

SIAD
SJTR

SULTAN

İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

çift/Vol.2 Sayı/Issue2 Aralık/December 2024

-Baş Editör
Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
-Editör Yardımcısı
Dr. Öğretim Üyesi Metin AVCI

www.sultandergi.com
dergisultan@gmail.com

Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)

Yıl: 2 Kış - Aralık 2024 Sayı: 2 e-ISSN: 3023-5820

Yayın Türü: 6 Aylık, Açık Eriřimli, Uluslararası

Yayın Dili: Türkçe, İngilizce

Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi Adına Sahibi

Meryem Betül ARI, Eskişehir / TÜRKİYE

Baş Editör

Prof. Dr. Ali Rıza Gül

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

argul@ogu.edu.tr / 0000-0002-5194-3223

Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Metin AVCI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE

avcimetin67@hotmail.com / 0000-0002-8651-0321

Yabancı Dil Editörleri

Dr. Mustafa TURAN

Milli Eğitim Bakanlığı, TÜRKİYE

mustafaturan7@gmail.com

Faris HOCAOĞLU

Milli Eğitim Bakanlığı, TÜRKİYE

hocaoglufaris@gmail.com / 0000-0002-7271-8420

Biliřim Danışmanı

Dr. Kerim SARIGÜL

Gazi Üniversitesi

Hukuk İşleri Sorumlusu

Av. M. Asaf GÜVEN

Sekreteryaya

Merve DEMİRALAY

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE

dergisultan@gmail.com

Yönetim Merkezi Adresi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Web: <https://sultandergi.com/>

Elektronik Posta: dergisultan@gmail.com

Sultan Journal of Theological Reserach (SJTR)

Year: 2 Winter – Dec. 2024 Issue: 2 e-ISSN: 3023-5820

Publication Type: Biannually, Open Access, International

Publication Language: Turkish, English

Sultan Journal of Theological Reserach, Owner

Meryem Betül ARI, Eskişehir / TÜRKİYE

Chief Editor

Prof. Dr. Ali Rıza Gül

Eskişehir Osmangazi University, TÜRKİYE

argul@ogu.edu.tr / 0000-0002-5194-3223

Assistant Editor

Dr. Faculty Member Metin AVCI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE

avcimetin67@hotmail.com / 0000-0002-8651-0321

Foreign Language Editors

Dr. Mustafa TURAN

Ministry of Education, TÜRKİYE

mustafaturan7@gmail.com

Faris HOCAOĞLU

Ministry of Education, TÜRKİYE

hocaoglufaris@gmail.com / 0000-0002-7271-8420

Informatics Advisors

Dr. Kerim SARIGÜL

Gazi University

Legal Affairs Officer

Ad. M. Asaf GÜVEN

Secretariat

Merve DEMİRALAY

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE

dergisultan@gmail.com

Headquarter

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology

Web: <https://sultandergi.com/>

E-mail: dergisultan@gmail.com

ALAN EDİTÖR KURULU / SCIENCE EDITORIAL
BOARD

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Tefsir ve Kıraat

Dr. Öğr. Üyesi Vedat YETKİN
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, TÜRKİYE
vedat.yetkin@bilecik.edu.tr / 0000-0002-6990-0037

İslam Tarihi ve Sanatları

Doç. Dr. Yaşar ÇOLAK
İbn Haldun Üniversitesi, TÜRKİYE
yasar.colak@ihu.edu.tr / 0000-0002-7932-6155

Tasavvuf

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp İNCE
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
eyup.ince@bilecik.edu.tr / 0000-0001-6194-2980

Hadis

Dr. Öğr. Üyesi Murat MİRZAOĞLU
Bartın Üniversitesi, Bartın, TÜRKİYE
murat.mirzaoglu@hotmail.com / 0000-0003-3763-7526

İslam Mezhepleri Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Metin AVCI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE
avcimetin67@hotmail.com / 0000-0002-8651-0321

Din Psikolojisi

Dr. Tuba Kevser Şahin
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE
tksahin@hotmail.com / 0000-0003-2130-1737

Kelam

Arş. Gör. Dr. Meryem ÖZDEMİR KARDAŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE
meryem.kardas@ogu.edu.tr / 0000-0003-1493-3402

Arap Dili ve Belagati

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem ERTAŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE
maremer@hotmail.com / 0000-0002-3179-3985

İslam Hukuku ve İktisadı

Dr. Öğr. Üyesi Fatma HAZAR
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TÜRKİYE
fhazar@gmail.com / 0000-0002-0780-1877

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ

Din Sosyolojisi

Dr. Ensar GÖÇMEZ
Milli Eğitim Bakanlığı / TÜRKİYE
ensargocmez@yahoo.com / 0009-0008-7868-3506

Felsefe

Dr. Mustafa TURAN
Milli Eğitim Bakanlığı, TÜRKİYE
mustafaturan7@gmail.com / 0000-0002-1792-5494

Dinler Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Aynur ÇINAR
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
aynur.cinar@ogu.edu.tr / 0000-0001-8576-7566

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC BOARD & ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/ TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet Gündüz
Harran Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erkin MUSURMANOV
Semerkant Devlet Üniversitesi / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hasan ÖZALP
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hüseyin GÜNEŞ
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kalamkas KALYBAEVA
Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi /
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Kamil SARITAŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mahmut ÇINAR
GAÜN Azez / SYRIA

Prof. Dr. Mehmet DALKILIÇ
İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Necati ENGEÇ
South Carolina State University / USA

Prof. Dr. Ziya YILMAZER
Marmara Üniversitesi /TÜRKİYE

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR
Şırnak Üniversitesi /TÜRKİYE

Doç. Dr. Bahattin KELEŞ
Şırnak Üniversitesi/ TÜRKİYE

Doç. Dr. Fevzi RENÇBER
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yılmaz ARI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halit Yeşilmen
Artuklu Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ioan DURA
Romanya Ovidius Üniversitesi / ROMANYA

Doç. Dr. İsmet TUNÇ
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Kadri Önemli
Harran Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Kasım Ertaş
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. M. Sait Uzundağ
Adıyaman Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Mehmet Şükri Özkan
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Mehmet Zeki Uyanık
Mersin Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Mustafa Öztoprak
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Nurullah Agitoğlu
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sevim ARSLAN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yaşar Acat
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yaşar ÇOLAK
İbn Haldun University, TÜRKİYE

Doç. Dr. Yılmaz CEYLAN
Muş Alparslan Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Abdülbaki DENİZ
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Ahmad ALHUSSEIN
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Didar SHAUYENOV
Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / KAZAKİSTAN

Dr. Ensar GÖÇMEZ
Milli Eğitim Bakanlığı / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Hasan MAÇİN
Adıyaman Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ÖZALP
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Metin AVCI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Murat MİRZAOĞLU
Bartın Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Anas Mohammad Sharif TAHIR TAHIR
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem ERTAŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Reşit VAROL
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Osman Bilen
Milli Eğitim Bakanlığı / TÜRKİYE

Pr. Asist. Dr. Valentin ILİE
Bükreş Üniversitesi / ROMANYA

Dr. Seyfettin İLİTER
Serbest Araştırmacı / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Yakup AKYÜREK
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Yunus İBRAHİMOĞLU
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zeynelabidin HÜSEYNİ
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Zhakhangir NURMATOV
Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / KAZAKİSTAN

YAYIN KURULU / REVIEW EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yaşar ÇOLAK
İbn Haldun Üniversitesi, TÜRKİYE

Doç. Dr. Yılmaz ARI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yılmaz CEYLAN
Muş Alparslan Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Öğretim Üyesi Metin AVCI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE

Dr. Eyüp İNCE
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Dr. Murat MİRZAOĞLU
Bartın Üniversitesi, Bartın, TÜRKİYE

Dr. Yakup AKYÜREK
Şırnak Üniversitesi / TÜRKİYE

KAPAK TASARIM & MİZANPAJ

Şeyda GİRDAP - Yılmaz ARI - Merve DEMİRALAY

DİZİN – DEPO – KÜTÜPHANE

Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SIAD), uluslararası hakemli bir dergidir.

Yaz – Haziran, Kış - Aralık Sayısı olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Sultan Dergisi ilk sayısından itibaren ulusal ve uluslararası saygın indeksler, bilimsel arşiv merkezleri ve kütüphaneler tarafından kabul edilmekte, verileri depolanmakta ve indekslenmektedir.

Dergide yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

INDEX – STORAGE – LIBRARY

Sultan Journal of Theological Research (SJTR) is an international refereed journal.

It is published twice a year, Summer - June and Winter - December.

Sultan Journal has been accepted, data stored and indexed by national and international reputable indexes, scientific archive centers and libraries since its first issue.

The responsibility for the opinions in the articles published in the journal belongs to the authors.

TR DİZİN BAŞVURUMUZ KABUL
EDİLMİŞ OLUP İZLEME SÜRECİMİZ
DEVAM ETMEKTEDİR.

Editörden

Değerli Okuyucularımız,

Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD) Aralık 2024 sayısına hoş geldiniz. Bu sayımızda, toplumsal bütünleşme, dinî semboller, Hz. Peygamber anlatımları, tarihî hadiseler ve kavramsal analizler gibi geniş bir yelpazeye yayılan derinlikli çalışmalar yer almaktadır. Yayınladığımız her bir makale, İslâm düşüncesinin ve tarihinin farklı yönlerini daha iyi anlamamıza katkı sağlamakta ve ilahiyat alanındaki bilimsel tartışmaları zenginleştirmektedir.

Bu sayının ilk makalesi, “*Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam’da Ezan ve Camii Sembolleri*” başlığıyla, dinî sembollerin toplumsal bağları nasıl kuvvetlendirdiğine dair önemli bir inceleme sunuyor. Hatice Kırkgül ve Yılmaz Arı, ezan ve camii gibi sembollerin, toplumları bir arada tutan dini öğeler olarak nasıl işlev gördüğünü ele alıyorlar. Bu çalışma, dini sembollerin toplumsal birlikteliğe katkısını daha iyi anlamamıza olanak tanıyor.

İkinci makale, “*Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Hz. Peygamber Anlatımı*” başlığıyla, İdris Çağlayan ve İsmail Metin’in kaleminden çıkan çalışma, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayınlarında Peygamber Efendimiz’in anlatımını ve onun halkla ilişkisini ele alarak, tarihsel bir bakış açısıyla bu anlatıların toplumsal hafızadaki etkilerini inceliyor.

Üçüncü makalede, Süleyman Sarı, “*Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber’in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri*” başlığını taşıyan önemli bir incelemeye yer veriyor. Bu çalışma, İslam’ın hoşgörü ve adalet ilkelerinin, Peygamber Efendimiz’in farklı inanç gruplarıyla olan ilişkilerinde nasıl şekillendiğine dair derin bir analiz sunuyor.

Bir diğer çalışma, Hamza Yeşildal’ın “*Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî’nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu’tezilî Politik Anlayışa Etkisi*” başlığını taşıyor. Bu makale, dönemin kadı figürlerinden birini ve onun mezhebî kimliğinin, Selçuklu İmparatorluğu’nun düşünsel yapısındaki yansımalarını detaylandırıyor.

Hanife Ersoy ve Fatih Tok’un yazdığı “*Ayetler Çerçevesinde Fatiha Sûresindeki ‘Sırât-ı Müstakîm’ Tabirinin Kavramsal Analizi*” başlıklı çalışma ise, Fatiha Sûresi’nin anlam derinliğini keşfetmeye yönelik kapsamlı bir teolojik analiz sunuyor. Yazarlar, “Sırât-ı Müstakîm” teriminin kavramsal yapısını inceleyerek, bu ifadenin İslam düşüncesindeki yerini sorguluyorlar.

Son olarak, Said Muhammed Aktaş ve Erşahin Ahmet Ayhün, “*Semerikand Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi*” başlığı altında, Orta Asya’daki büyük güç mücadelesine ışık tutuyorlar. Timur ve Hüseyin arasındaki tarihi çatışmayı ele alırken, bu mücadelenin bölgedeki siyasi ve kültürel dönüşüm üzerindeki etkilerini ortaya koyuyorlar.

Aralık 2024 sayımızda yer alan bu makaleler, sadece akademik dünyaya katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda günümüz toplumlarının dinî ve kültürel dinamiklerine dair de önemli izler bırakmaktadır. İlahiyat alanındaki çalışmaların, toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini anlamak, hem geçmişi hem de bugünü derinlemesine incelememize olanak sağlamaktadır.

Dergimizi okurken bu derinlikli ve çeşitli çalışmalardan faydalanmanızı, ele aldıkları temalar üzerine düşünmenizi dilerim.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

From the Editor

Dear Readers,

Welcome to the December 2024 issue of the *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)*. This issue features a diverse range of in-depth studies covering topics such as social integration, religious symbols, depictions of the Prophet Muhammad, historical events, and conceptual analyses. Each article we publish contributes to enhancing our understanding of various aspects of Islamic thought and history, while enriching scholarly discussions within the field of theology.

The first article of this issue, titled “Social Integration as a Factor of Religious Symbols: The Symbols of Adhan and Mosque in Islam”, presents a significant examination of how religious symbols strengthen social bonds. Hatice Kırkgül and Yılmaz Arı explore how symbols such as the call to prayer (azan) and the mosque function as religious elements that unify communities. This study allows us to better understand the contribution of religious symbols to social cohesion.

The second article, “The Prophet Muhammad in The Narration of The Presidency of Religious Affairs Publications”, written by İdris Çağlayan and İsmail Metin, examines how the Presidency of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı) represents the Prophet Muhammad and his relationship with the public in its publications, analyzing the impact of these depictions on social memory from a historical perspective.

In the third article, Süleyman Sarı offers an important analysis titled “Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad’s Relations with Different Religious Groups”. This study provides a profound analysis of how the principles of tolerance and justice in Islam were reflected in the Prophet Muhammad's interactions with various religious groups.

Another work, “The Madhhab (School of Thought) Orientation of Baghdad's Chief Judge Abu Abdillāh ad-Damaghāni and the Mu'tazili Politics in the Seljuk Empire”, by Hamza Yeşildal, details the sectarian identity of a prominent judicial figure from the period and its influence on the intellectual structure of the Seljuk Empire, with a focus on the Mu'tazilite political ideology.

The study “Conceptual Analysis of the Expression “Sirat-i Mustaqim” in Surah Fatiha within the Context of Verses”, written by Hanife Ersoy and Fatih Tok, offers a comprehensive theological analysis aimed at uncovering the deeper meaning of the Fatiha Surah. The authors examine the conceptual structure of the term “Sirât-ı Müstakîm” and question its place within Islamic thought.

Finally, Said Muhammed Aktaş and Erşahin Ahmet Ayhün shed light on the great power struggle in Central Asia in their article “The Struggle of Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand”. They explore the historical conflict between Timur and Husayn, highlighting the political and cultural transformations it caused in the region.

The articles featured in this December 2024 issue not only contribute to the academic world but also leave significant marks on our understanding of the religious and cultural dynamics of contemporary societies. The studies in theology provide us with an opportunity to deeply examine both the past and the present, helping us better comprehend the impact of these works on social structures.

I hope that you find these diverse and profound studies engaging, and that they inspire thoughtful reflection on the themes they address.

Sincerely,

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

106-128

Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam'da Ezan ve Camii Sembolleri

Social Integration as a Factor of Religious Symbols: The Symbols of Adhan and Mosque in Islam

Hatice KIRKGÜL – Doç. Dr. Yılmaz ARI

129-142

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Hz. Peygamber Anlatımı

The Prophet Muhammad in The Narration of The Presidency of Religious Affairs Publications

İdris ÇAĞLAYAN – Doç. Dr. İsmail METİN

143-167

Haklar, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Muhammed'in Farklı Dini Gruplarla İlişkileri

Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad's Relations with Different Religious Groups

Dr. Süleyman SARI

168-179

Bağdat Başkadısı Ebû Abdillah ed-Damaganî'nin Mezhep Yönelimi ve Selçuklu Devleti'ndeki Mu'tezile Siyaseti

The Madhhab (School of Thought) Orientation of Baghdad's Chief Judge Abu Abdillāh ad-Damaghāni and the Mu'tazili Politics in the Seljuk Empire

Dr. Hamza YEŞİLDAL

180-194

Fatiha Suresi'ndeki "Sırat-ı Müstakim" İfadesinin Ayetler Bağlamında Kavramsal Analizi

Conceptual Analysis of the Expression "Sırat-i Mustaqim" in Surah Fatiha within the Context of Verses

Hanife ERSOY - Doç. Dr. Fatih TOK

195-215

Emir Timur ve Emir Hüseyin'in Semerkant Tahtı Yolunda Mücadelesi

The Struggle of Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand

Said Muhammed AKTAŞ – Dr. Öğretim Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 106-128, December/Aralık 2024.

Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam'da Ezan ve Camii Sembolleri*

Social Integration as a Factor of Religious Symbols: The Symbols of Adhan and Mosque in Islam

Hatice KIRKGÜL¹ Yılmaz ARI²

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kırgül, Hatice – Arı, Yılmaz. "Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam'da Ezan ve Camii Sembolleri". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 106-128. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14361103>

CC BY-NC 4.0

Öz

Toplumsal bütünleşme, bireyler arasında ortak değerler ve paydalar üzerinde birleşmeyi ifade eden temel bir unsurdur ve bu birliği sağlamak, toplumsal sürdürülebilirlik açısından oldukça öneme sahiptir. Din, toplumsal bütünleşmeyi güçlendiren en güçlü faktörlerden biridir ve dini semboller bu sürecin önemli araçlarından. Çalışmanın temel amacı, ezan ve cami sembollerinin, İslam toplumu içindeki toplumsal bütünleşme üzerindeki rolünü ve etkisini anlamaktır. Bu bağlamda, dini sembollerin toplumsal birliği nasıl güçlendirdiği ve toplumsal dayanışmayı nasıl teşvik ettiği üzerinde durulmuştur. Araştırma, İslam dininin iki önemli sembolü olan ezan ve cami üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ezanın, toplumsal birliği pekiştiren çağrı işlevi ve caminin, toplumsal etkileşimin merkezi olarak rolü ele alınmıştır. Araştırma sorusu, "Ezan ve cami sembollerinin, İslam toplumu içindeki toplumsal bütünleşmeye olan katkıları nelerdir?" şeklinde belirlenmiştir. Çalışma, bu sembollerin işlev ve toplumsal etkileri açısından kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Elde edilen bulgular, ezan ve cami sembollerinin İslam toplumu üzerindeki etkilerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ezanın, toplumsal birlikteliği teşvik eden düzenli ve ritmik çağrıları, toplumsal aidiyet ve bağlılık duygusunu güçlendirdiği belirlenmiştir. Caminin ise, toplumsal etkileşimin ve dayanışmanın merkezi olarak, bireylerin bir araya gelmesini ve toplumsal ilişkilerin güçlenmesini sağladığı görülmüştür. Elde edilen veriler, bu sembollerin toplumsal bütünleşmeye olan katkılarının, hem bireyler hem de toplumlar düzeyinde belirgin olduğunu ve dini sembollerin toplumsal yapı üzerindeki önemli rolünü vurgulamaktadır. Bu çalışmada, ezan ve cami sembollerinin toplumsal bütünleşmedeki rolünü ve önemini kapsamlı bir şekilde incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Dokümantasyon yöntemiyle gerçekleştirilen

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 10.06.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 10.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024. (Bu çalışma ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Yılmaz Arı danışmanlığında yürütülen "Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam Dini Örneği" başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir).

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: haticeikbal34@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8217-718X>.

² Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: yilmaz.ari@ogu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7162>.

araştırmada, tarihsel belgeler, dini metinler, akademik literatür ve çeşitli sosyal kaynaklar taranarak veri toplanmıştır. Bu süreçte, ezan ve caminin toplumsal etkilerini gösteren örnekler ve olaylar detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu sembollerin toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğine dair derinlemesine bir analiz yapılmıştır. Böylece, bu dini sembollerin toplumsal bütünleşme üzerindeki etkileri, tarihsel ve kültürel bağlamlar içinde değerlendirilmiş ve bu sembollerin toplumsal bağları güçlendirmedeki rolü kapsamlı bir şekilde ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Toplumsal Bütünleşme, Dini Sembol, Ezan, Cami.

Öne Çıkanlar

- Dini semboller, kültürel kimliğin korunmasında ve aktarılmasında önemli bir rol oynar.
- Dini semboller, toplumun ortak değerlerini ve inançlarını yansıtarak toplumsal bütünleşmeyi sağlar.
- Dini semboller, bireylerin manevi ihtiyaçlarını karşılayarak psikolojik rahatlama sağlar.
- Ezan, sadece bir ibadet çağrısı değil, aynı zamanda Müslüman toplumlarda birlik ve beraberliği pekiştiren bir semboldür.
- Camii sembolü, Müslüman toplumlarda sosyal bağları kuvvetlendirir ve toplumsal bütünleşmeyi destekler.

Abstract

Social integration is a fundamental element that signifies the convergence of individuals around common values and shared grounds, and ensuring this unity is of critical importance for social sustainability. Religion is one of the most powerful factors that strengthen social integration, with religious symbols playing a significant role in this process. The primary aim of this study is to understand the role and impact of the Adhan and mosque symbols on social integration within the Islamic society. In this context, the study focuses on how religious symbols strengthen social unity and promote social solidarity. The research specifically examines two significant symbols in Islam: the Adhan and the mosque. The Adhan's function as a call that reinforces social unity and the mosque's role as the center of social interaction are explored. The research question is defined as, "What is the contribution of the Adhan and mosque symbols to social integration within the Islamic society?" This study provides a comprehensive examination of the functions and social effects of these symbols. The findings clearly reveal the effects of the Adhan and mosque symbols on the Islamic society. It has been determined that the Adhan, with its regular and rhythmic calls, fosters social unity and strengthens the sense of belonging and attachment. The mosque, on the other hand, serves as a hub for social interaction and solidarity, facilitating individuals' coming together and strengthening social relationships. The data gathered highlight that the contributions of these symbols to social integration are significant both at the individual and societal levels, underscoring the important role of religious symbols in shaping the social structure. In this study, a qualitative research method was employed to comprehensively examine the role and significance of the Adhan and mosque symbols in social integration. The research, conducted through the documentation method, involved collecting data from historical documents, religious texts, academic literature, and various social sources. During this process, examples and events illustrating the social impacts of the Adhan and mosque were thoroughly examined, and a detailed analysis was carried out on how these symbols shape the social structure. Thus, the effects of these religious symbols on social integration were evaluated within historical and cultural contexts, and the role of these symbols in strengthening social bonds was comprehensively presented.

Keywords: *Sciology of Religion, Social Integration, Religious Symbol, Azan, Mosque.*

Highlights

- Religious symbols play a significant role in preserving and transmitting cultural identity.
- Religious symbols facilitate social integration by reflecting the common values and beliefs of society.
- Religious symbols provide psychological relief by fulfilling individuals' spiritual needs.
- The call to prayer (Adhan) is not only an invitation to worship but also a symbol that reinforces unity and solidarity within Muslim communities.
- The mosque symbol strengthens social bonds and supports social integration within Muslim communities.

1. Giriş

İnsanlar, doğası gereği sosyal varlıklardır ve topluluk içinde yaşama ihtiyacı, doğumlarından itibaren çevreleriyle sürekli etkileşim halinde olmalarını gerektirir (Arı, 2023a). İletişim, bu etkileşimin temelini oluşturarak, insanların düşüncelerini, duygularını ve bilgilerini paylaşmalarını sağlar. Bu süreçte dil, hem dini hem de dünyevi konularda temel bir araç olarak işlev görür. Ancak dil, bazı soyut kavramları ve karmaşık duyguları ifade etmede sınırlı kalabilir. Bu tür durumlarda, dilin yetersiz kaldığı noktaları tamamlamak amacıyla semboller devreye girmektedir.

Semboller, yalnızca iletişim araçları değil, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren ve derinleştiren önemli unsurlardandır (Tapan, 2023). Görsel anlatımdan sanata, edebiyattan ideolojilere kadar geniş bir yelpazede kullanılan semboller, soyut kavramları somutlaştırmanın ve iletişim kanallarını zenginleştirmenin bir yolu olarak işlev görür. Özellikle dinler, sembolleri yoğun bir şekilde kullanan alanlardır. Dinler, inançlarını, ritüellerini ve öğretilerini semboller aracılığıyla ifade etmekte ve bu semboller, toplumsal aidiyet ve bağlılık duygularını pekiştirmede kritik bir rol oynamaktadır.

İslam dini de, sembolleri aktif bir şekilde kullanan dinlerden biri olarak göze çarpmaktadır. Ezan ve cami gibi semboller, İslam toplumu içinde toplumsal bütünleşmeyi güçlendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Ezan, düzenli ve ritmik çağrılarıyla toplumsal aidiyeti pekiştirirken; cami, toplumsal etkileşimin ve dayanışmanın merkezi olarak işlev görmektedir (Kubat, 2020). Bu çalışma, İslam dini bağlamında ezan ve cami sembollerinin toplumsal bütünleşmeye katkılarını detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, ezan ve cami sembollerinin toplumsal bütünleşme üzerindeki etkilerini ve bu sembollerin toplumsal yapı üzerindeki rollerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektir. Araştırma, bu sembollerin toplumsal birlikteliği nasıl güçlendirdiğini ve sosyal bağları nasıl kuvvetlendirdiğini ortaya koyarak, dini sembollerin toplumsal yapıyı şekillendirmedeki önemli katkılarını vurgulamaktadır. Elde edilen bulgular, ezan ve cami sembollerinin, toplumsal bütünleşme sürecindeki işlevlerini ve etkilerini ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır.

Bu çalışma, alan yazın taramasına dayalı nitel araştırma yöntemini kullanarak yapılmıştır. Bu nedenle, etik kurul onayı gerekmemektedir. Araştırma kapsamında, toplumsal bütünleşme, dini semboller ve İslam dininde semboller gibi konular üzerine mevcut literatür taranmış ve çeşitli makale, kitap, tez çalışmaları gibi kaynaklar incelenmiştir. Bu süreç, ilgili konulardaki

akademik bilgi ve verilerin derinlemesine analiz edilmesini sağlamış ve çalışmanın bilimsel katkısını artırmıştır.

2. Toplumsal Bütünleşme

Batı literatüründe “integration” olarak adlandırılan ve Türkçede “bütünleşme” terimiyle ifade edilen kavram, sözlük anlamında “birlik, kaynaşmak, birleşmek, denge ve ahenk içinde olmak” gibi tanımlamalara sahiptir (Ersöz, 2019). Sosyolojik açıdan ise toplumsal bütünleşme, toplum içindeki küçük veya alt gruplar, menfaat birlikleri, müesseseler ve cemaatler gibi toplumsal yapı bileşenleri arasındaki kaynaşma ve tamamlanma durumunu ifade eder (Günay, 1989). Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, toplumsal bütünleşme, toplumu oluşturan tüm unsurların karşılıklı ahenk, bağlılık ve düzen içerisinde bütünleşmiş olmalarını ifade etmektedir (Gümüşay, 2016). Ayrıca, toplumsal bütünleşme, toplumu bir arada tutan dinî ya da kültürel değerlerin bireyler tarafından özümsemesi ve bu değerlerin topluma geri dönüşüyle sağlanan birleşme şeklinde de gözlemlenebilir.

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere, toplumsal bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için bireylerin ortak bir payda üzerinde birleşmeleri gerekmektedir. Toplum, bünyesinde çeşitli boyutlarda birçok topluluk içerir ve bu toplulukların ortak paydaları, toplumsal bütünleşmeyi oluşturur (Türkkahraman – Kahraman, 2009). Bu bağlamda, toplumlarda farklı toplumsal bütünleşme türlerinin meydana gelmiş olması mümkündür. Örneğin, “normatif bütünleşme” kavramı, toplumsal bireylerin eylem ve davranışlarının, toplumu yöneten normlarla uyumlu bir şekilde düzenlenmesi durumunu ifade eder (Darı, 2017). Parsons’a göre, normatif bütünleşmenin sağlanabilmesi için, toplumun ortak değerlerinin toplumsal sistemlerin ana unsurları tarafından kurumsallaştırılmış olması gerekir (Parsons, 1951). Bu tür bir normatif bütünleşme, toplumsal istikrarı ve sistemin sürekliliğini desteklerken, aynı zamanda nesiller arası aktarımın devamlılığına da katkıda bulunur. Böylece toplumsal sistem düzen ve devamlılık kazanmaktadır diyebiliriz.

Diğer bir toplumsal bütünleşme türü ise “fonksiyonel bütünleşme” kavramıdır. Bu kavram, bireylerin toplumsal rolleri ve mevkileri itibarıyla, toplumda bulunan diğer bireylerle karşılıklı olarak işlevlerini ve etkileşimlerini (Kongar, 2014) tamamlamalarını ifade eder. Fonksiyonel bütünleşme, toplum içindeki iş bölümünün uyumlu bir şekilde gerçekleşmesiyle sağlanır ve bu uyum, toplumsal düzenin sürekliliğini (Durkheim, 1893) sağlar.

2.1. Toplumsal Bütünleşme ve Din

Din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişki, dinin toplumsal bütünleşmeye olan katkılarını anlamada anahtar rol oynar (Özyurt, 2015). Din, toplumsal bütünleşmenin destekleyicisi olarak kabul edilen önemli bir faktördür ve bu işlevini daha iyi kavrayabilmek için dinin toplumsal işlevlerini incelemek gerekmektedir. Émile Durkheim ve onun takipçileri, dini genellikle toplumsal hayatın bir işlevi olarak ele alır. Durkheim, dinin toplumsal işlevlerini vurgulayarak, onun sosyal düzeni destekleyici bir rol oynadığını belirtmiştir (Durkheim, 1912). Dini, toplumsal

yapının bir ürünü olarak ele alan Redüktivizm anlayışına sahip sosyologlar, dinin toplumsal yapının bir parçası olarak, toplumsal dayanışmayı ve uyumu sağladığını savunur. Dinin toplumsal işlevleri, bireysel inançlardan bağımsız olarak, toplumun düzeninin ve devamlılığının sağlanmasında önemli bir rol oynadığını savunan redüktivist sosyologlar, dini bir toplumsal kurum olarak incelerken, bireylerin dini deneyimlerinin toplumsal yapıyı ve dayanışmayı güçlendirmeye yönelik bir işlevi olduğuna dikkat çekmişlerdir (Giddens, 2001). Dinin toplumsal bütünleşme üzerindeki etkisi, hem bireyler arasındaki dayanışmayı güçlendiren bir sosyal işlevi hem de toplumsal düzenin sürdürülebilirliğini sağlayan önemli bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rudolf Otto, dini “korkutucu ve büyüleyici bir sır” olarak tanımlamış, dinin insan üzerinde derin ve mistik bir etki yarattığını vurgulamıştır (Otto, 1958). John Wesley, dini “kutsalın tecrübesi” olarak nitelendirirken, dinin bireyler için kutsal bir anlam taşıdığını ifade etmiştir (Wach, 1958). İslam âlimlerinden Gazali ise dini, “korku ile karışık saygı” uyandıran bir unsur olarak tanımlamış, bu yaklaşım dinin bireyler üzerindeki etkisini ve toplum içindeki rolünü ortaya koymuştur.

Din, genel olarak toplumsal uyumu destekleyici işlevler üstlenirken, aynı zamanda toplumsal ayrışmalara da yol açabilmektedir. Henri Desroche, dinin toplumsal bütünleşmeyi destekleyici işlevlerinin yanı sıra ayrışmaya neden olabilecek işlevlerinin de bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Wach’a göre dinin toplum üzerindeki bütünleştirici rolü, ayrıştırıcı rolünü aşmış görünmektedir (Wach, 1958). Bu durum, dinin toplumsal işlevlerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Bir din toplumda kök salıp yaygınlaştıkça, o toplumda müesseseler, inançlar, değerler, normlar, tavır ve davranışlar aracılığıyla hayat bulur. Bu süreçte din, toplumla kaynaşarak sosyo-kültürel anlamda bütünleştirici bir işlev görür. Dolayısıyla, dinin toplumsal bütünleşme üzerindeki etkisi, hem uyum sağlayıcı hem de bazen ayrıştırıcı yönleriyle karmaşık bir biçimde kendini gösterir (Parsons, 1951) denilebilir.

3. Sembol

Eski Yunanca'daki “sumbolon (sum-ballein)” teriminden türemiş olan ve Latince’de “symbolum” olarak kullanılan sembol kavramı, kökeninde bir bütünün parçalara ayrılması, parçaların yeniden birleştirilmesi ve bu süreç aracılığıyla farklı varlıkların birbirlerini tanıyabilmesini mümkün kılan işaretler gibi anlamlar barındırmaktadır (Kurt, 2023). Sembol, en genel anlamıyla bir şeyi temsil eden eylem ya da nesne olarak tanımlanabilir (Marshall, 2020). Psikanaliz perspektifinden bakıldığında ise sembol, bilinçaltındaki bastırılmış arzuları temsil eden bir edim veya nesne olarak değerlendirilir (Marshall, 2020). Genel anlamda, semboller toplumlarda ve kişilerarası ilişkilerde temel gerçekleri gün ışığına çıkaran veya

yansıtan, gözle görülmeyen ancak fark edilebilen temsiller olarak işlev görür. Bu bağlamda sembol, bireye açık olmayan bir duygu, izlenim veya duyum olarak düşünülebilir.

Semboller, anlam ve kavramları gerçek yorumlarının ötesinde aktardıkları için iletişimde, kültürde ve insan etkileşiminde kritik bir rol oynar. Terrence Deacon'ın "Sembolik Türler: Dil ve Beynin Birlikte Evrimi" adlı eseri, sembollerin insan iletişimi ve dil gelişimi üzerindeki temel rolünü ele alır ve sembollerin evrimsel süreçteki önemini araştırır. Deacon, sembollerin yalnızca keyfi işaretler olmadığını, aynı zamanda insan düşüncesi ve davranışını şekillendiren anlam ve önem taşıdığını (Marshall, 2020) vurgulamaktadır.

Clifford Geertz'in "Kültürlerin Yorumlanması" adlı çalışması da sembollerin kültürel pratikleri ve ritüelleri anlamada ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Geertz'in antropolojik yaklaşımı, sembollerin sosyal hayata nasıl derinlemesine entegre olduğunu ve insan toplumlarında anlamın inşasına nasıl katkıda bulunduğunu inceler (Gertz, 2010). Geertz'in çalışması, sembollerin kültürel ve toplumsal bağlamda nasıl işlediğini anlamada önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Göstergebilim alanında Ferdinand de Saussure ve Charles Sanders Peirce'in katkıları da sembol kavramının anlaşılmasında kritik rol oynamaktadır. Saussure'ün göstergebilim üzerine çalışmaları, özellikle gösteren ile gösterilen arasındaki ayrımı ele alarak, simgelerin dil ve iletişimde nasıl işlediğine dair temel bir anlayış sağlar (Ünal, 2016). Peirce'in semiyotik teorisi ise, işaretlerin, nesnelere ve yorumlayıcıların etkileşimi yoluyla anlamlandırma süreci olan "semiosis" fikrini (Marshall, 2020) ortaya koyar. Her iki teorisyen de, sembollerin insan etkileşimleri ve iletişimindeki rolünü anlamak için gerekli temel çerçeveleri sunmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki; sembol kavramı, toplumlarda ve kişilerarası ilişkilerde temel gerçekleri yansıtan nesnelere veya temsiller olarak işlev görür. Bu durum, sembollerin insan iletişiminin ve kültürünün temel yönlerinden biri olarak kabul edilmesini sağlar.

3.1. Sembol Türleri

Semboller, siyasetten sanata, matematiğe ve kültürel kimliğe kadar insan yaşamının çeşitli yönlerine derin bir şekilde nüfuz eden çok yönlü ve yaygın unsurlardır. Bu semboller, insan iletişiminin ve ifadesinin temel bileşenleri olarak büyük bir öneme sahiptir ve çeşitlilik arz eder. Türlerine gelince, kullanım alanlarına ve işlevlerine göre farklılık gösterdikleri söylenebilir.

Sembollerin tanımı, kullanımı ve özellikleri üzerine farklı bilim insanları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu farklılık, sembollerin geniş kullanım alanına dayanan sınıflandırmalarında da görülmektedir. Amerikalı bilim insanı Edwyn Bevan, sembollerini iki ana kategoriye ayırmaktadır:

1. *Şeffaf Olan Semboller*: Bu semboller, temsil ettikleri nesnelere veya kavramları daha açık bir şekilde ifade etme potansiyeline sahiptir. Bu tür semboller, diğer sembollerin yerini alabilme kapasitesine sahiptir.

2. *Şeffaf Olmayan Semboller*: Tanrı'ya dair kullanılan sembolik ifadeler ve tanımlar bu gruba girmektedir. Bu semboller ile gerçek anlamları arasındaki bağ o kadar sıkı bir ilişkidir ki, bu sembollerin yerine başka bir sembol konulamaz. Hıristiyan inancındaki "Allah-Baba" kavramı bu tür bir sembolün örneğini oluşturmaktadır (Bevan, 2014; Schimmel, 1954; Çağlar, 2008). Bu tür sınıflandırmalar, sembollerin işlevlerini ve anlamlarını derinlemesine anlamamıza yardımcı olmaktadır. Sembolleri aşağıdaki şekilde kategorilere ayırmak mümkündür:

- *"Biçimsel Semboller*: Estetik veya yapısal formlarla temsil edilen anlamlar, genellikle mimari veya tasarım unsurlarında görülür.
- *Renklerle İlgili Semboller*: Belirli renklerin belirli anlamları temsil ettiği semboller, kültürel ve psikolojik etkileri ile bilinir.
- *Sayısal Semboller*: Sayıların veya matematiksel sembollerin anlam ifade ettiği semboller, genellikle bilimsel ve mistik alanlarda kullanılır.
- *Canlı Semboller*: Hayvanlar, bitkiler veya diğer canlı varlıkların temsil ettiği semboller, çoğunlukla kültürel veya dini anlamlar taşır.
- *Doğadaki Cansız Nesnelere Sembolleri*: Taş, su veya diğer doğal unsurların sembolik anlamları, doğa ve çevre ile olan ilişkileri yansıtır.
- *Kişi ve Karakterlerle İlgili Semboller*: Tarihsel veya mitolojik figürlerin temsil ettiği semboller, kişisel ve toplumsal anlamlar taşır.
- *Olaylarla İlgili Semboller*: Tarihsel veya kültürel olayların sembollerle temsil edildiği durumlar, belirli olayların kültürel hafızasını korur." (Çağlar, 2008)

Schimmel'in sembol tasnifi ise dört ana gruptan oluşur:

- *"Lisan Sembolleri*: Dil ve iletişim aracılığıyla anlam kazanan semboller, dilsel ve yazılı ifadelerde görülür.
- *Faaliyet-Merasim Sembolleri*: Ritüel ve törensel etkinliklerde kullanılan semboller, dini ve kültürel törenlerin bir parçasıdır.
- *Tabiat Sembolleri*: Doğanın unsurlarından türetilen semboller, çevresel ve ekolojik anlamları temsil eder.
- *Sanat Sembolleri*: Sanat eserlerinde kullanılan semboller, estetik ve kültürel ifadeleri yansıtır." (Schimmel, 1954; Kızıl, 2018).

Watt; tasnifinde, sembolleri üç ana kategoride inceler:

- *"Kalıp Semboller*: Belirli bir kültürel veya sosyal bağlamda yerleşmiş, yaygın olarak tanınan semboller.
- *Geleneksel Semboller*: Tarihsel ve kültürel mirasın bir parçası olarak kabul edilen semboller.
- *Temel Semboller*: Temel insan deneyimlerini veya duygularını temsil eden semboller". (Kızıl, 2018; Watt, 2012).

Turan ise doktora çalışmasında sembolleri üçlü bir şekilde tasnif eder:

- “Varlık Sembolizmi: Varlıkların veya nesnelerin temsil ettiği anlamlar.
- Ritüel Sembolizmi: Ritüel ve törenlerde kullanılan sembollerin anlamları.
- İfade Sembolizmi: Bireylerin düşünce ve duygularını ifade eden semboller.” (Turan, 2006; Kızıl, 2018)

Bu tasniflerden de anlaşılacağı üzere, semboller çeşitli koşullarda ve farklı bağlamlarda çeşitli şekillerde kullanılabilir. Bu çeşitlilik, sembollerin kültürel, toplumsal ve bireysel anlamlar taşıyan dinamik ve zengin bir ifade biçimi olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2. Dini Semboller

İnsan, duygu ve düşüncelerini genellikle doğrudan ve anlaşılır bir dil aracılığıyla ifade etmektedir. Ancak, zaman zaman örtük ve derin anlamlar taşıyan anlatım biçimlerine yönelmesi de sıkça gözlemlenmektedir (Aydeniz, 2011). Bu bağlamda, semboller, anlatımın derinliğini ve kapsamını artıran kritik bir işlev üstlenmektedir. Dolayısıyla, sembollerin hayatın çeşitli alanlarında kullanılması kaçınılmaz bir durum haline almaktadır (Has, 2005).

Diller, kültürel kimliğin ve edebî mirasın koruyucuları olarak, toplumların tarihsel evriminin ve düşünsel gelişiminin anahtar taşıyıcıları işlevini üstlenmektedir (Akbaş, 2024). Bu bağlamda, dilin anlamını genişletme ve derinleştirme işlevi, hem günlük hayatta hem de dini bağlamlarda önemli bir rol üstlenmektedir. Dil, sadece kelime dağarcığı ve cümle yapılarından ibaret olmayıp, semboller, metaforlar, benzetmeler ve imgeler aracılığıyla derin ve çok katmanlı anlamlar ifade edebilmektedir. Bu durum, dilin yaratımı ve kullanımı süreçlerinin bireyin toplumsal bağlamıyla iç içe geçmiş bir yapıda geliştiğini göstermektedir (Gültekin, 2024). Her birey, kendi deneyimleri ve toplumsal etkileşimleri aracılığıyla dili şekillendirirken, dil de birey üzerinde derin bir etki yaratmaktadır.

Özellikle dini metinlerde ve teolojik eserlerde kullanılan dil, genellikle spesifik ve teknik bir nitelik taşımaktadır. Ancak, Wittgenstein’in vurguladığı gibi, dil bir eylem olarak kabul edildiğinde, anlamı bağlamla ilişkilidir (Wittgenstein, 2007). Bu bağlamda, metaforlar ve semboller, soyut kavramları daha somut ve insanların anlayabileceği hale getirme işlevi görmektedir.

Sembolizm, dini inançlar ve uygulamalarda yaygın bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Whitehead, 2023). Dinî semboller, daha derin ve karmaşık kavramları ifade etmek, inancın temel prensiplerini anlatmak ve manevi deneyimi zenginleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu semboller, dini metinlerde, ritüellerde, mimaride ve diğer dini ifadelerde kendini göstermektedir (Kılıç, 2013). Dinî semboller, belirli şartlar ve ortamlarda ortaya çıkan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Ancak, bu sembollerin doğru bir şekilde ele alınarak yorumlanması durumunda, yerel ve tarihsel boyuttan evrensel boyuta aktarılabilirliği mümkün olmaktadır. Bu süreç, geçmiş toplumların kültürel ve inançsal yapılarının daha iyi anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Eliade, 1991). Dinî semboller, genellikle yüzeydeki anlamlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda daha yüksek bir gerçekliğin veya manevi bir deneyimin sembolik

yansıması olarak değerlendirilmektedir (Kermen, 2019). Farklı kavramların ve sembollerin dini düşüncede yer alması, dini kültürlerin ve inanç sistemlerinin zenginliğini oluşturan temel unsurlar arasında bulunmaktadır.

Bireyler, duygusal ve zihinsel deneyimlerini dile getirirken toplumsal normlardan ve kültürel mirastan beslenmektedir. İnsanların dünyaya ve varoluşlarına dair sorgulamaları, anlam arayışları ve metafizik düşünceleri, çeşitli Tanrı kavramları ve semboller aracılığıyla ifade edilmektedir (Guénon, 2010). Bu nedenle, dini sembollerin doğru bir şekilde ele alınarak yorumlanması, yerel ve tarihsel bağlamlardan evrensel anlamlara doğru aktarılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Semboller, bir toplumun kültürü ve inanç sistemleri hakkında değerli bilgiler sunmakta (Temel Eğinli - Nazlı, 2018), geçmiş toplumların dünya görüşlerini ve deneyimlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

İnsanların fitrî olarak monoteizme eğilimli olduğu (Aydeniz, 2011) düşünülse de, çeşitli kültürel, tarihsel ve çevresel etkenler bazen insanları politeistik inançlara yönlendirebilmektedir (Voltaire, 1764; Adıbelli, 2009). Toplumun etkisi, bireylerin inanç sistemlerini şekillendirebilmekte (Arı, 2023b) ve onları belirli semboller veya Tanrı kavramlarına yönlendirebilmektedir. Bu durum, antropomorfizm gibi, Tanrı'yı insan benzeri niteliklerle tasvir etme eğilimini içermektedir. Antropomorfizm, Tanrı'nın insan özellikleri veya duyguları ile tasvir edilmesi anlamına gelmekte ve bu, Tanrı'nın gerçek doğasını sınırlayabilmekte veya yanıltabilmektedir (Sonmez - Nart, 2022). Ancak, bu eğilimin, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi sıfırlamaktan ziyade, Tanrı'yı kavranabilir bir şekilde ifade etme çabasıyla ilişkili olduğu önem taşımaktadır. Bu bağlamda, dil ve semboller, bireyselliği ve toplumsallığı yansıtan dinamik yapılar olarak, dini inançların ifade edilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Sembollerin derin anlamlarını ve işlevlerini anlamak, bireyin kendisini ve içinde bulunduğu toplumu anlaması açısından oldukça önem taşımaktadır.

3.3. Dini Sembollerin İşlevleri

Sembollerin insanlar tarafından yaratıldığı ve bu yaratımın insanın dünyaya uyum sağlama çabasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ernst Cassirer, sembollerin insan etkileşimini ve dünyayı anlamlandırma çabasını yansıttığını belirtir ve bu eğilimin insan davranışlarında geniş bir etki yarattığını vurgular (Göçer, 2022; Cassirer, 1953). Semboller, dinler tarafından düzenli ve tutarlı bir sistem içinde kullanılarak, müntesiplerinin inançlarını ve kutsalları anlamalarına yardımcı olur ve dinî coşkuyu yaşatmada önemli bir rol oynar.

Dini sembollerin, inananları duygusal bir deneyime yönlendirdiği ve onları heyecanlandırdığı ifade edilmektedir. Semboller, inanç sistemini ifade etmenin ötesinde, bir topluluğun bir araya gelmesini ve ortak bir anlam oluşturmasını sağlayan güçlü araçlardır (Özalp, 2015). Dinî ritüellerin ve manevi hayatın vazgeçilmez öğelerinden olan semboller (Boztilki, 2021), bireylerin manevi dünyalarını zenginleştirir ve derinleştirir (Koca, 2010). Bu açıdan semboller, yalnızca dini inançları ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren ve manevi derinliği artıran araçlar olarak da görülür.

İşlevselliği ve sembollerin taşıdığı anlamların insanları etkileme gücü üzerine yapılan çalışmalar, sembollerin belirli düşünce veya tasavvur doğrultusunda hareket etmeye teşvik ettiğini ortaya koymaktadır (Kılıç, 2013). Bu bağlamda, semboller bir tür motivasyon kaynağı olarak işlev görmekte ve insanların davranışlarını, ruhlarını derinden etkileyebilmektedir (Obeyesekere, 2014). Semboller, taşıdıkları anlamlar ve bireyler üzerindeki etkileri açısından örgüt içi uygulamalar ve değişimlerde belirleyici bir rol oynar. Güçlü bir sembol, insanların düşünce tarzlarını, inançlarını veya davranışlarını değiştirmelerine yönlendirebilir (Sağlam Arı, 2014). Schimmel, sembollerin psikolojik etkiler yaratarak eski alışkanlıkların gözden geçirilmesine ve değiştirilmesine neden olduğunu ifade eder (Schimmel, 1954). Bu bağlamda sembollerin sosyal, kültürel ve psikolojik düzeyde önemli bir rol oynayabileceği vurgulanmaktadır.

Semboller, işaretlerden farklı olarak daha derin bir etki yaratma kapasitesine sahiptir. İşaretler genellikle somut bir nesne ya da kavramı temsil ederken, semboller daha soyut ve katmanlı anlamlar taşıyabilir, bu da onların insanların duygusal ve zihinsel dünyalarına daha güçlü bir şekilde hitap etmesini sağlar (Zeyrek, 2016). Sembolik anlamın yalnızca lafızlarla sınırlı olmadığı, aynı zamanda bir ruh hali veya içsel bir uyanış yaratabileceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda sembol, kelimelerin ötesinde bir etki yaratma potansiyeline sahiptir ve bu etki, bireylerin hayatlarında derin dönüşümlere yol açabilir (Kızıl, 2018). Ancak sembollerin anlamını kaybetmesi durumunda, bu etki de zayıflar ve semboller, taşıdığı gücü yitirir. İşte bu nedenle semboller, bir toplumun kültürel yapısında ve bireylerin hayatında kalıcı ve dönüşüm yaratan bir etkiye sahip olabilirler.

Dinî semboller, inanç sistemini canlı ve anlamlı kılan önemli araçlardır. Bir sembolün varlığını sürdürebilmesi için daha iyi tanımlayan ve açıklayıcı bir ifadenin bulunması gerekmektedir (Arslan, 2004). Kısacası, sembol kendisini ifade eden kavram veya inançla uyumlu bir şekilde anlaşılmalı ve canlı kaldığı sürece etkinliğini sürdürebilmelidir.

3.4. İslam Dininde Sembol

İslam dini, insan hayatını derinden etkileyen bir inanç sistemidir ve bu inanç, semboller aracılığıyla da ifade edilir. Semboller, bu dünyadaki sınırları aşarak soyut ve tinsel olanın anlaşılmasına katkıda bulunur (Aslan - Duran, 2022). Kur'an-ı Kerim'de bu tür sembolik anlatımlar sıkça görülür ve semboller, görünenden görünmeyene geçişin bir aracı olarak işlev görür (Tüzün, 2015). Bu bağlamda, semboller soyut ve manevi kavramların anlamlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Müfessirlerden Alûsî, sembollerin ve somut şeylerin anlamı netleştirmek için gerekli olduğunu ifade eder (Kılıç, 2013). Bu durum, mistik ve soyut olanın somut nesnelere aracılığıyla algılanabilmesini anlatır. İslam filozofları, sembollerini ve rüyaları farklı açılardan ele almışlardır (Çetin, 2012). İlk İslam filozoflarından Kindî, rüya ve semboller arasında bir bağlantı kurmuş ve "musavvire" kavramını kullanarak sembollerin zihindeki imgeleri nasıl oluşturduğunu açıklamıştır (Ebu Zeyd, 2018). Farabi ise, Kindî'nin düşüncelerini daha sistematik bir şekilde

geliştirerek tahayyül gücünün sembollerle benzerlerini nasıl yeniden ürettiğini incelemiştir (Peker, 2008). Sühreverdî, zahiri anlamın ötesinde sembolik ifadeler kullanmış ve sembollerin kaynağı olarak misal âlemini tanımlamıştır. Misal âlemi, bilinen ve hissedilebilen âlem arasında kozmolojik bir gerçeklik olarak görülür (Meçin, 2022). İbn Rüşd ise, insanların uykuda iç idraklerinin geliştiğini ve bu sürecin Faal Akıl ile irtibat sağladığını belirtir. Rüyalarda görülen semboller, kişisel ve kültürel bağlamlardan etkilidir ve rüya yorumcusu bu sembolizme hâkim olmalıdır (Arkan, 2003).

Somut örneklerle İslam'da sembolizmi ele alacak olursak, İslam dini birçok sembol kullanır, ancak bu semboller diğer dinlerden farklı şekilde yorumlanır. Öne çıkan İslam sembollerinden bazıları şunlardır:

Hilal: Hilal, birçok Müslüman ülkenin bayrağında ve İslam kültüründe önemli bir semboldür (Kurt, 2023). Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren, özellikle Türkiye Cumhuriyeti döneminde, İslam kültüründe yaygın olarak kullanılmıştır.

Kurban: Kurban, İslam'da varlıkların yaratıcısına boyun eğmenin ve O'na teslimiyetin sembolüdür (Çınar, 2024). Kurban, insanın kendisine verilenleri Allah için feda etmesidir.

Hac: Hac, İslam'ın kutsal mekânlarına yapılan bir ibadettir. Mekke ve çevresindeki özel yerlerde gerçekleştirilen hac, bu mekânların sembolik anlamı nedeniyle önemlidir (Işık, 2016). Hac, inananların Yaratan ile buluşup ilahi huzura erdiği yerlerdir.

Kâbe: Kâbe, İslam'ın en kutsal mabedi olarak kabul edilir ve hac ibadetinde Müslümanlar tarafından tavaf edilir. İslam'ın en önemli simgelerinden biridir (Güllük, 2016).

Kur'an-ı Kerim: İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar için temel bir rehberdir. İslam'ın temel inançlarını ve prensiplerini içerir ve bu özelliğiyle önemli bir semboldür.

Ezan: Ezan, Müslümanları namaz için çağıran özel bir çağrıdır ve gün boyunca beş vakit okunur. Ezan, namazın önemini vurgulayan ve topluluğu bir araya getiren bir semboldür (Tok, 2020).

Cami: Camiler, İslam ibadetinin merkezî mekânları olmanın ötesinde, toplulukların bir araya geldiği, sosyal ve kültürel hayatın şekillendiği önemli alanlardır. Cami mimarisi, İslam kültürünün sembolizmini yansıtan kubbe ve minare gibi öğelerle tasarlanır ve bu yapılar, hem estetik hem de fonksiyonel açıdan derin bir anlam taşır. Bir cami, “sadece namazın kılındığı bir ibadet yeri olmanın çok ötesindedir; aynı zamanda toplumsal hayatın sürekli olarak şekillendiği, insanların bir araya gelip fikir alışverişinde buldukları, sorunlarını paylaştıkları ve çözüm aradıkları bir mekândır. Camiler, kıyam (diriliş) merkezi olarak, istişare meclisi ve yöneticilerle halk arasında doğrudan iletişimin sağlandığı bir alan olmasının yanı sıra, aynı zamanda eğitim veren, kimsesizlere barınak sunan, huzur arayanların sığındığı birer okul ve sosyal hizmet mekânı” (Sağlam, 2020) olarak işlev görmektedir.

4. Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak “Ezan ve Camii” Sembolleri

4.1. Toplum ve Din: Birleştirici Güçler

Toplum, yalnızca coğrafi ve zamansal bir birliktelikten ibaret değildir; aslında toplumu şekillendiren temel unsurlar, ortak normlar, değerler, idealler ve inançlar etrafında birleşen bireylerdir. Toplumun sürekliliği ve dinamikliği, bu paylaşılan normların nesilden nesile aktarılmasıyla sağlanmaktadır (Bahar, 2009). Bu bağlamda, din, toplumun temellerini oluşturan önemli bir yapı taşıdır.

Sosyolojik açıdan ele alındığında din, toplumu bir arada tutan ve bireylerin ortak bir kimlik etrafında birleşmelerini sağlayan güçlü bir işlev görmektedir. Émile Durkheim'in toplumsal bütünleşme teorisi çerçevesinde, din, bireylerin toplumsal yapıyla bütünleşmelerine olanak sağlayarak toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Durkheim, 1893). İslam dini de tarihsel süreç içerisinde toplumsal yozlaşma ve kriz dönemlerinde güçlü bir birlik oluşturma işlevi görmüştür. Farklı kültürlerden gelen bireyleri ortak bir inanç etrafında birleştiren İslam, Max Weber'in toplumsal değişim kavramıyla örtüşerek (Weber, 2012), bireylerin farklı geçmişlere sahip olmalarına rağmen ortak bir inanç ve uygulama etrafında birleşmelerini sağlamıştır (Solmaz, 2024).

İslam'ın tevhid inancı, sosyolojik olarak, bireyleri sadece Allah'a iman etme bağlamında değil, aynı zamanda toplumsal eşitlik ve kardeşlik anlayışında da birleştiren bir referans noktasıdır. Din, böylece yalnızca bireysel bir inanç sistemi olmaktan çıkıp toplumsal yapının şekillendiricisi haline gelmektedir. İslam'ın dini ritüelleri ve sembollerinin toplumsal yaşamın ve bireysel kimliklerin inşasında oynadığı rol, toplumu birleştirici ve bütünleştirici bir işlev görmektedir. Durkheim'in toplumsal bütünleşme anlayışına göre, ibadetler toplumsal dayanışmayı ve sosyal bağları güçlendirirken toplumun moral ve etik temellerini pekiştirmektedir (Bilgin, 2011).

4.2. İbadetlerin Toplumsal Birleştirici Rolü

İslam'da ibadetler, sadece bireysel bir bağlamda yerine getirilen dini vecibeler değildir. Aynı zamanda toplumsal yapının güçlenmesine, bireyler arasında sosyal bağların kurulmasına ve toplumsal bütünlüğün sağlanmasına katkı sağlayan etkinliklerdir. Émile Durkheim'e göre, dinî ritüeller toplumları birleştiren, dayanışmayı pekiştiren ve bireylerin ortak bir değerler sistemi etrafında birleşmelerini sağlayan toplumsal işlevlerdir (Durkheim, 1893). İbadetlerin toplumsal bağlamdaki rolü, sadece bireylerin Allah'a olan ibadetleri değil, toplumsal ilişkileri şekillendiren unsurlar olarak da önem taşımaktadır (Çelikel, 2024).

İslam'ın ibadetleri, toplumsal birliğin sağlanmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Özellikle namaz, İslam'ın temel ibadetlerinden biri olarak toplumsal dayanışmayı sağlamada önemli bir işlev üstlenmektedir. Namaz, bireyleri aynı safta buluştururken, sosyal sınıf farklarını ortadan kaldırır ve dini bir birlikteliği teşvik eder. Talcott Parsons'ın toplumsal sistemler ve sosyal entegrasyon üzerine geliştirdiği teorilere göre (Parsons, 1971), dini ritüeller ve inançlar, toplumun kültürel bütünlüğünü ve bireylerin toplumla olan bağlarını güçlendirmektedir.

Namazda yer alan herkes, bağımsız bireyler olmasına rağmen toplumsal bir bütünün parçası olduğunu hisseder. Bu durum, bireyler arasındaki eşitlik anlayışını pekiştirir ve toplumun bütünleşmesini sağlar.

İslam'daki toplumsal davet sembollerinden ezan ve cami, bu birleştirici işlevi daha görünür kılmaktadır. Hristiyanlıkta çan, Yahudilikte şofar gibi semboller de (Çiftçi - Kaçar, 2023) toplumu bir araya getiren işlevler görse de, İslam'daki semboller, toplumsal bağları daha derinlemesine kurar. Ezan, sadece bir namaz çağrısı değil, aynı zamanda tüm toplumu bir araya getiren bir sosyal yapıdır. Erving Goffman'ın "toplumsal etkileşim" teorisi, toplumsal semboller ve işaretlerin bireylerin sosyal yapılar içinde nasıl birleştirici rol oynadığını açıklar (Yüceer, 2018). Ezan, bu bağlamda, hem dini bir pratik olarak hem de toplumu birleştiren bir işlev olarak karşımıza çıkar.

4.3. Ezanın Toplumsal Bütünleşmedeki Yeri

İslam'da ezan, namaz vaktinin geldiğini duyurmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal birliğin sağlanmasına katkı sunmaktadır. Mekke döneminde farz kılınan namaz, Medine'ye hicret sonrası toplumsal yapının büyümesiyle birlikte, namaz vakitlerinin duyurulması için düzenli bir sistemin kurulmasını gerektirmiştir. Başlangıçta sokaklarda yapılan "es-salâh es-salâh" (namaza, namaza!) çağrılılarıyla sağlanan bu sistem, zamanla yetersiz kalmış ve namaz vakitlerinin bildirilmesi için bir işaretin gerekliliği açıkça ortaya çıkmıştır. Namazın vakti geldiğinde toplumu uyaran semboller arasında farklı seçenekler gündeme gelmişse de, bu semboller başka dini topluluklarla özdeşleşmişti (Kamiloğlu, 2010). Bu bağlamda, Weber'in dini sembollerin toplumsal bağları güçlendiren, toplumu birleştiren ve bireyleri ortak bir kimlik etrafında toplayan işlevlerine dair yorumları (Weber, 2012) göz önünde bulundurulduğunda, İslam'ın kendine özgü bir çözüm arayışına gitmesi oldukça anlamlıdır.

Bu arayış, Abdullah b. Zeyd b. Sa'lebe'nin rüyasında ezanı duymasıyla son bulmuştur. Abdullah, rüyasında ezanı öğrenmiş ve bu durumu Hz. Peygamber'e ileterek namaz çağrısını düzenleyecek olan sistemin temellerini atmıştır (Kamiloğlu, 2010). Durkheim'in "toplumsal ritüeller" anlayışı çerçevesinde, ezan sadece bir çağrı değil, aynı zamanda İslam toplumu için bir birlik simgesidir. Bu ritüel, hem bireysel hem toplumsal bir aidiyet duygusu yaratırken, toplumu maneviyat ekseninde bir araya getiren ve sosyal bir kimlik inşa eden bir öge haline gelmektedir.

Hız. Ömer'in de benzer bir rüya görmesi, bu manevi işaretin sadece bireysel bir olgu olmadığını, aynı zamanda toplumsal bir temele dayandığını göstermektedir. Ezan, artık yalnızca bir ibadet çağrısı değil, İslam toplumunun kimliğini ve sosyal yapısını pekiştiren bir sembol haline gelmiştir. Pierre Bourdieu'nun "toplumsal alan" (Bourdieu ve Wacquant, 2023) teorisi ile açıklanabilecek bu durum, ezanın bireyleri toplumsal ve manevi bir alanda birleştiren, onları ortak bir kimlik etrafında toplayan bir güç olduğunu ortaya koymaktadır.

4.4. Camilerin Toplumsal Rolü

Camiler, İslam toplumunda ibadet yerlerinin ötesinde, sosyal, idari ve kültürel işlevlere sahip mekânlardır. İslam'ın ilk dönemlerinde camiler, sadece ibadetlerin yapıldığı yerler değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin düzenlendiği, sosyal yardımların organize edildiği ve eğitim verilen merkezlerdi. Camiler, Durkheim'in "toplumsal organizasyon" anlayışında olduğu gibi, sadece bireylerin dini ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, toplumsal dayanışma ve sosyal entegrasyonu sağlamada da önemli bir işlev görmüştür.

Talcott Parsons'ın sosyolojik sistemler teorisine (Parsons, 1951) göre, camiler, toplumun kültürel ve dini değerlerini sürekli olarak yeniden üreten, bireylerin toplumsal yapıya entegrasyonunu sağlayan kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Camilerde gerçekleştirilen ibadetler, ritüel bir karakter taşıdığı için, toplumsal bağları pekiştirmekte, bireylerin toplumsal sistemle bütünleşmesine ve toplumsal düzenin sürekliliğine katkı sunmaktadır. İşlevsel açıdan analiz edildiğinde camilerin, sadece ibadet yeri olmanın ötesinde, toplumsal etkileşimlerin ve eğitim faaliyetlerinin gerçekleştiği merkezler olarak da önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

4.5. Camiler ve Ezanın Sosyo-Kültürel Önemi

Ritüellerin incelenmesinde semboller büyük bir öneme sahiptir. Dinî ritüeller, anlamlı sembollerle yüklüdür ve bu semboller, çeşitli biçimlerde -objeler, kelimeler, ilişkiler, faaliyetler, olaylar, mimikler gibi- ritüelin anlamını oluşturan temel araçlar olarak işlev görür. Bu semboller, ritüelin "bellek birimi" olarak da tanımlanabilir (Hasanov, 2018). Camiler ve ezan, yalnızca dini semboller olmanın ötesinde, toplumsal kimliğin inşasında, bireyler arasında aidiyet duygusunun güçlenmesinde ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ezanın sesi ve camilerin işlevi, sadece bir dini çağrı değil, aynı zamanda kültürel kimliğin, toplumsal değerlerin ve kardeşliğin sembolüdür. Bu unsurlar, toplumsal bağları güçlendiren ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayan önemli öğelerdir.

Hz. Ömer ve Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüyaların benzerliği, bunun sonucunda dini otorite olan Hz. Muhammed'in ezanı onaylaması durumu, İslam'ın kabul ettiği manevi işaretlerin bireysel değil, manevi-toplumsal bir olguya dönüştüğünün de bir göstergesidir. İslam toplumu, artık ezanla birleşen bir kimlik geliştirmiştir; her ezan, bir nevi ortak bir şuurun, kolektif bir maneviyatın işareti olarak toplumu bir araya getirmektedir denilebilir.

Ezan, zamanla yalnızca bir ibadet çağrısı olmanın ötesine geçmiş, İslam'ın simgesi haline gelmiştir. Her ezan, Müslümanları sadece bir araya getiren bir davet değil, aynı zamanda tüm dünyada İslam'ın varlığını duyuran bir nevi manevi çağrı olmuştur. Bu çağrı, insanları sıradan bir gündelik yaşamdan çıkarıp, daha yüksek bir manevi bilince, bir toplumsal bütünleşmeye davet etmektedir. Ezanın yankısı, sadece bir sesin taşıdığı anlamın ötesinde, evrensel bir birliğin, barışın ve toplumsal kardeşliğin sesi olmaktadır. Dünya üzerinde her ezan sesi, farklı coğrafyalarda da olsa, bir insanlık ve kardeşlik temennisinin, İslam'ın hoşgörü ve barış mesajlarının yankısı olarak tüm insanlığa ulaşmaktadır.

Camiler, İslam dininde çok yönlü bir rol oynamaktadır. İslam'ın ilk dönemlerinde camiler sadece ibadet yerleri değil, aynı zamanda siyasi ve idari kararların alındığı, eğitim ve öğretim verilen, sosyal yardımların organize edildiği merkezlerdi. Camilerin işlevleri zamanla değişmiş olsa da ibadet yerleri olarak önemi devam etmektedir. Camiler, namaz kılma, sosyal etkileşim, eğitim ve sosyal yardımlar için merkezi bir rol üstlenmiştir. Camilerin bu işlevsel rollerini aşağıdaki gibi açıklayabiliriz:

1. İbadet Yeri: Camiler, Müslümanların namaz kıldığı ve dini vecibelerini yerine getirdiği temel mekânlardır. Beş vakit namaz ve Cuma namazı gibi ibadetler burada gerçekleştirilir.
2. Sosyal Toplantı ve İletişim Merkezi: Camiler, dini bayramlar ve toplu dua etkinlikleri gibi sosyal etkinliklerin düzenlendiği yerlerdir. Topluluk üyeleri burada bir araya gelir ve sosyal etkileşimde bulunurlar.
3. Siyasi ve İdari Mekânlar: İslam'ın ilk dönemlerinde camiler, siyasi ve idari kararların alındığı mekânlar olmuştur. Hz. Muhammed'in zamanında camilerde toplu toplantılar düzenlenir ve topluluk meseleleri tartışılırdı.
4. Eğitim ve Öğretim Kurumu: Camiler, Kur'an eğitimi, hadis öğrenimi ve diğer dini konularda eğitim verilen yerlerdir. Bu yönüyle, camiler eğitim ve öğretim merkezleri olarak da kullanılmıştır.
5. Sosyal Yardım ve Dayanışma Merkezi: Camiler, zekât ve sadaka gibi sosyal yardım programlarının organize edildiği merkezlerdir. İhtiyaç sahiplerine yardım toplamak ve dağıtmak amacıyla camilerden yararlanılmıştır.
6. Tevhid Bilincinin Merkezi: Camilerin, İslam toplumundaki merkezi rolü ve çok yönlü işlevleri, zaman içinde ibadet odaklı bir hale gelmiştir. Camilerin mimarisi, süslemeleri ve iç dekorasyonları, İslam'ın putperestliği engellemeyi ve tapınmanın sadece Allah'a yönelik olmasını vurgulamak için tasarlanmıştır. Geometrik desenler ve hat sanatıyla bezeli camiler, İslam'ın değerlerine uygun bir sanat anlayışını yansıtmaktadır. Netice olarak camiler, sadece ibadet yerleri değil, aynı zamanda İslam toplumunun birliğini, değerlerini ve kültürel kimliğini temsil eden önemli simgelerdir.

5. Sonuç ve Öneriler

Toplumsal bütünleşme, bireylerin ortak değerler etrafında birleşerek aidiyet duygusu geliştirmeleri, dayanışma içinde bir arada yaşamaları ve toplumsal bağlarını güçlendirmeleri süreci olarak tanımlanabilmektedir. Bu süreç, toplumun sağlıklı işleyişini ve sürdürülebilirliğini destekleyen temel bir unsur olmaktadır. Din, toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında merkezi bir rol oynamaktadır; çünkü din, bireyleri ortak inançlar ve değerler etrafında toplamakta, böylece toplumsal birlikteliği pekiştirmektedir.

Toplumsal bütünleşme ile arasında karmaşık ve çok yönlü ilişki bulunan din kurumu, bir yandan toplumsal birliği güçlendirirken, diğer yandan toplumsal yapıyı etkileyen çeşitli

dinamikler sunmaktadır. Bu dinamiklerin başında dinî semboller yer almaktadır. Semboller, soyut kavramları anlamlandırmada ve iletişim kurmada önemli bir rol oynamakta; dilin sınırlarını aşarak daha derin ve kapsamlı anlamların ifade edilmesini sağlamaktadır. Böylece, dinî mesajların daha etkili bir şekilde anlaşılmasına ve yaşanmasına olanak tanımaktadır.

İslam kültüründe ezan ve cami gibi semboller toplumsal bütünleşmenin önemli unsurları olarak işlev görmektedir. Ezan, Müslümanları namaza çağırırken, cami ise toplumsal etkileşim ve birliğin merkezi olarak işlev görmektedir. Bu semboller, Müslüman topluluklar arasında ortak bir kültür oluşturmaya zemin hazırlamakta ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmektedir. Ancak, sembollerin etkileri ve anlamları kültürel ve coğrafi bağlamlara göre değişebilmektedir. Aynı sembol, farklı topluluklar arasında farklı anlamlar taşıyabilmekte ve bu durum toplumsal ayrışma risklerini de beraberinde getirebilmektedir.

Dinî semboller, toplumsal bütünleşmeyi desteklemekle birlikte, toplumsal ayrışma noktasında da etkili olabilmektedir. Özellikle bir sembolün farklı topluluklar arasında farklı anlamlar taşınması, bu topluluklar arasında gerginlik ve ayrışmaya neden olabilmektedir. Örneğin, bir sembolün sadece belirli bir grup tarafından sahiplenilmesi veya başka gruplar tarafından dışlanması, toplumsal uyumsuzluğu ve çatışmayı artırabilmektedir. Bu nedenle, sembollerin yalnızca toplumsal birliği değil, aynı zamanda ayrışmayı da tetikleyebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu bağlamda, toplumsal ayrışmanın önlenmesi ve dinî sembollerin toplumsal birliği teşvik edecek şekilde kullanılmasının sağlanması önemlidir. Sembollerin toplumsal dinamikler üzerindeki etkileri, bölgesel ve kültürel farklılıklar dikkate alınarak analiz edilmelidir. Bu tür analizler, toplumların ortak değerler etrafında birleşmelerine yardımcı olabilirken, ayrışma risklerini de minimize etme stratejilerini ortaya koyabilir. Bu aşamada yapacağımız öneriler şu şekilde sıralanmaktadır:

- *Kültürel ve Bölgesel Bağlamların İncelenmesi:* Dinî sembollerin toplumsal bütünleşmeye olan etkilerini anlamak için, bu sembollerin farklı kültürel ve coğrafi bağlamlarda nasıl algılandığını incelemek önemlidir. Her topluluk, sembollerini kendi kültürel ve tarihsel deneyimlerine göre yorumlayabilir, bu yüzden yerel çalışmalar yapılmalıdır.
- *Sembolizmin Eğitimi:* Toplumsal bütünleşmeyi güçlendirmek için, dinî sembollerin ve anlamlarının eğitimini sağlamak önemlidir. Bu eğitim, bireylerin sembollerini daha iyi anlamalarına ve toplumsal bağlarını güçlendirmelerine destek olacaktır.
- *Sembol Kullanımının Sosyal Politikalarda Rolü:* Kamu politikaları ve sosyal projelerde dinî sembollerin kullanımı dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır. Sembollerin toplumsal etkilerini ve anlamlarını göz önünde bulundurarak, toplumsal birliği güçlendirecek ve ayrışmayı engelleyecek şekilde kullanılmalıdır.
- *Çok Dinli ve Kültürel Yaklaşımlar:* Farklı dini ve kültürel topluluklarla iletişim ve etkileşimler teşvik edilmelidir. Bu etkileşimler, çeşitli toplulukların sembol

anlayışlarını paylaşmalarına ve ortak değerler etrafında birleşmelerine yardımcı olabilir.

- *Araştırmaların Artırılması:* Dinî sembollerin toplumsal etkileri üzerine yapılan araştırmaların artırılması, bu sembollerin toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu araştırmalar, toplumsal bütünleşme stratejilerinin geliştirilmesinde önemli bir kaynak sağlayabilir.

Netice itibariyle, dinî semboller toplumsal bütünleşmeye önemli katkılarda bulunabilir ancak aynı zamanda toplumsal ayrışmayı da tetikleyebilir. Bu nedenle, sembollerin toplumsal etkilerini daha iyi anlamak ve toplumsal birliği desteklemek için geniş çaplı ve çeşitli bağlamlarda yapılacak çalışmalar da önem arz etmektedir. Hem toplumsal bütünleşmeye hem de ayrışmaya olan etkilerin araştırılması, daha dengeli ve uyumlu toplumsal yapılar oluşturulmasına yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça / References

- Adıbelli, Ramazan. "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009), 113-152.
- Akbaş, Cihat. "Zaman ve Dilin Aynasında: Batıya Yolculuk ve Mir'atü'l-Memalik Eserlerinin Karşılaştırılması". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 13/1 (2024), 97-125.
- Arı, Yılmaz. "Aile Kurumunun İşlevleri Nelerdir ve Neden Önemlidir? Sosyolojik Bir Araştırma." *İlahiyat Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler - Aralık 2023*, 127-139. Ankara: SERÜVEN YAYINEVİ, 2023a.
- Arı, Yılmaz. "Sosyalleşme Sürecinde Aile: Dinî Rol Ve İşlevleri". *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 3/2 (October 2023b), 199-216.
- Arı, Yılmaz. "A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians". çev. Mustafa Turan. *Uluslararası Dörlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (December 2023), 445-465. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10429568>
- Arı, Yılmaz. "Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>
- Arı, Yılmaz. "Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491769>
- Arkan, Atilla. "Meşşâî Gelenek Bağlamında İbn Rüşd Felsefesinde Rüya". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (Aralık 2003), 87-125.
- Arslan Meçin, Buşra. "Sühreverdî'nin İrfanî Risâlelerinde Misâl Âlemi Sembolü". *Marifetname* 9/1 (Haziran 2022), 245-270. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1078820>
- Arslan, Mustafa. "Kültürel Bağlamda Din". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (August 2004), 189-205.
- Aslan, Yunus - Duran, Remzi. Türk Sanatında "Tanrı" ve "Cennet" Damgalarının Beraber Kullanımı Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 54 (2022), 365-390.
- Aydeniz, Hüsnü. "Dinî Semboller, Sembolün Anlam Kaybı ve Etkilerine Gelenekselci Bir Yaklaşım (René Guénon Örneği)". *EKEV Akademi Dergisi* 15/48 (2011), 75-90.
- Bahar, Halil İbrahim. *Sosyoloji*. Ankara: Usak Yayınları, 2009.
- Bevan, Edwyn. *Symbolism and Belief (Routledge Revivals): Gifford Lectures*. Routledge, 2014.
- Bilgin, Vejdi. *İbadet - Şekilsel, Sembolik ve Toplumsal*. İstanbul: Emin Yayıncılık, 2011.
- Bourdieu, Pierre - Wacquant, Loic. *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*. çev. Nazlı Ökten. İstanbul: İletişim Yay., 2023.
- Boztilki, Zeliha. *Yaşar Kemal'in Romanlarında Semboller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Cassirer, Ernst. *The Philosophy of Symbolic Forms: Volume 1, Language*. New Haven: Yale University Press, 1953.
- Çağlar, Birsal. *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzeri Bir İnceleme*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Çelikel, Gülcan. "Namaz İbadetinin Toplumsal Bütünleştirme Etkisi". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2024), 93-105. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12600556>

- Çetin, Halil. “Ağaç Motifli Osmanlı Saltanat Rüyasının Tabir İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. *Gazi Akademik Bakış* 10 (2012), 25-38.
- Çınar, Bayram. “İdeolojik Teoloji Açısından Kurbanın Sembolik Değeri”. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 70-104. <https://doi.org/10.52115/apjir.1425113>
- Çiftçi, Halit Ahmet - Kaçar, Furkan. “Sinagogda Sembolik Değere Sahip Kutsal Nesnelere”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2023), 119-136. <https://doi.org/10.59149/sduifd.1219542>
- Darı, Abdülhakim Bahadır. *Bir Sosyal Bütünleşme Aracı Olarak Ahilik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 2017.
- Deacon, Terrence. *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. New York: W.W. Norton & Company, 2023.
- Durkheim, Émile. *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press, 1893.
- Durkheim, Émile. *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Alcan, 1912.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Sufî Hermenötik-İbn Arabî'nin Yorum Felsefesi*. İstanbul: İlim Yurdu Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti., 2018.
- Eliade, Mircea. *Images and Symbols*. New Jersey: Princeton University Press, 1991.
- Ersöz, Fatma Bervan. *Toplumsal Bütünleşme Bağlamında Kur'an'ın İnsanlığa Bakışı*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Geertz, Clifford. *Kültürlerin Yorumlanması*. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Giddens, Anthony. *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Goffman, Erving. *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. çev. Barış Cezar. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Göçer, Ferhat. “Kültürün İletişimsel Arketipleri Olarak Mitler ve Sembollerin Toplumsal Büyüsü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Kültürel Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2022), 21-31. <https://doi.org/10.46442/intjcss.1024083>
- Guénon, René. *İnisasyona Toplu Bakışlar I-II*, çev. Mahmut Kanık. Ankara: Hece Yayınları, 2010.
- Güllük, İsmail. “Karakter İnşasında Dinî Sembol ve Karakterlerin Rolü: Kâbe Örneği”. *EKEV Akademi Dergisi* 67 (2016), 187-204.
- Gültekin, Ahmet Cüneyt. “Wittgenstein’da İdeal Dil Eleştirisi ve Doğal Tarih”. *FLSF Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (September 2024), 179-97. <https://doi.org/10.53844/flsf.1507412>
- Gümüşay, İbrahim. *Seyyid Kutup'un Din ve Toplum Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Günay, Ünver. “Din Ve Sosyal Bütünleşme”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 1-14.
- Has, Kenan. *Sembolizm ve Haç*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.
- Hasanov, Behram. “Dinin Toplumsal Boyutunun İncelenmesinde Yorumlayıcı Yaklaşımın Kullanımı: İmkânlar ve Sınırlar.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 1307-1319.
- Işık, Şemsettin. “Haccın Edâsında Öne Çıkan Semboller”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/41 (Haziran 2016), 131-166.
- Kamiloğlu, Ramazan. “Türk Kültüründe Ezan ve Makamları”. *Hikmet Yurdu* 3/5 (Ocak-Haziran 2010), 221 - 237.
- Kermen, Özlem. *René Guénon'da Dinî Sembolizm*. Necmettin Erbakan University (Turkey) ProQuest Dissertations & Theses, 2019.
- Kılıç, Sadık. “Sembolün Gücü Ve İslam'da Semboller”. *Diyanet İlmî Dergi* 49/3 (2013), 7-20.

- Kızıllı, Hayreddin. "Dinî Sembolizm Üzerine". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (Ağustos 2018), 327-351.
- Koca, Selçuk Kürşad. "Genel Hatları ile Kültür ve Sembol İlişkisi". *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi II* (2010), 87-94.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. 18. Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2014.
- Kubat, Mehmet. "İslâm Toplumunun Birlik ve Beraberliğini Sağlama Merkezleri Olarak Câmî ve Mescidler." *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 10.2 (2020), 5-31.
- Kurt, Hilal. "Dinsel Bir Sembol Olarak Hilal." *Milel ve Nihal* 20/2 (2023), 279-304.
- Marshall, Colin. *Symbols and Their Meanings: A Comprehensive Guide*. London: Routledge, 2020.
- Obeyesekere, Gananath. *Medusa's Hair: An Essay on Personal Symbols and Religious Experience*. USA: University of Chicago Press, 2014.
- Otto, Rudolf. "The idea of the holy." USA: Oxford University Press, 1958.
- Özalp, Ahmet. "Sosyal Psikoloji Perspektifinden Din Psikolojisine Giriş: Sembolik Etkileşimci Teori Örneği". *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/18 (2015), 227-242.
- Özyurt, Cevat. "Durkheim Sosyolojisinde Toplumsal Bütünleşme Aracı Olarak Din." *Sosyal Teoride Din*, 177-239. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. New York: Free Press, 1951.
- Parsons, Talcott. *The System of Modern Societies*. New Jersey: Prentice-Hall, 1971.
- Peirce, Charles Sanders. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge: Harvard University Press, 1931-1958.
- Peker, Hidayet. "Farabi ve İbn Sina'da Vahyin Kavramsal Muhtevası". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 157-176.
- Sağlam Arı, Güler. "Örgütlerde Fiziksel Semboller ve Psikolojik Güçlendirme İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 32/2 (Aralık 2014), 1-25. <https://doi.org/10.17065/huifbf.87376>
- Sağlam, "Temel. İslam Mimarisinin Sembolik Anlatıları Üzerine Bir Deneme". *Uluslararası Disiplinlerarası Ve Kültürlerarası Sanat* 5/10 (2020), 251-279.
- Saussure, Ferdinand De. *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill, 1916.
- Schimmel, Annemarie. "Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?". *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3-4 (1954), 67-73.
- Solmaz, Mekki. *Kur'an'da Toplumsal İnşa Süreci*. ed. Yılmaz Arı. İstanbul: Kitap Dünyası: 2024.
- Sonmez, Fatih. - Nart, Sima. "Antropomorfizm: Kavramın Tarihi, Teoriler ve Tüketici Davranışları Bağlamında Bir Literatür İncelemesi". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (İNİJOSS)* 11/2 (2022), 580-613.
- Tapan, Aysel. "Balören Köyü Yöresi Alevi Topluluğunun Lokma Anlayışı ve Uygulamaları." *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi Özel Sayı 1 (Cumhuriyetin 100. Yılına)* (2023), 443-462.
- Temel Eğinli, Ayşen - Nazlı, Azra K. "Kültürün Koruyucu Gücü: Kültürel Semboller". *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi* 2 (April 2018), 56-74.
- Tok, Fatih. "Âyetler Çerçevesinde Ezanın Muhtevasının Tahlihi". *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 95-122.
- Turan, Maşallah. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Türkkahraman, Mimar - Tutar, Hüseyin. "Sosyal Değişme, Bütünleşme ve Çözülme Bağlamında Toplumda Farklı Kültür ve Anlayışların Yeri ve Önemi". *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* 1/1 (2009), 1-16.

- Tüzün, İdris. *Kurânda Sembol ve Sembolik Anlatım: Neml Sûresi Süleyman (A. S) Kıssası Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Ünal, Mehmet Fatih. “Göstergebilimin Serüveni.” *Mütefekkir* 3/6 (2016), 379-398.
- Voltaire. *Dictionnaire Philosophique, Portatif*. Londres, 1764.
- Wach, Joachim. *Sociology of Religion*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- Watt, Montgomery. *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Watt, William Montgomery. *Symbolism in Cultural Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarı Yayınları, 2012.
- Whitehead, Alfred North. *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*. çev. Seray Soysal. İstanbul: SAY Yayıncılık, 2023.
- Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalar*, Çeviren Haluk Barışcan, İstanbul: Metis Yayınları, 2007
- Yüceer, Yunus Emre. *Sinema ve Toplumsal Etkileşim Bağlamında, Erving Goffman ve Dramaturji*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Master Tezi, 2018.
- Zeyrek, İ. Naci. “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge ve İşaret’in Temsil Kategorileri”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/31(2016), 195-211. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.290960>
-

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Bu makale, İntihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by İntihal.net. No plagiarism detected.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

“Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam Dinî'nde Ezan ve Camii Sembolleri” başlıklı makale, bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir.

The article titled “Social Integration as a Factor of Religious Symbols: The Symbols of Adhan and Mosque in Islam” has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, no partial or complete plagiarism has been made from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

“Toplumsal Bütünleşme Faktörü Olarak Dinî Semboller: İslam Dinî'nde Ezan ve Camii Sembolleri” başlıklı makaleyle ilgili olarak diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir.

There is no conflict of interest with other individuals or institutions regarding the article titled “Social Integration as a Factor of Religious Symbols: The Symbols of Adhan and Mosque in Islam”.

İthaf / Dedication

“Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.”³

³ Bu metnin alındığı makale için bk.: Yılmaz Arı, “Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44; To read the article in English, see here: Yılmaz Arı, “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”, çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465; İsrail'in Filistin'de uyguladığı soykırımın tarihini okumak için bk.: Yılmaz Arı, “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü ve Soykırım Trajedisi Tarihi”, Arı, Yılmaz. “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Çalışma iki yazarlı olarak yürütülmüştür. / The study was conducted by two authors:

1. Yazar / Author: Hatice KIRKGÜL: Kavramsallaştırma, Metodoloji, Veri Toplama, Görselleştirme, Analiz ve Yazma (%50). / Conceptualization, Methodology, Data Collection, Visualization, Analysis and Writing (50%).
 2. Yazar / Author: Doç. Dr. Yılmaz ARI: Veri İyileştirme, İnceleme ve Düzeltme (%50). / Data Curation, Review and Correction (50%).
-

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 129-142, December/Aralık 2024.

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Hz. Peygamber Anlatımı *

The Prophet Muhammad in The Narration of The Presidency of Religious Affairs Publications

İdris ÇAĞLAYAN¹ İsmail METİN²

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Çağlayan, İdris – Metin, İsmail. “Hz. Peygamber Anlatımında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları”. *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 129-142. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14483822>

CC BY-NC 4.0

Öz

Hız. Peygamber'e duyulan sevgi, asırlar boyunca varlığını sürdürmüş ve farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Bu sevgi ve özlem, sözlü ve yazılı kültür yoluyla yansıtılmış; neticesinde, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan ve O'na duyulan sevgiyi dile getiren pek çok eser kaleme alınmıştır. Söz konusu eserler, çeşitli yayınevleri tarafından basılmış olup, bu yayınevleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı önemli bir konuma sahiptir. Diyanet İşleri Başkanlığı, Hz. Peygamber'in hayatına dair güvenilir ve sağlam bilgi sunmayı amaçlayan birçok eseri yayın hayatına kazandırmıştır. Başkanlık yayınları, bilgilerin doğruluğunu temin etmek amacıyla bir komisyon tarafından değerlendirilmekte ve güvenilirliği sağlanan eserler halkın istifadesine sunulmaktadır. Bu çerçevede, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında yer alan bazı eserler, Hz. Peygamber'in örnek kişiliği ve insani değerlere yaptığı katkılar açısından dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmış dört eser ele alınmıştır. Öncelikle Hz. Peygamber'in hayatını detaylı bir şekilde ele alan *Peygamberimizin Hayatı*, O'nun Veda Haccı sürecini anlatan *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, Hz. Peygamber'in bazı özelliklerini öne çıkaran *O'nun Gibi Yaşamak* ve merhamet eğitimine vurgu yapan *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* adlı eserler incelenmiştir. Bu eserlerde, insanlığa örnek olarak gönderilen Hz. Peygamber'in örnek yaşantısı ve toplumsal etkileri vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hz. Peygamber, Merhamet, Veda Haccı.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 30.10.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 14.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

- Bu çalışma Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Doç. Dr. İsmail Metin danışmanlığında hazırlanan “Siyer Literatüründe Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Kitap ve Değerlendirmeler” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: islamgulu_06@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9923-9700>.

² Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: dr.ismailmetin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9456-0479>.

Öne Çıkanlar

- Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik bir perspektifle tanımaya imkân sağlar.
- Hz. Peygamber'in hayatından önemli kesitler sunar ve bu kesitler üzerinden O'nun kişisel ve toplumsal etkilerini ortaya koyar.
- Hz. Peygamber'in Veda Haccı sürecine dair kapsamlı bilgiler sunar.
- Hz. Peygamber'in belirgin özelliklerini ve örnek kişiliğini detaylı bir şekilde ele alır.
- Hz. Peygamber'in merhamet eğitiminde kullandığı yöntemleri öğrenmeye olanak tanır.

Abstract

The love for the Prophet continued to exist for centuries and was expressed in different ways. This love and longing has been reflected through oral and written culture; as a result, many works have been written describing the life of the Prophet and expressing the love for him. These works have been published by various publishing houses, and the Presidency of Religious Affairs has an important position among these publishing houses. The Presidency of Religious Affairs has published many works that aim to provide reliable and sound information about the life of the Prophet. The publications of the Presidency are evaluated by a commission in order to ensure the accuracy of the information, and the works whose reliability is ensured are made available to the public. In this framework, some of the works among the publications of the Presidency of Religious Affairs draw attention in terms of the exemplary personality of the Prophet and his contributions to human values. In this study, four works published by the Presidency of Religious Affairs are discussed. As a method, the works titled *The Life of the Prophet*, which deal with the life of the Prophet in detail, *27 Days with the Prophet (Farewell Pilgrimage)*, which describes the process of the Farewell Pilgrimage, *Living Like Him*, which highlights some of the characteristics of the Prophet, and *The Prophet and Compassion Education*, which emphasises compassion education, are examined. In these works, the exemplary life and social effects of the Prophet, who was sent as an example to humanity, were emphasised.

Keywords: *Islamic History, Prophet Muhammad, Mercy, Farewell Pilgrimage.*

Highlights

- It provides the opportunity to know the life of the Prophet with a chronological perspective.
- It presents important sections of the Prophet's life and reveals his personal and social effects through these sections.
- It provides comprehensive information about the process of the Prophet's Farewell Pilgrimage.
- It deals with the Prophet's distinctive features and exemplary personality in detail.
- It allows to learn the methods used by the Prophet in mercy education.

1. Giriş

Tarih boyunca Hz. Peygamber'i anlamak amacıyla yazılan ve farklı yönlerini ele alan çeşitli kitaplar yayımlanmıştır. Hz. Peygamber hakkında yazılan bu eserlerde, onun hayat hikâyesi, beşerî özellikleri, sıfatları ve peygamberlik yönü ayrıntılı bir şekilde işlenmiş; bu konular farklı yazılı ve sözlü mecralarda tanıtılmıştır. Bununla beraber Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik bir şekilde ele alan eserlerin yanı sıra, onun belirli sıfatlarına odaklanan çalışmalar da dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada, Diyanet İşleri Başkanlığı³ yayınları tarafından yayımlanmış bazı eserler incelenmiştir. İncelenen eserlerin D.İ.B. tarafından farklı şekillerde kategorize edilerek yayımlanmış olan Halk Kitapları, İlmî Eserler ve Cep kitapları temel alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle halk kitaplarından olan ve Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik bir şekilde anlatan *Peygamberimizin Hayatı* ve onun çeşitli yönlerini tanıtan *Onun Gibi Yaşamak* adlı eser incelenmiştir. Hz. Peygamberin veda haccında geçirdiği son 27 günü ele alan ilmî eserler kategorisindeki *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, ile cep kitapları kategorisinde olan Hz. Peygamber'in merhamet sıfatını detaylı bir şekilde inceleyen *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* adlı çalışmalar ele alınmıştır. Bu çalışmalar, İslam dininin tebliğcisi ve uyarıcısı olan Hz. Peygamber'in özelliklerini ve sıfatlarını daha geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamaktadır.

Özellikle *Peygamberimizin Hayatı* adlı eser, başlangıçta çocuklara yönelik bir eğitim aracı olarak hazırlanmış, ancak daha sonra kapsamı genişletilerek halka yönelik bir kaynak haline getirilmiştir. Çalışma kapsamında, bu eserle ilgili bazı tespitler yapılacak ve değerlendirmeler sunulacaktır. Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber'in Veda Haccı sürecine dair gün gün ele alınan detayların yanı sıra O'nun merhamet gibi temel özelliklerine odaklanan iki ayrı eser üzerine de bazı tespit ve yorumlar paylaşılacaktır.

İncelenen eserler, Hz. Peygamber hakkında bilgi sunmaları ve D.İ.B. gibi güvenilir bir kurum tarafından yayımlanmış olmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, söz konusu eserlerin katkıları ve sundukları bilgilerin toplum üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

2. Peygamberimizin Hayatı⁴

İrfan Yücel⁵ tarafından kaleme alınan *Peygamberimizin Hayatı* adlı eser, D.İ.B. Yayınları'nın Halk Kitapları kategorisindeki 73. eser olarak yayımlanmıştır. İlk baskısını 1982 yılında yapan bu eser, 2018 yılında 31. baskıya ulaşmış ve toplamda 243 sayfadan oluşmaktadır. Eser, Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik bir sıra içinde ele almakta, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel yapısını özetlemektedir.

Eserin giriş kısmında, İslamiyet öncesi Arabistan'ın genel durumu, Mekke şehri, Kâbe ile ilgili özel vazifeler, Zemzem kuyusunun temizlenmesi ve Fil Vak'ası gibi konular özetlenmiştir (s. 13-21). Kitap iki ana kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısımda, Hz. Peygamber'in peygamberlikten önceki hayatı ele alınmıştır. Bu bölümde Hz. Muhammed'in doğumunun Fil Vak'ası'ndan 52 gün sonra gerçekleştiği, soyunun Hz. İbrahim'in büyük oğlu Hz. İsmail'e dayandığı, sütanneye verilmesi gibi olayları ele almıştır.

³ Bundan sonra kısaltma olarak D.İ.B. şeklinde kullanılacaktır.

⁴ İrfan Yücel, *Hz. Peygamberimizin Hayatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

⁵ Kastamonu doğumlu olan yazar, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü mezunudur. Diyanet İşleri Başkanlığının farklı kademelerinde görevlerde bulunmuş, emekli Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanı olup en bilinen ve tanınan eseri *Peygamberimizin Hayatı* adlı kitaptır.

Ayrıca annesi Âmine'nin vefatı, gençlik dönemi, ticaret hayatı, Hz. Hatice ile evliliği ve Kâbe'nin tamiri sırasında hakemlik yapması gibi olaylara yer verilmiştir (s. 25-39).

Birinci kısmın diğer bölümlerinde, Hz. Peygamber'in Mekke dönemi işlenmiştir. Bu bölümde, Hira'da inziva, ilk vahiy, Hz. Hatice ve Varaka b. Nevfel'in desteği, Hz. Peygamber'in yakın çevresine tebliğe başlaması, Mekke müşriklerinin zulümleri, Müslümanların Habeşistan'a hicreti, Hüzün Yılı ve Akabe bîatları gibi önemli hadiseler anlatılmıştır (s. 41-90). Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ve bu süreçte yaşanan olaylar da detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Eserin ikinci bölümde ise Hz. Peygamber'in Medine dönemi incelenmiştir. Bu bölüm, Hicret sonrası Medine'deki toplumsal ve siyasi düzenlemelerle başlamaktadır. Mescid-i Nebevi'nin inşası, Müslümanlar arasındaki kardeşlik antlaşması ve ilk savaşların gerçekleşmesi, özellikle Bedir ve Uhud savaşlarının neden ve sonuçları detaylandırılmıştır (s. 91-124). Ayrıca Hendek Savaşı, Hudeybiye Barışı, Hayber'in fethi, Mekke'nin fethi ve Veda haccı gibi olaylar ayrıntılarıyla ele alınmıştır (s. 133-224). Eser, Hz. Peygamber'in hastalığı, vefatı ve üstün ahlakına dair bir değerlendirme ile sona ermektedir (s. 224-241).

Değerlendirme: *Peygamberimizin Hayatı*, adlı eser ilk yazılış amacı itibarıyla eğitim kurumlarındaki öğrencilere yönelik olarak kaleme alınmıştır. Ancak içeriğinin zenginleştirilmesi ve konuların geniş bir şekilde ele alınması, eseri toplumun her kesimine hitap eden bir kaynak haline getirmiştir. D.İ.B. Yayınları tarafından otuzdan fazla baskısı yapılan bu kitap, Hz. Peygamber'i tanıma ve tanıtmaya açısından temel bir giriş kaynağı olarak değerlendirilebilir.

Eserde sade ve akıcı bir dil kullanılmış, konu başlıkları açık ve belirgin bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in hayatı, daha önce D.İ.B. yayınları tarafından kronolojik bir biçimde yayımlanan *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*⁶ adlı eserde olduğu gibi kronolojik bir düzen içerisinde sunulmuştur. Eserde tespit edilen yazım hataları (örneğin: “*Mekke puperestliğin*” (s. 16), “*Hz. Paygamber*” (s. 113)) eserin akademik ve didaktik niteliğini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, eserin ileriki baskılarında bu tür hataların düzeltilmesi, kaliteyi artıracaktır.

Sonuç olarak, *Peygamberimizin Hayatı*, Hz. Peygamber'in yaşamını öğrenmek ve anlamak isteyenler için değerli bir kaynak niteliğindedir. Eserde faydalanan kaynakların⁷ belirtilmiş olması, kitabı daha sağlam ve güvenilir bir hâle getirmiştir. Kitabın dili ve yapısı, genel okuyucu kitlesine hitap edecek şekilde sade ve anlaşılır bir biçimde hazırlanmış olup, bu yönüyle geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Ancak, daha titiz bir redaksiyon süreci ile eser, çok daha etkili bir kaynak hâline gelebilir.

⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020).

⁷ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şiblî, 1-4, (Beyrut, 1971); İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed (230/845), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, 1-8, (Beyrut, 1978); Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, 1-8, (İstanbul, 1898); İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, 1-14, (Beyrut, 1966).

3. Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)⁸

Rıfat Oral⁹ tarafından kaleme alınan *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)* adlı eser, D.İ.B. Yayınları tarafından yayımlanmış ve İlmî Eserler kategorisinde 129. eser olarak kaydedilmiştir. Kitap, 2011 yılında ikinci baskısını yapmış olup toplamda 190 sayfadan oluşmaktadır. Eser, giriş kısmı, birinci bölüm ve genişçe yazılmış ikinci bölümleri içermektedir. Veda haccını gün gün ele alan bu çalışma, Hz. Peygamber'in Veda haccı sürecini ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunmaktadır.

Eserin giriş bölümünde haccın tanımı ve önemi üzerinde durulmuş, ayrıca Veda haccına ilişkin daha önceki çalışmalar değerlendirilmiştir (s. 15). Haccın, Hicret'in 9. yılında farz kılındığı belirtilmiş; bu bağlamda Hz. Ebû Bekir'in başkanlığında düzenlenen ilk hac kafilisinin durumu ele alınmıştır (s. 21-23). Giriş bölümünde ayrıca, Hz. Peygamber'in Veda haccı öncesinde Kâbe'nin çevresini cahiliye âdetlerinden ve müşriklere özgü uygulamalardan arındırdığına işaret edilmiştir (s. 20).

Eser, Veda haccını gün gün ele almak suretiyle Hz. Peygamber'in Medine'den hareketinden başlayarak Mekke'ye varışını ve hac ibadetlerini detaylandırmaktadır. Birinci Gün: Hz. Peygamber, bineği Kasvâ ile Medine'den hareket etmiş, yanında kızı Hz. Fatma ve hanımlarının bulunduğu aktarılmıştır (s. 30). İlk durak olan Zülhuleyfe'de ihrama girilmiş, burada Mikât yerlerine ilişkin bilgiler verilmiştir (s. 32). Ayrıca yolda doğum yapan kadının durumuna ilişkin hükümler tartışılmıştır (s. 32). İkinci Gün: Yolculuk Akîk Vadisi'nde sabah ve öğle namazlarının kılınması ile devam etmiştir. Hz. Peygamber'in hangi tür haccı yaptığına dair detaylı bir değerlendirme sunulmuş, Beydâ'dan başlayarak Melel ve Şerefü's-Seyyâle'ye ulaşılmıştır (s. 37-45).

Üçüncü Gün: Irku'z-Zubye ve Ravhâ gibi duraklardan geçilerek Musnaraf'a ulaşılmıştır (s. 48). Dördüncü ve Beşinci Günler: Üsâye denilen yere varıldığında Hz. Peygamber'in devesinin kayb olduğu, Arc bölgesinde bulunduğu belirtilmiştir. Devamında Lahyu Cemel ve Sukyâ bölgelerinden geçilmiştir (s. 49-53). Altıncı Gün: Ebvâ bölgesine ulaşıldığında ihramlı oldukları için Hz. Peygamber'in getirilen av etini reddettiği aktarılmıştır (s. 53). Yedinci ve Sekizinci Günler: Ezrak, Erşâ/Lefet yokuşu, Erâk tepesi, Cuhfe, Kudeyd, Letef ve Usfan gibi bölgelerden geçilerek Gamim'e varılmıştır (s. 55-59). Dokuzuncu Gün: Merru'z-Zahran bölgesinde mola verilmiş, gün batımında Serif'e, ardından Zi Tuvâ'ya ulaşılmıştır (s. 60).

Onuncu Gün: Hz. Peygamber'in Mekke'ye gündüz vakti ulaştığı, Benî Şeybe Kapısı'ndan Mescid-i Haram'a giriş yaptığı ve burada dua ettiği belirtilmiştir. Hz. Peygamber'in Kâbe'yi gördüğünde yaptığı dua eserde aktarılmıştır: “Ey Allah'ım! Bu beytinin şerefini, azametini, saygınlığını ve heybetini artır. Ona hac ve umre ile tazim eden ve saygı gösterenlerin de şerefini, saygınlığını, azametini ve erdemli hareketlerini artır!” (s. 66). Eserin ilgili bölümlerinde Hz. Peygamber'in Mekke'ye varışının

⁸ Rıfat Oral, *Hz. Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

⁹ Konya doğumlu olan yazar, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunudur. D.İ.B. Selçuk Eğitim Merkezi'nde başladığı asistanlık görevini zamanla eğitim görevlisi olarak sürdürmüştür. Yazar, ilmî çalışmalarının yanı sıra yayımlanmış beş esere sahiptir.

ardından gerçekleştirdiği hac menâsiklerine yer verilmiştir. İlk olarak Kâbe'nin tavaf edilmesi ve ardından Safa ile Merve arasında sa'y yapılması detaylı şekilde anlatılmıştır. Bu süreçte Hz. Peygamber'in ibadet esnasındaki uygulamaları aktarılmış, tavafta remel ve ızdıba uygulamalarına değinilmiştir (s.66-82). Hz. Peygamber ve ashabının, umrelerini tamamladıktan sonra Ebtah bölgesine giderek burada konakladıkları belirtilmiştir. Onuncu gün akşamından itibaren on birinci, on ikinci ve on üçüncü günlerde Hz. Peygamber'in Ebtah'ta kaldığı ve Terviye gününden bir gün önce hutbe verdiği aktarılmıştır. Bu süreçte Mina'ya hareket eden Hz. Peygamber'in on dördüncü gün Arafat'a vardığı ve burada iki hutbe verdiği ifade edilmiştir. Arafat'ta yaptığı hutbede, hac yapanların oruç tutmayacağını, ancak hac edemeyenlerin tuttıkları oruçların iki yıllık günaha kefaret olacağını beyan ettiği belirtilmiştir (s. 97-106).

Arefe günü, Hz. Peygamber'in Arafat'ta çeşitli dualar ettiği aktarılmıştır. Bu dualardan birinde Hz. Peygamber'in, *"Allah, bugün size büyük bir lütufta bulunmuş ve aranızdaki haklar hariç günahlarınızı affetmiştir. Sizin iyileriniz sebebiyle kötülerinizi bağışlamış, iyilerinize de istediklerini vermiştir. Allah'ın ismiyle (Müzdelife'ye doğru) hareket ediniz!"* ifadeleriyle hac yapanları övdüğü belirtilmiştir (s. 111). Ayrıca, Hz. Peygamber'in, cahiliye toplumuna muhalefet amacıyla güneş battıktan sonra Arafat'tan Müzdelife'ye hareket ettiği ve burada sabaha kadar kaldığı aktarılmıştır (s. 114). On beşinci gün: sabah namazına kadar Müzdelife'de kalan Hz. Peygamber'in, Mina'daki cemrelere atılacak taşları Müzdelife'de topladığı belirtilmiştir (s. 124). Akabe Cemresi'ne taş attıktan sonra Mina'da bir konuşma yaptığı, Yemen'den getirilen 100 devenin 63'ünü bizzat boğazladığı ve geri kalanını Hz. Ali'ye kestirdiği ifade edilmiştir. Daha sonra saçlarını tıraş ederek ihramdan çıkmış ve farz tavaf için Kâbe'ye gitmiştir (s. 136-144). Bayramın birinci günü, yalnızca Akabe Cemresi'ne taş atan Hz. Peygamber'in, sonraki günlerde üç cemreye taş attığı ve bayramın dördüncü günü taş atma işlemini tamamladıktan sonra Ebtah'a geçtiği belirtilmiştir. Ayrıca, Hz. Aişe'nin burada umre için ihrama girdiği ve Ten'im'den umre yaptığı aktarılmıştır (s. 147-154).

On dokuzuncu gün: Hz. Peygamber'in seher vaktinde Mekke'ye giderek sabah namazını kıldırıldığı ve veda tavafını gerçekleştirdikten sonra Mekke'den ayrıldığı ifade edilmiştir. Daha sonra Zi Tûva'da gecelediği, ertesi gün Medine'ye doğru yola çıktığı belirtilmiştir (s. 166). Yolculuğun yirmi üçüncü gününde Hz. Peygamber'in, Gadir-i Hum'da konakladığı ve burada kendisine Hz. Ali hakkında şikâyette bulunanlara yönelik bir konuşma yaptığı aktarılmıştır (s. 168). Takip eden günlerde Ravhâ'da bir kadının sorusunu yanıtladığı ve Zülhuleyfe'ye ulaşır orada geceledikleri ifade edilmiştir (s. 172). Yolculuğun yirmi yedinci günü, Hz. Peygamber ve beraberindekilerin Medine'ye ulaştığı, şehre vardıklarında Hz. Peygamber'in tekbir getirip dua ettiği ve mescide giderek iki rekât namaz kıldığı belirtilmiştir (s. 175).

Değerlendirme: Eser, Hz. Peygamber'in Veda haccını detaylı bir şekilde gün gün ele alarak okuyucularına sistematik bir anlatım sunmaktadır. İlmi eserler kategorisinde olması ve yararlanılan kaynaklara bakıldığında İslam tarihi kaynaklarının incelendiği gözlenmiştir. Bununla birlikte, bazı eksikliklere dikkat çekilmelidir: Kitapta geçen "İnne's-Safa ve'l- Mervete

min şeâirillah...” (s.75), “Allahümme’ğfir, verham ve Ente’l- eazzü’l-ekram” (s. 80) gibi duaların orijinal Arapça metinlerinin verilmesi metnin hem akademik hem de dini niteliğini güçlendirecektir. Eserde yer alan bazı tercümeleler daha anlaşılır bir şekilde düzenlenebilirdi. Örneğin, “...giysileri çıkarttırdı ve kumaşların içine iade etti” (s. 167), Onlardan birisine yapılan zulüm sebebiyle Allah sizi aramasın (s. 176) gibi ifadeler daha açık bir biçimde ifade edilmelidir. Bazı günlerin detaylı ele alınmasına karşın, diğer günlerin daha yüzeysel aktarılması, metinde bir dengesizlik ortaya çıkarmaktadır. Bütün bunların yanında genel olarak, eserin Veda haccına dair ilmî bir kaynak oluşturduğu ve ciddi bir emek sonucu ortaya çıktığı görülmektedir. Yazarın hac sürecini hem tarihi hem de dini açıdan aktarma gayreti, eserin değerini artırmaktadır.

4. Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi¹⁰

D.İ.B. Yayınları tarafından yayımlanan *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* adlı eser, Cep Kitapları serisinin 99. kitabı 135 sayfalık bir çalışma olarak okuyucuyla buluşmuştur. 2012 yılında ikinci baskısı yapılan eser, farklı akademisyen ve hocaların makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eser, Hz. Peygamber’in merhamet anlayışı ve eğitimi üzerine kapsamlı bir perspektif sunmaktadır.

Eser, takdim bölümüyle başlayarak neden “merhamet” konusunun seçildiğini açıklanmıştır (s. 9). İlk makale, “İşgal Altındaki Kalpler ve Merhamet Eğitimi” başlığıyla açılmakta ve Hz. Peygamber’in merhameti ile Allah’ın kullarına olan merhametini ele almaktadır. Bu bağlamda, merhametin kalbin katılık ve kasvetini ortadan kaldıran, aynı zamanda gönül terbiyesini ve yürek ahlakını içeren bir eğitim olduğu vurgulanmıştır (s. 15-16).

Kitapta “Şefkat ve Merhamet Eğitimi” başlığı altında, sevginin temelinde şefkat ve merhametin olduğu ifade edilmektedir. Hz. Peygamber’in merhametinin yalnızca insanları değil, bitkileri, ağaçları ve çiçekleri de kuşattığı aktarılmaktadır (s. 21). “Öğrenilmiş Merhametsizlik” başlığında ise, Hz. Peygamber’in, “Göz ki yaşarır, kalp ki üzülür” sözüne yer verilerek, merhamet duygusunun insanın ana rahminden itibaren şekillenmeye başladığı belirtilmiştir. Rekabet ortamının, merhametin zitti olan bencilliği ve ötekileştirmeyi meşrulaştırdığı ele alınmıştır (s. 27-33).

Eser, modern çağda şiddetin insan ve toplum yaşamında normalleştirildiğine ve saldırganlığın, insanlık kavramını toplumsal hayattan uzaklaştırdığına dikkat çekmiştir (s. 35-36). Merhamet eğitiminin, kişinin doğasında var olan ancak dünya hayatının “tozu ve kiri” ile örtülen bu hasleti yeniden hatırlatarak kişiyi insanlığın özüyle buluşturmayı amaçladığı belirtilmiştir (s. 41). Allah’ın Rahman isminin tecellisi olarak merhamet, varlık âleminin devamını sağlayan temel unsur olarak ele alınmıştır. Merhametin, insanın fitratında var olan bir duygu olduğu ve akıl ile iradenin yardımıyla hayır ve şer, hak ve batıl arasında tercihte bulunma özgürlüğü verildiği ifade edilmiştir (s. 49). Hz. Peygamber’in ilahi rahmete mazhar olmanın yolunun merhametli olmaktan geçtiği vurgulanmıştır. Merhametsiz bir kalbin ilk kurbanının, sahibinin

¹⁰ *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012).

kendisi olduğu belirtilmiştir. Esas sorunun, kişinin kendisine merhamet etmemesi olduğu vurgulanmıştır (s. 61). Eserde rahmet ve merhamet kavramlarının tanımı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. (s. 67). İslam'ın bir ceza ve tehdit dini olmadığı tam tersine merhamet çağrısı yaptığı belirtilmiştir (s. 67). Allah'ın rahmet ve mağfiretinin genişliğini gösteren sıfatlarının Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde geçtiği ifade edilmiştir (s. 67). Hz. Peygamber'in merhamet anlayışı hadis-i şerifler ve uygulamalarıyla somut bir şekilde aktarıldığı belirtilmiştir (s. 70). Hz. Peygamber'in ümmetine olan şefkat ve merhameti, eser içinde detaylıca ele alındığı bunun tezahürü olarak da kabul edilecek olan duasını ümmeti için kullanacağı aktarılmıştır (s. 82- 86).

Hz. Peygamber'in merhametinin yalnızca insanlarla sınırlı olmadığı, hayvanlara karşı da büyük bir duyarlılıkla hareket ettiği ifade edilmiştir (s. 91-93). Eser, aile kavramını merhametin temel tecelli alanlarından biri olarak değerlendirmiştir. Merhamet, şefkat ve sevgi kavramlarının, Allah'ın Rahman, Rahîm ve Vedûd sıfatlarıyla bağlantılı olduğu, ailenin bu değerlerin yansıdığı en önemli sosyal birim olduğu vurgulanmıştır (s. 103). Ailede kadının rolü psikolojik yönüyle ele alınmış ve kadınların sevgi ve merhametin taşıyıcısı olduğu belirtilmiştir (s. 106).

Hz. Peygamber'in ailesine duyduğu sevgi, saygı ve akrabalarına olan vefası aktarılmıştır (s. 112). Sevginin; sorumluluk, emek ve çaba gerektiren bir değer olduğu ifade edilmiştir (s. 114). "Merhamet İsteneni Değil İhtiyaç Duyulanı Vermektir" başlığı altında, merhametin insanı iyilik ve yardıma yönlendiren bir erdem olduğu aktarılmıştır. (s. 121). Bu başlık altında ayrıca çocukların korunma süreci, yaratıcı tarafından anne rahmine yerleştirilerek başladığı, Anne rahminin ise çocuğun ilk sağlam korunağı olduğu belirtilmiştir. Her bir çocuğun içerisinde bulunduğu toplumun yapısı gereği hayatının şekilleneceği aktarılmıştır (s. 125). Eserde, kuş evleri üzerinden medeniyetimizin merhamet anlayışı ecdadımızın camilere ve çeşitli yapıların belli noktalarına kuş evleri inşa ederek kuşlara karşı merhametini somutlaştırdığı aktarılmıştır (s. 131-134).

Değerlendirme: *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* adlı eser, D.İ.B. tarafından, konunun farklı yönlerini ele alan birçok akademisyen ve hoca tarafından kaleme alınmış makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir çalışmadır. Cep kitapları kategorisinde yer alan bu eser, Hz. Peygamber'in merhametiyle ilgili bilgi almak isteyenler için faydalı bir kaynak niteliğindedir.

Ancak eserin daha sağlam bir referans olabilmesi için rivayetlerin kaynaklarının belirtilmesi, anlaşılabilirliğini artıracak bir unsur olarak görülmektedir. Ayrıca, eserde yer alan "ğılzat", "refet" ve "rikkat" gibi terimlerin, her kesimden okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği şekilde sadeleştirilmesi önerilmektedir. Bu tür düzenlemeler, eserin daha geniş bir kitleye hitap etmesini sağlayacaktır.

Tüm bunlara rağmen, mütevazı kapsamıyla bu eser, merhamet temelli bir medeniyetin inşasına dair önemli ipuçları sunmakta ve okuyucusuna değerli bilgiler aktarmaktadır. Hz. Peygamber'in merhamet anlayışını daha yakından tanımak isteyen herkes için değerli bir rehber niteliğindedir.

5. Onun Gibi Yaşamak¹¹

D.İ.B. yayınları tarafından Halk Kitapları kategorisinde basılmış olan “*Onun Gibi Yaşamak*” adlı kitap, 280 sayfadan oluşan ve 21 farklı başlıkla düzenlenmiş bir eserdir. Eserde, Hz. Peygamber’in hayatına dair geniş bir bakış açısı sunulmakta, onun farklı yönleri ve ahlaki özellikleri anlatılmaktadır.

Kitap, ilk olarak “Adı Güzel, Kendi Güzel Muhammed” başlığı altında Hz. Peygamber’in güzel ismini, bu ismin neden verildiğini ve kimler tarafından kullanıldığını aktarılmaktadır (s. 18). Eser, Hz. Peygamber’in Hilye-i Şerifleri hakkında detaylı bilgiler sunmakta, Peygamberimizin fiziksel özelliklerinden (adı, yüzü, boyu, saç, elleri, gülüşü, oturuşu, giyimi) ahlaki ve sosyal davranışlarına kadar birçok önemli hususu özet bir şekilde ele almaktadır (s. 19-34).

“Allah’ın En Seçkin Kulu” başlığı altında, Hz. Peygamber’in Allah’tan aldığı vahyi en güzel şekilde tebliğ ettiği ve Veda Hutbesi’nde bu sorumluluğu yerine getirdiği vurgulanmaktadır (s. 35-45). Kitap, aynı zamanda “O Yaşayan Kur’andı” başlığında, Hz. Peygamber’in yaşamının sadece vahyi tebliğ etmekle kalmayıp, aynı zamanda Kur’an’ın ahlaki mesajlarını da insanlar arasında yaymaya çalıştığını belirtmektedir (s. 52). Onun Kur’an tefsirine dair uygulayıcı metoduyla, yirmi üç yıllık risâleti boyunca daima vahye dayalı bir yaşam sürdürdüğünü aktarılmaktadır (s. 53-57).

“Saygıya ve Sevgiye En Lâyük İnsan”, başlığında Hz. Peygamber’in her dönemde, hem kendi çağında hem de sonraki nesillerde saygı ve sevgiye layık bir kişi olarak konumlandırıldığı açıklanmaktadır (s. 60-67). Bu başlık, Hz. Peygamber’in hem ahlaki duruşunun hem de İslam’a kattığı derinliğin insanlar nezdinde nasıl bir saygı uyandırdığını gözler önüne sermektedir.

Kitap, “Bana Allah’ın Kulu ve Resûlü Deyin” başlığı altında ise Hz. Peygamber’in hem beşeriyetini hem de peygamberliğini bir arada yürütmesinin önemine değinmektedir (s. 81). O’nun peygamberlik görevi sırasında aldığı ilahi yardımlar ve karşılaştığı zorluklar detaylandırılmakta, özellikle Bedir ve Uhud gibi savaşlarda bu yardımların somut örnekleri sunulmaktadır (s. 85).

Bir diğer önemli nokta ise, Hz. Peygamber’in hayatı boyunca gösterdiği mütevazılıktır. Hz. Peygamber’in İslamî tebliğ için Medine’ye hicretinden sonrada gösterişli bir yaşamdan kaçındığı, toplumun her kesimiyle kaynaşarak onların arasına katıldığı ve onlara örnek olan bir yaşam tarzı benimsediği aktarılmaktadır (s. 92-96). Ayrıca, “Ben bir kulun yediği gibi yer ve kulun oturduğu gibi otururum” sözleriyle halkın arasında bir insan gibi yaşadığını belirtmektedir (s. 99).

Eserde, “Hz. Peygamber’in Toplumla İlişkisi” başlığında Hz. Peygamber’in toplumla olan ilişkisi ve onun örnek insan olma özelliği üzerinde durulmuştur (s. 107). “Hükümün Kaynağı Olarak Hz. Peygamber” başlığında, Hz. Peygamber’in kendisine indirilen vahiy doğrultusunda verdiği hükümler ve bu hükümlerin kaynağının Allah’ın Kelamı olan Kur’an olduğu açıklanmaktadır (s.

¹¹ *Onun Gibi Yaşamak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022).

116). O'nun bir hâkim gibi adalet ilkesine sadık kalarak hüküm verdiği ve devletin yönetimi ile ilgili sorumluluklarını yerine getirdiği belirtilmiştir (s. 121).

“Duygulu ve Duyarlı Peygamber” başlığında, Hz. Peygamber'in duygusal yönü, empatisi ve insanlara karşı duyduğu merhamet ele alınmıştır. O'nun, sıkıntılarla karşılaşan insanlara nasıl yardımcı olduğu, düşmanlarına karşı bile kin gütmeden hidayet dilediği aktarılmıştır (s. 125-130). “Şükreden Bir Kul Da Mı Olmayayım?” başlığında ise, Hz. Peygamber'in ibadet anlayışına yer verilmiş, özellikle namaz, oruç ve zekât gibi farz ibadetlerin nasıl yerine getirildiği ve bunların örnek bir şekilde sahâbîlere nasıl öğretiliği anlatılmaktadır (s. 137-144).

Kitapta, Hz. Peygamber'in yaşamının diğer yönleri de ele alınmıştır. “Temiz, Sade ve Zarif Peygamber” başlığında, O'nun giyimindeki sadelik ve temizliği ön plana çıkarken, “Peygamberimizin Kullandığı Eşyalar” başlığında, Hz. Peygamber'in vefatından sonra geriye sadece bazı kişisel eşyalarının kaldığı aktarılmıştır (s. 152-163). “Peygamber Sofrasında Yemek Adabı” başlığı altında, Hz. Peygamber'in yemekle ilgili edebini nasıl gösterdiği, ellerini yıkayıp besmele ile yemeğe başlaması gibi konular ele alınmış, yemekleri konusunda herhangi bir kusur aramadığı belirtilmiştir (s. 173-177).

“Bana Sözüün Özü Verildi” başlığında, Hz. Peygamber'in konuşmalarının özlü ve anlamlı olduğu ifade edilmiştir (s. 185-189). Hz. Peygamber'in yaşamı, her anında ciddi bir tavır sergilemiş, hatta şaka yaparken dahi bu duruşunu koruduğu belirtilmiştir (s. 191). “Ben Öğretmen Olarak Gönderildim” başlığı altında, O'nun vahiy ile donanmış ve hikmetle bezenmiş bir bilge öğretmen olduğu, muhataplarını hiçbir şekilde mahcup etmeden, onları zor durumda bırakmadan eğittiği ifade edilmiştir (s. 198). Hz. Peygamber'in eğitim metodunda, insanları kazanma ve onların ilgisini artırma temelli olduğu, eğitimde ise her bir muhataba ayrı ayrı zaman ayırarak, onların ihtiyaçlarına göre iletişim kurduğu belirtilmiştir (s. 203-210).

“Peygamber Örnekliğinde Etkili İletişim” başlığında, Hz. Peygamber'in sahâbileriyle olan iletişimi örnek birkaç olay aktararak ifade edilmiştir (s. 217). Sahâbilerinin kendi fikirlerini özgürce ifade edebildiği, Hz. Peygamber'in de adaletli, güler yüzlü ve insana değer veren bir yaklaşım sergilediği belirtilmiştir (s. 221). Ayrıca, Hz. Peygamber'in istişareye verdiği önemin altı çizilerek, ashabıyla arasında herhangi bir mesafe bulunmadığı, birbirlerine duydukları güven, samimiyet, sevgi ve saygı bağlamında güçlü bir ilişki olduğu ifade edilmiştir (s. 227).

“Çocuklara ve Gençlere Dost Peygamber” başlığında, Hz. Peygamber'in çocuklar ve gençlere olan sevgisi ve ilgisi detaylı bir şekilde aktarılmıştır (s. 230-239). “Kadının Onuru ve Hakları Hz. Peygamber Güvencesinde” başlığı altında, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönem ve İslam ile birlikte kadınların ve kız çocuklarının durumu ele alınmıştır (s. 244-255).

“Hâne-i Saadet: Huzur Dolu Peygamber Yuvası” başlığında, Hz. Peygamber'in aile fertlerine karşı samimi ve içten davrandığı, onların sevinçleriyle sevinip, üzüntüleriyle üzüldüğü bir aile reisi olduğu belirtilmiştir (s. 259). Ailesinin haklarına saygı gösteren ve bu hakların farkında olan Hz. Peygamber, onlara yeterli zamanı ayırmış, aile fertlerine hiçbir zaman baskı yapmamış

ve onlara karşı şiddet kullanmamıştır (s. 265). Mükemmel bir eş olan Hz. Peygamber, bir baba olarak da son derece ilgili, merhametli ve şefkatli olup, çocukları ve torunlarının azarlanmasına veya aşağılanmasına karşı çıkmış; onların sabır ve müsamaha ile eğitilmesine önem vermiştir (s. 269). “Yegâne Endişesi Ümmetiydi” başlığında ise, onun ümmetine olan eşsiz sevgi ve merhameti sonucunda, dünya ve âhiret saadetleri için sürekli tavsiyelerde bulunduğu, ümmetine olan düşkünlüğü vurgulanmış ümmetinin maddi ve manevi sıkıntılarıyla yakından ilgilendiği ve onların sorunlarına çözüm üretmeye çalıştığı da aktarılmıştır (s. 273-280).

Değerlendirme: Hz. Peygamber’in çeşitli yönlerini ele alan “*O’nun Gibi Yaşamak*” adlı eser, halk kitapları kategorisinde yayımlanmış bir çalışmadır. İnceleme sırasında, eserde “yararlılar” (s. 247) ve “suiistimal” (s. 198) gibi yazım yanlışlarına rastlanmıştır. Ayrıca, Hz. Peygamber’e atfedilen “... sözü ağzında gevelemezdi” (s. 184) ifadesinde kullanılan kelimelerin seçiminde daha özenli olunması ve daha uygun terimlerin tercih edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Eserde, anlatıma uygun düşmeyen “Boynu, saf mermerden yapılmış heykellerin boynu gibi gümüş berraklığında idi” (s. 23) gibi ifadelerin yer alması ve devrik cümlelerin kullanımı, üslup açısından eksiklikler arasında değerlendirilmektedir.

Kitap, tanıtıcı bir takdim bölümünün eksikliği, yararlanılan kaynakların belirtilmemesi ve kısaltmaların açıklandığı bir sayfanın bulunmaması gibi yönlerden yetersiz kalmaktadır. Ancak, Hz. Peygamber’in karakter ve kişilik özelliklerini halkla buluşturmayı amaçlaması açısından değerli bir çalışmadır. Eserin sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmış olması, onu geniş bir okuyucu kitlesi için erişilebilir hâle getirmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber’in sıfat ve özelliklerini öğrenmek isteyenler için önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada incelenen örnek eserler, D.İ.B. Yayınları tarafından Halk Kitapları, İlmi Eserler ve Cep kitapları gibi farklı kategorilerde yayımlanmış ve Hz. Peygamber’in hayatı, merhamet anlayışı ve Veda Haccı gibi önemli hadiselerini ele almış kitaplardır. Çeşitli özellikleri ve yaklaşımları ile bu eserler, Hz. Peygamber’in örnek alınacak özelliklerini farklı okuyucu kitlelerine ulaştırmayı hedeflemektedir.

Halk kitapları kategorisinde yer alan ve kronolojik bir sırayla incelenen eserler, sade ve anlaşılır dilleriyle toplumun her kesimine hitap etmeyi amaçlamaktadır. Bu eserler, Hz. Peygamber’in hayatını günümüz insanının algı ve anlayışına uygun şekilde sunarak temel bilgilere yer vermektedir.

Özellikle *O’nun Gibi Yaşamak* adlı eser, Hz. Peygamber’in karakteristik özelliklerini halkla buluşturmayı amaçlamaktadır. Ancak, yazım hataları, devrik cümleler ve anlatımın bölüm bölüm dengesiz ilerlemesi gibi sorunlar, eserin etkileyiciliğini azaltmaktadır. Buna rağmen, sade dili ve toplumsal hitap kabiliyeti ile Hz. Peygamber’in özelliklerini öğrenmek isteyenler için önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Hız. Peygamber'in Veda Haccı'nın son yirmi yedi gününü konu alan eser, ilmi kitaplar kategorisinde yer almaktadır. Bu çalışma, Hız. Peygamber'in ilk ve son haccını ayrıntılı bir şekilde gün gün ele alıp inceler. Özellikle Hız. Peygamber'in son günleri hakkında bilgi edinmek isteyenler için çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Ancak, bazı dua ve ifadelerin orijinal Arapça metinlerinin eserde yer almaması, eserin akademik niteliğini sınırlamaktadır. Daha titiz bir redaksiyon ve eksikliklerin giderilmesi, eserin bilimsel değerini daha da artıracaktır.

Cep kitapları kategorisinde yer alan *Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, Hız. Peygamber'in merhamet anlayışını topluma ve yaratılmış her varlığa yönelik ele almaktadır. Cep kitaplarının sağladığı pratiklik, eserin daha geniş bir kitleye ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak, eserde rivayetlerin kaynaklarının belirtilmemesi ve bazı terimlerin sadeleştirilmemesi, anlaşılabilirliği olumsuz etkilemektedir. Bu eksikliklerin giderilmesiyle eser, hem akademik hem de dini boyutta daha etkili bir referans kaynağı haline gelebilir.

Eserlerin ortak özelliği, sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olmaları ve toplumun her kesimine hitap etme çabasıdır. Bununla birlikte, yazım hataları, eksik kaynak bilgileri ve bazı dil sorunları, bu çalışmaların niteliğini olumsuz etkileyen unsurlar arasındadır. Daha titiz bir redaksiyon süreci, akademik standartlara uygun düzenlemeler ve eksikliklerin giderilmesiyle bu eserler, Hız. Peygamber'in hayatı ve karakterini tanıtmada konusunda çok daha etkili birer kaynak haline gelebilir.

Sonuç olarak, bu eserler Hız. Peygamber'in hayatını, merhamet anlayışını ve örnek alınacak yönlerini öğrenmek isteyenler için önemli birer başvuru kaynağı oluşturmaktadır. Her bir eserin taşıdığı değer, gösterilen emek ve sunduğu katkılar eserlerin kalitesini ve etkinliğini artıracaktır.

Kaynakça / References

- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), el-Câmiu's-Sahih, 1-8, İstanbul: 1898.
- Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2012.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Eyyûb el-Hımyerî (218/833), es-Sîretü'n-Nebeviyye, neşr. Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Şiblî, 1-4, Beyrut: 1971.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1373), el-Bidâye ve'n-Nihaye, 1-14, Beyrut: 1966.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed (230/845), et-Tabakâtu'l-Kübrâ, 1-8, Beyrut: 1978.
- O'nun Gibi Yaşamak. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2022.
- Oral, Rifat. Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Sarıçam, İbrahim. Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Yücel, İrfan. Peygamberimizin Hayatı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 31. Basım, 2018.
-

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

“Hz. Peygamber Anlatımında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları” başlıklı makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir.

The article titled “Publications of the Presidency of Religious Affairs in the Prophet's Narration” was prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion was made on the data, no partial or complete plagiarism from another research was made, and it was not sent to another publication organ for publication.

Bu çalışma Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Doç. Dr. İsmail Metin danışmanlığında hazırlanan “Siyer Literatüründe Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Kitap ve Değerlendirmeler” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

This study was prepared under the supervision of Assoc. Prof. Dr. İsmail Metin in Osmangazi University Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts, and is based on his master's thesis entitled “Publications of the Presidency of Religious Affairs in Siyer Literature: Books and Evaluations” prepared under the supervision of Assoc.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

“Hz. Peygamber Anlatımında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları” başlıklı makaleyle ilgili olarak diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir.

There is no conflict of interest with other persons or institutions regarding the article titled “Publications of the Presidency of Religious Affairs in the Prophet's Narration”.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Araştırma çift yazarlı olarak yürütülmüştür. Birinci yazar %60, ikinci yazar %40 katkıda bulunmuştur.

The research was conducted with two authors. The first author contributed 60% and the second author contributed 40%.

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 143-167. December/Aralık 2024.

Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber'in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri*

Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad's Relations with Different Religious Groups

Süleyman SARI¹

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Sarı, Süleyman. "Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber'in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 143-167. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14559404>

CC BY-NC 4.0

Öz

İnsan, yeryüzüne halife olarak gönderilmiş ve bu yüksek sorumluluk, onu Allah'ın evi olan Kâbe'den daha üstün bir saygıya layık kılmıştır. Hz. Muhammed, Kâbe'yi tavaf ettiği bir sırada, insanın Allah katındaki değeri ve yeryüzündeki onuruna dikkat çekmiş, Veda Haccı'nda ise can, mal ve namus dokunulmazlığının korunmasının önemine vurgu yapmıştır. Bu kapsamda, bireyler arasında ırk, dil ve renk farkı gözetilmemesi gerektiğini ifade ederek, siyah bir bireyin beyaza, beyaz bir bireyin ise siyaha üstün olmadığını dikkat çekmiş ve üstünlüğün yalnızca takva ile yani Allah'a yakınlık derecesiyle ölçüldüğünü belirtmiştir. Hz. Peygamber, hayatı boyunca tüm insanları eşit kabul etmiş ve insanlık kardeşliği ilkesini yüceltmıştır. İnsanların, Âdem'in evlatları olmaları sebebiyle eşit olduğunu vurgulayarak, akrabalarına, komşularına ve farklı din ve milletlerden kişilere insani bir tutum sergilemiştir. Mekke döneminde, mazlumların haklarını savunarak adaletin yanında yer almış, Medine döneminde ise Evs ve Hazreç kabileleri arasındaki düşmanlıkları sona erdirip kardeşlik bağlarını güçlendirmiştir. Ayrıca, farklı inanç ve etnik kökenlere sahip topluluklarla Medine Sözleşmesi'ni imzalayarak çok kültürlü bir toplum düzeni tesis etmiştir. Bu uygulamalar, insan haklarının korunmasına dair İslâm'ın temel ilkelerinin, Hz. Peygamber'in yalnızca sözlerinde değil, fiili yaşamında ve toplumsal düzenlemelerinde de tezahür ettiğini göstermektedir. Bu çalışma, literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilmiş bir incelemedir. Araştırma, İslâm'ın insan haklarına dair öğretilerini ve Hz. Muhammed'in toplumsal ilişkilerdeki örnek rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, konuyla ilgili akademik eserler, dini metinler ve tarihsel kaynaklar üzerinde yapılan derinlemesine analizlerle İslâm'ın insan hakları anlayışı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Kardeşlik, Komşuluk, Saygı, İslâm, İnsan Hakları, Medine Sözleşmesi, Takva, Yahûdiler.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 15.11.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 26.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

¹ Dr., DİB. (Emekli), Ankara, TÜRKİYE. E-Mail: suleysar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7572-5534>.

Öne Çıkanlar

- İnsanın Yeryüzündeki Değeri ve Saygı: İnsanoğlu, Allah'ın halifesi olarak yaratılmıştır ve bu yüksek sorumluluk, Kâbe'den daha fazla saygıyı hak etmektedir. Hz. Peygamber, Kâbe'yi tavafında bu gerçeği vurgulamıştır.
- Irk ve Renk Ayrımının Reddi: Hz. Muhammed (s.a.v.), vedâ haccında ırk, dil ve renk farklarını reddederek üstünlüğün sadece takva ile ölçülmesi gerektiğini belirtmiştir. Her birey eşittir ve üstünlük, insanın sorumluluklarını ne kadar yerine getirdiğiyle ilgilidir.
- Kardeşlik ve İnsanlık İlkesinin Öne Çıkması: Peygamber, tüm insanları Âdem'in evlatları olarak kabul etmiş ve ırk, dil, renk farkı gözetmeksizin insanlık kardeşliği ilkesini yaşamış, buna dair örnekler sunmuştur.
- Mazlumun Yanında Durmak, Zalimle Mücadele: Mekke'de zalime karşı mazlumun yanında durmuş, erdemli bir duruş sergilemiş, adaletin tesisi için çaba göstermiştir.
- Toplumda Barış ve Birlikteliğin Sağlanması: Medine'de Evs ve Hazreç kabileleri arasında kardeşlik bağları kurmuş, Yahûdî ve diğer Medine halklarıyla Medine Anlaşması'nı imzalayarak toplumda barış ve birliği tesis etmiştir.

Abstract

Human beings were sent to Earth as vicegerents, and this elevated responsibility has made them worthy of greater respect than even the Kaaba, the house of Allah. During his circumambulation of the Kaaba, Prophet Muhammad drew attention to the value of humans in the sight of Allah and their inherent dignity on Earth. In his Farewell Hajj, he emphasized the importance of safeguarding the sanctity of life, property, and honor. In this context, he stated that no individual should be superior to another based on race, language, or color, highlighting that a black person is not superior to a white person, nor is a white person superior to a black person. Superiority, he stressed, is measured only by piety, or closeness to Allah. Throughout his life, the Prophet Muhammad treated all humans as equals and exalted the principle of human brotherhood. He emphasized the equality of all people as descendants of Adam and exhibited humane conduct towards his relatives, neighbors, and individuals from different religions and nations. During the Meccan period, he stood by the oppressed and advocated for justice, while in Medina, he ended the hostilities between the Aws and Khazraj tribes and strengthened their bonds of brotherhood. Additionally, by signing the Constitution of Medina with communities of different beliefs and ethnic backgrounds, he established a multicultural social order. These practices demonstrate that the fundamental principles of Islam regarding human rights were not only reflected in the words of the Prophet Muhammad but also in his actions and societal arrangements. This study, conducted through a literature review methodology, aims to explore the teachings of Islam on human rights and the exemplary role of Prophet Muhammad in societal relations. In this context, an in-depth analysis of academic works, religious texts, and historical sources has been carried out to address the Islamic understanding of human rights.

Keywords: *Islamic Law, Brotherhood, Neighborliness, Respect, Islam, Human Rights, Constitution of Medina, Piety, Jews.*

Highlights

- The Value and Dignity of Human Beings on Earth: Human beings were created as Allah's vicegerents on Earth, and this high responsibility warrants more respect than the Kaaba itself. The Prophet Muhammad (PBUH) emphasized this truth during his Tawaf of the Kaaba.
- Rejection of Racial and Color Discrimination: Prophet Muhammad (PBUH), during his Farewell

Pilgrimage, rejected racial, linguistic, and color differences, stating that superiority is only measured by taqwa (God-consciousness). Every individual is equal, and superiority is determined by how well a person fulfills their responsibilities.

- The Principle of Brotherhood and Humanity: Prophet Muhammad (PBUH) considered all humans to be the children of Adam, living the principle of human brotherhood without regard to race, language, or color, and demonstrated this through numerous examples.
- Standing with the Oppressed, Fighting Against Injustice: In Mecca, he stood by the oppressed and exhibited moral integrity, striving for the establishment of justice and opposing tyranny.
- Establishing Peace and Unity in Society: In Medina, he fostered brotherhood between the Aws and Khazraj tribes, and through the signing of the Constitution of Medina with the Jewish and other inhabitants, he established peace and unity within the community.

1. Giriş

İnsan, Allah'ın meleklerle “yeryüzünde halife yaratacağım” buyurduğunda onların “orada kan dökcek ve bozgunculuk yapacak birini mi yaratacağın?”² şeklindeki sorusuyla işaret edilen, iki zıt özelliği bünyesinde barındıran bir varlık olarak tasvir edilmiştir. İnsanın, Allah'ın halifesi olma özelliği ve meleklerin ona secde etme emrinin verilmesi³ onun taşıdığı büyük değeri ifade ederken; yeryüzünde kan dökme ve fesat çıkarma eğilimi, tasvip edilmeyen bir yönünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Allahinsana“fücûr” (kötülük) ve “takva” (iyilik) gibi birbirine zıt özellikler ilham etmiş, kişinin kendisini arındırmasının kurtuluşa, bunu başaramamasının ise hüsrana yol açacağını⁴ bildirmiştir. Ayrıca, ölüm ve hayatın yaratılma hikmetinin, kimin “daha güzel ameller işleyeceğini”⁵ sınamaya yönelik bir imtihan olduğu vurgulanmıştır.

İnsanın, düşüncesi, inancı, ten rengi, dili, ırkı veya sosyal konumu fark etmeksizin saygınlığını korumak ve ona insanca bir yaklaşım sergilemek, Hz. Peygamber'in temel yöntemlerinden biri olmuştur. Ancak bu yaklaşım, bireyin şiddet ve zulüm gibi eylemlerden uzak durması koşuluyla sağlanmıştır. İnanan-inanmayan herkesi “Allah'ın kulu”⁶ hitabına mazhar gören Yüce Allah, Kur'an'da insanı, kendi ruhundan üflediği,⁷ tüm varlıkların isimlerini öğrettiği,⁸ diğer varlıklara üstün tuttuğu,⁹ emaneti yüklediği¹⁰ ve farklı renk ve dillerde yarattığı¹¹ bir varlık olarak tanıtır. Âlemlerin Rabbi olan Allah, tüm insanların sahibi, ilahı ve Rabbidir.¹² Allah insanı yaratınca Meleklerle ona secde emrini¹³ vermiştir. Namazda dünyanın dört bir cihetinden Kâbe'ye yönelen Müminler, hem Rablerine ibadet etmekte hem de Âdem için meleklerle verilen bu emri ifa ederek meleksi özellikler kazanmaktadırlar. “Namaz her türlü olumsuz uygulamalar ve

² el-Bakara 2/30.

³ el-Bakara 2/34; El-A'râf 7/11; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

⁴ eş-Şems 91/8-10.

⁵ el-Mülk 67/2; Hûd 11/7.

⁶ el-A'râf 7/194; el-İnsân 76/6.

⁷ es-Secde 32 /9.

⁸ el-Bakara 2/31; er-Rahmân 55/2.

⁹ el-İsrâ 17/70.

¹⁰ el-Ahzâb 33/72.

¹¹ er-Rûm 30/22.

¹² el-Fâtîha 1/1, en-Nâs 114/1-3.

¹³ el-Bakara 2/34, el-A'râf 7/11, el-İsrâ 17/61, el-Kehf 18/50, Tâhâ 20/116.

kötülüklerden alıkoyar”¹⁴ hükmü debu sayede gerçekleşmiş olmaktadır. Allah insanlara adalet ve ihsanla (iyi ve güzel bir şekile) davranmalarını, akrabalık ilişkilerini sıkı tutarak onlara destek olmayı emretmiş, sözlü-fiili her çeşit kötülük ve azgınlıkları da yasaklayarak uzak durmalarını istemiştir.¹⁵

Allah Rasûlü insana verilen değeri birçok hadisinde dile getirmiştir: İnsanların”*tarağın dişleri gibi eşit*”¹⁶ olduğu, üstünlüğün ten reğinde değil, takvada olduğu,¹⁷ “*can, mal ve namus dokunulmazlıklarının*”¹⁸ bulunduğu, “*Mü’mine saygınının Kâbe’den üstün*”¹⁹ olduğu gibi temalara değinmiştir. Farklı inanç ve yaşam tarzlarına sahip insanlarla ilişkilerinde adalet ve saygı ilkelerine dayanarak hak ve hukukasaygı duymak, hem toplumsal uyumu hem de kişisel gelişimi destekleyen önemli bir davranış biçimidir. Bu ilişkilerde, herkesin farklı inançlarına, kültürlerine ve yaşam biçimlerine değer verildiği anlayışı benimsetilmiştir.

2. İnsanın Yaratılış Hikmeti

İnsanların yaratılış amaçlarından biri “*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etmeleri için yarattım*”²⁰ âyetinde belirtildiği üzere kulluktur. Diğer bir amaç ise “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık...*”²¹ âyetinde ifade edilen teâruf (tanışıp kaynaşma) olgusudur. İbadetlerin her birinde bu iki temel unsur açıkça görülebilir.

Hz. Peygamber’in “*Selâmi aranızda yayınız*”,²² “*Tanıdığınıza tanımadığınıza selâm veriniz*”,²³ “*Hac Arafat’tır*”²⁴ ve “*Cemaatten ayrılmayınız*”²⁵ gibi hadisleri, ibadetlerin bireysel boyutunun yanı sıra toplumsal dayanışma ve kaynaşma fonksiyonuna da işaret etmektedir. Oruç, hac, zekât ve kurban²⁶ ibadeti de gibi ibadetler, takva temeline dayalı olup, bireyin Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirirken aynı zamanda maddi ve manevi desteklerle toplumsal dayanışmayı ve sosyal bağları güçlendirmesine vesile olmaktadır.

¹⁴ el-Ankebût 29/45.

¹⁵ en-Nahl 16/90.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Müsnedü’ş-şihâb*, (Beyrût, y.y., 1986), 1/145, (No. 195).

¹⁷ Abdullâh b. Mübârek et-Türkî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Subhî el-Bedrî, (Riyad: y.y., 1407), 146, (No. 239).

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şahîh*, thk. Muhammed Nâsır, (Riyad: Dâru Turukî’n-necât, 1422), “İlim”, 9; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi’u’ş-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.), “Kasâme”, 30.

¹⁹ Ebû Urve Ma’mër b. Râşid el-Basrî es-San’ânî, *el-Câmi’* (Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Muşannef* içinde, nşr. Habîbürrahmân el-A’zamî), (Beyrut: y.y., 1403/1983), 11/178, (No. 20260); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, (Riyad: y.y., 1981) “Fiten”, 2.

²⁰ ez-Zâriyât 51/56.

²¹ el-Hucurât 49/13.

²² Müslim, “İmân”, 93.

²³ Buhârî, “İmân”, 5.

²⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1998), “Tefsîru’l-Kur’ân”, 3, (No. 2975).

²⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavud (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1416/1996.), 5/145, 232, 243, 370.

²⁶ el-Bakara 2/21, 183, 197; el-Hac 22/37.

“İnsan” kavramı dostluk, yakınlık, kaynaşma ve ahbablık anlamlarını içeren ünsiyet kökünden türetilmiştir. İnsanların bir arada yaşamaya, tanışmaya ve karşılıklı etkileşimde bulunmaya olan ihtiyacının daha belirgin hale geldiği günümüzde, Allah Rasûlü'nün birlikte yaşama ve hoşgörü konusundaki örnekliliği, bu bağlamda ortaya çıkan hak ve hukuk prensipleriyle birlikte, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konu haline gelmiştir.

3. Teâruf ve Takva'nın Ana İlkeleri

İnsan yaratılışının hikmetleri anlatılırken insandan talep edilen hususun Allah'ı ve kullarını tanıma (teâruf) ve bunun için de sorumlukların bilincinde olunması (takva elbisesine bürünülmesi) gerektiği ifade edilmişti. İnsanların huzurlu ve mutlu bir yaşamı için bir takım hususlara riâyet etmesi gerekmektedir. Bu evrensel ilkeleri şöyle zikredebiliriz:

3.1. Barış (Sulh)

Hız. Âdem'den Hız. Peygamber'e kadar gönderilen tüm peygamberlerin tebliğ ettiği dinin adı İslâm'dır. Allah Rasûlü bu dinin tamamlayıcısı olarak İslâm binasının son tuğlasını koymuştur.²⁷ Nitekim Allah Kur'ân-ı Kerîm'de en son indirdiği âyetlerin birinde şöyle buyurmaktadır: “Bugün size dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve din olarak sizin için İslâm'ı seçtim”²⁸ Bu mesaj karşısında sahâbe, “Allah'ı Rab, İslâm'ı din ve Muhammed'i peygamber olarak gönül rızası ile kabul ettik”²⁹ ifadeleriyle teslimiyetlerini dile getirmiştir.

İslâm barış, güven ve emniyet anlamlarına gelmektedir. Tüm insanların ihtiyaç duyduğu en temel değer, özgürce ve kardeşçe bir yaşam sürme hakkıdır. Müslüman, elinden ve dilinden insanların emin olduğu;³⁰ Mü'min ise mal ve can güvenliğine zarar vermeyen kişidir.³¹ Bu yönleriyle İslâm dini ve Mü'minlerle Müslümanlar, barışın ve güvenin temsilcileridir. Onların davranışları, can, mal, namus ve neslin korunmasına vesile olacak şekilde emniyet sağlar. Barışın bozulduğu, huzursuzluk, kavga ve çatışmaların yaşandığı durumlarda, taraflar arasında barış ortamını yeniden tesis etmek ve ilişkileri düzeltmek, Müslümanların en önemli görevlerinden biridir. Bu sorumluluk, bireyler ve toplumlar arasında adalet, hoşgörü ve barışın temelini oluşturur. Kur'ân-ı Kerîm, “Ey iman edenler! Hep birlikte barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır”³² buyruğuyla barışa sıkı sıkıya sarılmanın, insanı “barış yurdu Cennete”³³ götüren yol olduğunu bildirmektedir. Aynı şekilde, “Biz seni bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik”³⁴ âyetiyle, Hız. Muhammed'in tüm insanlığa gönderilmiş evrensel bir peygamber olduğu vurgulanmıştır. Bu mesaj, insanlığın barış ve huzur içinde yaşamasını teşvik eder. Kardeşler, eşler ve tüm insanlar arasında bir huzursuzluk, kavga

²⁷ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, (Mısır, Dâru Hecer, 1419/1999), 3/333, (No. 1894).

²⁸ el-Mâide 5/3.

²⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (İbn Ebî Şeybe), *el-Müsned*, Riyad: y.y., 1997), 2/77, (No. 580).

³⁰ Buhârî, “İmân”, 3; Müslim, “İmân”, 65.

³¹ Tirmizî, “İmân”, 12; (No. 2627).

³² el-Bakara 2/208.

³³ el-En'âm 6/127; Yûnus 10/25.

³⁴ es-Sebe' 34/28.

ve savaş çıktığında barış ortamını sağlamak ve onların arasını ıslah edip barıştırmak, en önemli insanlık görevlerinden biridir.³⁵ Çünkü sulh en hayırlı iş³⁶ olarak kabul edilmekte ve ıslah ile barıştırmak, en değerli hizmetler arasında sayılmaktadır.

İslâm'ın öğretilerine göre, Mü'minler birbirinin kardeşi olup aralarında düşmanlık, buğz, nefret, sırt çevirme, kıskançlık ve arka planda iş çevirme gibi olumsuz davranışlar yasaklanmıştır; kişilerin, üç günden fazla dargın kalmamaları gerektiği³⁷ vurgulanmıştır. Kardeşine selâm vererek barış elini uzatan kişi, en hayırlı insan olarak kabul edilir.³⁸

Çatışma durumlarında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemek, İslâm'ın temel prensiplerinden biridir. Farklı inanç ve yaşam tarzları arasında anlaşmazlıklar doğabilir; bu gibi durumlarda, çatışmaları derinleştirmek yerine karşılıklı anlayışla orta yol bulunması, ilişkileri güçlendirir ve saygıyı korur. Uluslararası ilişkilerde de benzer şekilde, barışçıl diplomatik çalışmalar takdir edilmektedir. İnsanlar ve ülkeler arasındaki ilişkilerde, problemler karşılıklı anlayış ve diplomatik yollarla çözüme kavuşturulmalıdır.

3.2. Rahmet ve Merhamet

Allah Rasûlü'nü diğer peygamberlerden ayıran özelliklerden biri onun evrensellik yönüdür. Birçok sahâbîden³⁹ nakledilen hadiste Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Daha önceden hiçbir Peygambere verilmeyen beş şey bana verildi: (Bunlardan ilki) kızıl ve siyah renkli (tüm) insanlara gönderildim, hâlbuki bir Peygamber sadece kendi kavmine gönderilirdi...”⁴⁰ “Âlemlere rahmet”⁴¹ olarak gönderilen Rasûlullah insanları sapkınlıktan, yanlış yollardan hidâyet ve doğru yola ulaştırmak, hak ile batılın arasını ayırabilecekleri nur saçan bir kandil, şahid, müjdeleyici, uyarıcı ve Allah yoluna bir davetçi olarak gönderilmiştir.⁴² Bu nedenlerle o, inanan-inanmayan herkesle doğrudan veya dolaylı bir münasebet halinde olmuştur.

Hz. Peygamber ehl-i Kitaptan önceki din mensuplarına da mesaj getirmiş ve onlara bir takım açıklamalar yapmak için görevlendirilmişti: “Ey ehl-i Kitab! Rasûlümüz size Kitap'tan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi. Birçok (kusurunuzu) da affediyor. Gerçekten size Allah'tan bir nûr, apaçık bir kitap geldi. Rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır, dosdoğru bir yola iletir.”⁴³ Kâfir, müşrik, münafık, Yahûdî,

³⁵ el-Hucurât 49/9-10.

³⁶ en-Nisâ 4/28.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, (Beirut: y.y., 1989), 144, (No. 398).

³⁸ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 145, (No. 399).

³⁹ Hz. Ali, Câbir b. Abdillâh, Huzeyfe, Ebû Zer, Ebû Mûsâ, Ebû Ümâme, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr, İbn Ömer, Ebû Saîd ve İbn Abbas (*Radıyallahü anhüm*) gibi sahâbîler.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/304 (No. 14198); a.mlf., *el-Müsned*, çev. ve thk. Rifat Oral, – Süleyman Sarı (Konya: Ensar Yayıncılık, 2003), 3/235-240 (No. 6/857-10/861); Buhârî, “Teyemmüm”, 1; “Salât”, 56; Müslim, *Mesâcid*, 3; Tirmizî, “Salât”, 119.

⁴¹ el-Enbiyâ 21/107.

⁴² el-Ahzâb 33/45-46.

⁴³ el-Mâide 5/15-16.

Hıristiyan her kim olursa olsun insanların hiçbirinden uzak kalmamış, irtibatını koparmamış ve ilişkilerini devam ettirmiştir.

Aslında Kur'ân'ın ifadesiyle; cahiliye bataklığına saplanmış kendi elleri ile karada ve denizde fitne ve fesadaneden olan insanlar⁴⁴ önceki dinlerin verdiği bilgilerden hareketle bir peygamberin geleceğini, oğullarını tanıdıkları gibi tüm özelliklerine vâkıf olduklarını net bir şekilde biliyorlardı.⁴⁵ İsminin "Ahmed" oluşu bile kendilerine müjdelendi.⁴⁶ Buna rağmen bir takım menfaat, makam ve şehvânî istek ve arzularının peşine düşerek ileri gelen imtiyazlı kişiler arasında saf tuttular. Kendisini "güvenilir Muhammed" olarak tanıyanlar bile karşı cepheye en ön safta yer aldılar. "O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et..."⁴⁷ âyetinin mucibince, karşılarında affi tercih eden, yumuşak huylu, tatlı üsluplu bir peygamber buldular.

Hakikatte o, peygamber olmadan önce bile mazlumun safında yer aldı. Hılfu'l-fudûl (erdemliler akdi)⁴⁸ anlaşmasında zalimlere karşı mazlumun destekçisi olacağına söz verdi ve bu anlaşmaya ömrü boyunca sadık kaldı. İslâmiyet döneminde de böyle bir anlaşmaya çağrılma katılacağına bildirdi.⁴⁹ O birbirine merhametli davrananlara Allah'ın da Rahman ve Rahim sıfatı ile tecelli ederek merhamet edeceğini, yeryüzündekilere merhametle davrananlara gökyüzündeki varlıkların da merhametle davranacağını,⁵⁰ merhamet edene merhamet edileceğini, merhamet etmeyene de merhametle yaklaşılmayacağını⁵¹ ifade etmiştir.

3.3. Saygı ve Hoşgörü Gösterme

Hz. İbrâhim ve Hz. İsmail'in temellerini yükselttiği,⁵² yeryüzünün ilk mabedi olan Kâbe⁵³ insanlık için büyük bir kutsiyeti temsil eder. Ancak, Allah katında bundan da değerli ve saygın olan varlık, Allah'ın yarattığı insandır.⁵⁴ İnsan, hangi inançtan veya yaşam tarzından olursa olsun, saygıyı hak eden bir varlıktır.

Farklı inanışlara sahip olmak, bireylerin özgür iradelerine dayanan bir tercihtir ve bu tercihlere saygı göstermek, toplumsal barış ve huzurun temelini oluşturur. Hoşgörü, yalnızca farklılıkları kabul etmekle sınırlı kalmayıp bu farklılıkları bir zenginlik olarak görmeyi, bireyler arasında anlayış ve saygıyı teşvik etmeyi gerektirir. Toplumun çeşitliliğini bir değer olarak benimsemek,

⁴⁴ er-Rûm 30/41.

⁴⁵ el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/20.

⁴⁶ es-Sâf 61/6.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/159.

⁴⁸ Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (İbn Hibbân), *es-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beyrut, y.y., 1988), 10/216, (No. 4374).

⁴⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Kitâbü's-Süneni'l-kebir*, (Beyrut: y.y., ts.), 6/367; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî (İbn Kesîr), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (b.y.: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988), 2/291, 293.

⁵⁰ Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kuraşî el-Esedî el-Mekkî (el-Humeydî), *el-Müsned*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, (Beyrut: y.y., ts.), 1/503, (No. 602).

⁵¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/298, (No. 20589).

⁵² el-Bakara 2/127.

⁵³ Âl-i İmrân 3/96.

⁵⁴ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/178, (No. 20260); İbn Mâce, "Fiten", 2.

sağlıklı bir iletişim ve ortak yaşam kültürü inşa etmek için vazgeçilmezdir. İslâm ahlâkında, bireylerin birbirini bir ayna⁵⁵ gibi görerek hataları öncelikle kendi nefsinde araması ve kardeşine saygıda kusur etmemesi esastır. Mümin, başkasının ayıp ve kusurlarını örtmekte bir gece karanlığı gibi olmalı ve bunun sonucunda Allah'ın hem dünyada hem de ahirette kendi kusurlarını örteceğini⁵⁶ bilerek hareket etmelidir. Kardeşine karşı güleryüzlü olmak ve tebessüm etmek, sadaka vermekle⁵⁷ eşdeğer bir sevap kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Mevlânâ (ö. 672/1273), insan ilişkilerinde gülümsemenin önemine dair anlamlı bir benzetme yaparak, gülümsemeyi çatlamış bir narın içindeki tatlılık ve letafeti dışarı vurmasına benzetmiştir. O şöyle demektedir:

“Nar alacaksan gülen nar al da gülüşü tanesinden haber versin.

Ne kutludur onun gülüşü ki can kutusundaki inci gibi ağzından gönlü görünür.”⁵⁸

Bu dizelerde, gülümsemenin sadece dışsal bir ifade değil, aynı zamanda kişinin içindeki incelik ve saf duyguların dışı vurumunu simgelediği anlatılmaktadır. Bu anlayış, bireylerin içlerindeki güzelliği ve sevgiyi tebessümleriyle dışı vurması gerektiğini öğütlemekte ve toplumsal huzur için bir rehber niteliği taşımaktadır.

3.4. Önyargılardan Kaçınma

Bir bireyin inancı ya da yaşam tarzı hakkında varsayımlarda bulunmak ve önyargılara dayalı davranışlar sergilemek yanlış anlaşılmalara yol açabilir. Önyargıları bırakmak, daha sağlıklı ilişkiler kurmayı sağlar ve her iki tarafın da birbirini tanımasına imkân tanır. İslâm, bireylerin başkalarına karşı iyi niyet, samimiyet, hüsn-i zan ve halisane davranışlar sergilemesini öğütlemekte, böylece iç güzelliğin toplumsal ilişkilerde yansımaları teşvik etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm bu konuda şu ilkeyi ortaya koyar: “Zannın çoğundan sakının, çünkü zannın bir kısmı günahtır.”⁵⁹ Kulak, göz ve kalbin her birinin sorumluluk taşıdığı unutulmamalı ve bilinmeyen konular hakkında gereksiz bir şekilde araştırma ve takipte bulunulmamalıdır.⁶⁰ İnsan, kirâmen kâtibîn (iyi ve kötü amelleri kaydeden melekler), hafaza (koruyucu) ve gözcü meleklerinsürekli kendisiyle birlikte olduğunu hatırlamalıdır;⁶¹ zira bu melekler, her şeyi kayıt altına almaktadır.⁶² Bu bağlamda, Hz. Peygamber hadîs-i şerîflerinde şu uyarıyı yapmıştır: “Sizi zandan sakındırıyorum; kötü zandan kaçının. Çünkü kötü zan, yalanın en büyüğüdür.”⁶³ Aynı zamanda şu irşatta da bulunmuştur: “Şu üç özelliği kendisinde bulunduran bir kimse, kalbinde asla kin, hainlik ve husumet taşımaz: Allah için (gösteriş ve riyadan uzak bir şekilde) samimi ve ve

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb el-Mısırî, *el-Câmi'*, (b.y., Dâru'l-vefâ, 2005), s. 300, 342, (No. 203, 237).

⁵⁶ Buhârî, “Mezâlim”, 4.

⁵⁷ Tirmizî, “Birr”, 36.

⁵⁸ Celâlüddîn er-Rûmî (Mevlânâ), *Mesnevî*, 6 cilt, trc. Derya Örs - - Hicabi Kırlangıç, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022, 1/78, beyit no: 719-720.

⁵⁹ el-Hucurât 49/12.

⁶⁰ el-İsrâ 17/36.

⁶¹ Kâf 50/17-18.

⁶² el-En'âm 6/59.

⁶³ Buhârî, “Nikâh”, 45.

güvenilir olmak, Müslüman kardeşlerine karşı samimi ve güvenilir olmak, düşüncede ve amelde birlik içinde hareket etmek.”⁶⁴ Hz. Peygamber biat alırken tüm Müslümanlara karşı samimi, içten ve dürüstçe davranılması şartını koşmuştur.⁶⁵

Bu öğütler, bireyin düşüncelerinde ve davranışlarında dürüst, samimi ve sorumluluk sahibi bir tutum sergilemesinin önemini vurgulamaktadır. Bu durum, sadece Müslümanlara karşı takınılması gereken tutumu yansıtmamaktadır. Aynı zamanda Ehl-i Kitâptan Yahûdî ve Hıristiyanları, Müşrikleri ve belli bir inanca sahip olmayan kişileri de kapsamaktadır. Bu kişilerin en azından Müellefe-i kulûb (kalpleri İslâma ısındırılacak kişiler) kapsamında değerlendirilebilmeleri önem arz etmektedir. Onlara karşı kusursuz, içten, samimi ve dürüst davranılması, gönüllerinin yumuşamasına ve Müslüman olmalarına sebep olabilecektir. İslâm inancına göre; Müslüman olmayan bir kişinin Müslüman kardeşi sayesinde dine girmesi, dünya ve içindeki tüm nimetlerden ve çok kıymetli mallardan⁶⁶ daha değerli kabul edilmektedir.

3.5. Eşitlik ve Adâlet İlkesi

Adâlet, insanî ilişkilerinde temel bir ilke olarak benimsenmelidir. Hiç kimse inancı veya yaşam tarzı nedeniyle ayrıcalıklı bir konuma getirilmemeli ya da dezavantajlı duruma düşürülmemelidir. Adaletin sağlanması, her bireyin haklarına saygı gösterilmesi ve kişisel özgürlüklerin korunması açısından hayati önem taşır. Bu bağlamda, tüm bireyler ırk, cinsiyet, din veya inanç farkı gözetilmeksizin tanınan hak ve özgürlüklerden eşit şekilde yararlanma hakkına sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm, adâletle hükmetmeyi⁶⁷ ve âdil davranmayı emretmiş, âdil kimseleri Allah'ın sevdiğini bildirmiştir.⁶⁸ Hz. Peygamber de adaletin önemine dikkat çekmiş ve “Adil devlet başkanı, arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıftan biridir”⁶⁹ buyurarak âdil yönetimin yüksek değerini vurgulamıştır. Ayrıca, kendi hayatında adâlet ve eşitlik ilkelerini titizlikle uygulamış, özellikle eşleri arasında adâletli ve eşit davranma hususunda birçok örnek sergilemiştir. Bu öğretiler, adaletin toplumsal düzenin temel taşı olduğunu ve bireyler arasında hakkaniyetin tesis edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

3.6. Empati Kurarak Anlamaya Çalışma

Karşılıklı empati, farklı inanç ve yaşam tarzlarına sahip bireylerle kurulacak ilişkilerde önemli bir yer tutmaktadır. Empati, başkalarının duygularını, düşüncelerini ve deneyimlerini anlamaya yönelik bilinçli bir çaba olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, diğer bireylerin karşılaştıkları zorlukları, düşünsel çerçevelerini ve dünyaya bakış açılarını daha derinlemesine kavramamıza olanak sağlamaktadır.

⁶⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 18.

⁶⁵ Buhârî, “İmân”, 42.

⁶⁶ Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, (Kahire: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1984), 6/152, (No. 5818).

⁶⁷ en-Nisâ 4/58; en-Nahl 16/90.

⁶⁸ el-Hucurât 49/9.

⁶⁹ Buhârî, “Hudûd”, 19.

Hız. Âişe annemize atılan iftira (ifk) hadisesinde Ebû Eyyûb el-Ensârî ve eşinin sergilediği tutum, empatiye dayalı davranışın güzel bir örneğidir: “Ey Ümme Eyyûb! Sen böyle bir şeyi yapabilir miydin? (Yapamazsın,) O halde Âişe senden daha değerli biridir ki o asla yapmaz,” diyerek empati yoluyla doğru bir değerlendirme yapmışlardır. Bu örnek olay, insanlara yönelik değerlendirmelerde temel bir ölçüyü de ortaya koymaktadır: “Zannı, kendinle kıyaslamak suretiyle besle.”⁷⁰ Bu anlayış, önyargıları önlemeye ve kişiler arası ilişkilerde daha âdil ve anlayışlı bir yaklaşım geliştirmeye yardımcı olacaktır.

3.7. Kişisel Sınırların Farkında Olma

Her bireyin kişisel sınırlarına saygı göstermek, bireylerin kendilerini güvende ve saygıdeğer hissetmeleri için önemlidir. Kişisel sınırlara müdahale etmeksizin bireylerin özgürlüklerine riâyet etmek, sağlıklı ve sürdürülebilir ilişkilerin temel unsurlarından biridir.

Ebû Hüreyre kendisinin çokça hadis ezberlediğini fakat hadisleri yazma izninin Abdullah b. Amr b. el-Âs için verildiğini ifade eder. Kendisinin bu durumunun sahâbe tarafından eleştirildiğini bildiği için arkadaşlarına sitemini şöyle dile getirir: Ensâr kendi mal ve mülklerinde tarım vb. işleri ile Muhâcirlerse çarşı pazarda ticaretle meşgulken kendisinin karın tokluğuna mescidde kalıp ilimden istifade yolunu tercih ettiğini söyleyerek hadisleri unutmaması için Allah Rasûlünün özel duasını aldığını belirtmiştir.⁷¹ Abdullah b. Amr b. el-Âs ise sahâbenin, Allah Rasûlünün bir insan olması nedeniyle öfkeli iken de bir şeyler söyleyebileceğini kendisine hatırlatarak Rasullahın ağzından sadır olan her şeyi yazmaması gerektiğini söylemişlerdi. Bu durumu Hz. Peygamber’e şikâyet ettiğinde o, yazmaya devam etmesi gerektiğini, peygamberin ağzından haktan başka bir cümlenin çıkmayacağını ifade etmiştir.⁷² Bu örneklerde bir sahâbînin hadis yazma, diğerinin de çokça hadis nakli ile temayüz ettiği ve bunun onur duyulacak bir özellik olması gerekirken kişisel sınırlara dikkat edilmemesinden dolayı rahatsızlıkları dile getirilmiştir. Üsve-i hasene (en güzel örnek) olan Rasûlullah ise onların mesuliyetleri ve üstlendikleri bu ulvi görevi destekleyerek onlara karşı gayet olumlu bir davranış sergilemiş ve özel davranmıştır.

Bu tür yaklaşımlar, toplumsal uyumun güçlenmesine, güven toplumunun oluşmasına ve karşılıklı anlayışın tesis edilmesine katkıda bulunur. Ayrıca bireylerin istek, arzu ve başarı heyecanını arttırmaktadır.

3.8. Fikirlerin ve Düşüncelerin Paylaşımında Denge

Farklı düşüncelerin paylaşıldığı ortamlarda saygılı bir dil kullanmak ve muhatabın görüşlerini yargılamaksızın dinlemek büyük bir öneme sahiptir. Tartışma sırasında baskıcı veya küçümseyici bir üslup kullanmaktan kaçınılmalı ve fikir çeşitliliğine açıklık gösterilmelidir. Bu

⁷⁰ İshâk b. İbrâhîm el-Mervezî (İbn Râhûye), *el-Müsne'd*, thk. Abdulğafûr b. Abdülhak el-Belûşî, (Medine: y.y., 1991), 3/978; Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî (İbn Şebbe), *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, (b.y.: y.y., 1399), 1/335; Hüseyin Algül, *İslâm Târîhi*, (İstanbul, Gonca Yayınevi, 1986), 1/435-436.

⁷¹ Buhârî, “İlim”, 40, 43.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî (Hâkim), *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, (Beyrut: y.y., 1990), 1/187.

yaklaşım, sağlıklı bir iletişim ortamının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede, her bireyin düşünce özgürlüğüne sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kur'ân'da birçok âyet insanları, düşünmeye, tefekküre ve akletmeye yönlendirmektedir.⁷³ İslâm şûrâ ve istişâre⁷⁴ de büyük önem vermiştir. İnsanlar özgürce fikirlerini söyleyerek hem topluma yararlı bir insan olacak hem de faaliyetlere katkı sağlamamış olacaktlardır. Allah Rasûlü de ashabını düşünce ve fikirlerini alır, onlarla özellikle hurma aşılama⁷⁵ ve savaş stratejileri⁷⁶ noktasında istişarelerde bulunurdu.

4. Farklı İnanç Grupları İle İlişkiler

İnsanlar, kendilerine vahiy getiren peygamberlerin öğretilerini takip ettikleri gibi, zamanla bu öğretileri tahrif ederek dini inanışlarını değişikliğe uğratmış ve bu anlayışı kuşaktan kuşağa bir miras gibi aktarmışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak yeryüzünde farklı dinlere mensup birçok topluluk ortaya çıkmıştır. İslâm, bozulmuş ve istikametinden sapmış dini yaşayışlara rehberlik eden, insanlığı karanlıktan aydınlığa, batıldan hakka ulaştıran bir hidâyet kaynağı olarak aydınlatıcı bir misyon üstlenmiştir. Bu bölümde Müslümanların, farklı inanç gruplarıyla olan ilişkilerine, Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle açıklık getireceğiz.

4.1. Müşriklerle İlişkileri

Hz. Peygamber Müşriklerle ilişkilerini belli bir düzeyde sürdürmüştür. “*Kalk ve uyar,*”⁷⁷ “*Yakın akrabalarını uyar,*”⁷⁸ emrini alır almaz İslâmı tebliğ görevini önce yakın akrabası olan müşriklere yapmıştı. Safa tepesinde akrabalarını toplayarak “*Kendinizi ateşten kurtarın*”⁷⁹ diye seslendi. Kurulan (Ukaz, Zülmecâz, Micenne gibi) panayırlarda, Mekke'ye gelen hacılara ve tacirlere bıkmadan usanmadan İslâm'ı anlattı. Gizli ve açıktan yaptığı davetlerde kısa zamanda birçok kişi İslâm'la müşerref oldu.

Henüz hac farz olmadan önce Mekke döneminde, Medine'den gelen hacılara Mina sınırında bulunan Akabe mevkiinde “*Ben âlemlerin Rabbi'ne inananların ilki olmakla, Allah'a samimice kulluk etmekle, müşrik olmamakla emrolundum*”⁸⁰ diyerek onları kurtuluşa çağırdı ve biat alarak Medinelilerin İslâmı tanımasını sağladı.

Tüm Müşriklere karşı İslâm'ı tebliğ görevinin bulunduğunu,⁸¹ muhataplarından olumsuz bir tavırla karşılaşırsa bile aldırış etmemesi ve onlardan yüz çevirmesini yeterli olacak vahiyle

⁷³ el-Bakara 2/44, 73, 76, 219, 242, 266; el-En'âm 6/50.

⁷⁴ eş-Şûrâ 42/32; el-Bakara 2/233, Âl-i İmrân 3/159.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/162; Müslim, “Fezâil”, 139.

⁷⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Mısrî (İbn Hişâm), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, (Beyrut: y.y., 2006), 1-2/548-549; 3-4/191-192.

⁷⁷ el-Müddessir 74/2.

⁷⁸ eş-Şuarâ 26/214.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/333, 360, 519; Müslim, “İmân”, 348.

⁸⁰ el-En'âm 6/14, 163; Yûnus 10/72, 104; er-Ra'd 13/36; en-Neml 27/91; ez-Zümer 39/11-12; el-Mü'min 40/66.

⁸¹ el-Hicr 15/94.

kendisine iletildi.⁸² Gerektiğinde onlara zaman tanınması⁸³ veya affetmesi, zaman zaman örfе göre muamele etmesi, yine de cahillik ederlerse yüz çevirmesi gerektiği Allah tarafından kendisine bildirildi.⁸⁴

Her türlü alay, eza, cefa, işkence, yakışksız ve incitici sözlere muhatap olan Allah Rasûlü, vatanından hicretetmek mecburiyetinde bırakıldığında bile Müşriklere karşı şiddetten uzak durmaya çalıştı. “Size savaş açanlara karşı siz de savaşın,”⁸⁵ emri gelene kadar onların tahriklerine sabretti. Yollarına saçılan dikenden, namazda iken üzerine bırakılan hayvan işkembesine varıncaya dek yapılan tüm işkenceler karşısında “Allah’ım! Kureyş’i sana havale ediyorum”⁸⁶ diyerek, her zaman sabır yolunu seçti ve ashabına da bunu öğütledi. Müşriklerle yaptığı savaşları da vatanı Medine’yi savunmaktan öte geçmedi. Bedir, Uhud ve Hendek savaşları Medine içi veya çevresinde olan bölgelerdir. Hudeybiye barış anlaşması ile Müşriklerle iyi geçinmenin yollarını aramış, fakat yine de onların hainlikleri ile karşılaşmıştır. Bu durumu Kur’ân şöyle ifade eder:

“Allah ve Rasûlü’nden kendileriyle antlaşma yapmış olduğunuz müşriklere bir ihtar! (Ey müşrikler!) Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. İyi bilin ki siz Allah’ı aciz bırakacak değilsiniz; Allah ise kâfirleri rezil (ve perişan) edecektir. Hacc-ı ekber (en büyük hac) gününde Allah ve Rasûlünden insanlara bir bildiridir: Allah ve Rasûlü müşriklerden uzaktır. Eğer tevbe ederseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Ve eğer yüz çevirseniz bilin ki, siz Allah’ı aciz bırakacak değilsiniz. (Ey Muhammed)! Okâfirlere elem verici bir azabı müjdele! Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden (antlaşma şartlarına uyan) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün dışındadır. Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız. Allah (haksızlıktan) sakınanları sever.”⁸⁷ Bu âyetlerleanlaşmaya uymayanlara bir ihtar verilmiştir. Anlaşma maddelerine uyan, sorumluluğunun bilincinde olanlar ise bunun dışında bırakılmıştır.

Hz. Peygamber Tâif’e gittiğinde kendisini taşıyan müşrikler için “onlar bilmeyen bir topluluktur,” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Benzer şekilde Mekke’nin fethisirasınındakendisine ve ashabına uzun yıllar boyunca zulmedenlere karşı Yusuf’un kardeşlerini affedişini hatırlatarak “Bugün siz serbestsiniz,”⁸⁸ ifadesi ile affedici tavrını ortaya koymuştur.

Bununla beraber Kur’ân-ı Kerîm’de, Allah’a ve O’nun dinine açıkça düşmanlık edenlere sevgi gösterilmemesi ve onlarla dostane ilişkiler kurulmaması emredilmiştir. Bu ilke, Müslümanların değerlerini ve inançlarını koruma sorumluluğuyla ilişkilidir. Nitekim ilgili âyette şöyle buyrulmaktadır:

⁸² el-En’âm 6/106.

⁸³ es-Secde 32 /30.

⁸⁴ el-A’râf 7/199.

⁸⁵ el-Bakara 2/190.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/393, 397; Buhârî, “Cizye”, 20; Müslim, “Cihâd”, 107-108.

⁸⁷ et-Tevbe 9/1-7.

⁸⁸ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebir*, 9/118.

“Ey iman edenler, Eğer benim yolumda savaşmak ve rızamı kazanmak için çıkmışsanız benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanlara sevgi göstererek, gizli muhabbet besleyerek onları dost edinmeyin. Oysa onlar size gelen Hakkı, gerçeği inkâr etmişlerdir. Rabbiniz Allah'a inandığınızdan dolayı Rasûlü'nü de sizi de yurdunuzdan çıkarıyorlar. Ben, sizin gizlediğinizi de açığa vurduğunuzu da bilirim. İçinizden kim bunu yaparsa, şüphesiz ki dosdoğru yoldan sapmış olur.”⁸⁹

Hz. Ali'den (ö. 40/661) rivâyette o şöyle anlatıyor: Rasûlullah (s.a.s.) benimle birlikte Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Mikdâd b. Amr (el-Esved)'i (ö. 33/653) Medine'ye yakın bir yere göndererek şöyle buyurdu:

“*Ravdatu Hâh denilen yere gidin; orada bir kadın (Ebu Amr b. Suheyb'in cariyesi Sârra) bulacaksınız, yanında bir mektup var. O mektubu kadından alıp bana getiriniz.*” Atlara binerek Ravzatu Hâh'a vardık. Gerçekten de orada bir kadın bulduk. Kadına: “Sakladığın mektubu ver,” dedik. O da yanında gizlediği bir mektubun olmadığını söyledi. Biz de: “Mektubu vermezse elbiselerini soyup çıkartırız,” deyince kadın, saç örgüsü arasında gizlediği mektubu çıkartıp vermek durumunda kaldı. Mektubu ondan alarak Hz. Peygamber'e getirip teslim ettik. Mektup okununca Hâtîb b. Ebî Beltea'nın (ö. 30/650) Mekke'deki tanıdığı müşrikleri uyarı için yazılmıştı. Hz. Peygamber'in Mekke'ye doğru hareket edip fethetmek amacıyla bir takım hazırlıklardan haber veriyordu. Hz. Peygamber: “*Bu nedir ey Hâtîb?*” diye sordu. Hâtîb: “Benim hakkımda hüküm vermede acele etme ey Allah'ın elçisi. Ben Kureyş'tenim, fakat onlarla nesep bağım, akrabalığım yok, fakatyanımdaki muhacirlerin Mekke'dekilerle akrabalıkları var. Bu akrabalık bağıyla Mekke'deki ailelerini ve mallarını korurlar. İstedim ki nesep yoluyla kaçırdığımı onlara böyle bir iyilik yaparak telâfi edeyim de benimle olan akrabalık yerine geçsin. Bunu İslâm'dan sonra küfre razı olduğumdan veya dinimden döndüğüm için yapmadım.” dedi. Hz. Peygamber: “*O muhakkak ki size doğruyu söylemiştir,*” buyurdu. Hz. Ömer (ö. 23/644): “Ey Allah'ın elçisi, bana fırsat ver, şu münafığın boynunu vurayım,” dese de: “*O, Bedir'de bulunmuştur. Allah Bedir ehli için: “Dilediğinizi işleyin, muhakkak ki sizi başışladım,*” buyurmuştur. Hz. Ömer, onun hakkında şu âyetin⁹⁰ indiğini belirtmiştir: “*Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Onlar size gelen Hakkı inkâr etmişken onlara sevgi gösteriyorsunuz...*”⁹¹

Abdullah b. Zübeyr b. Avvam (ö. 73/692) Hz. Ebû Bekr'in (ö. 13/634) kızı ve annesi Esmâ'dan (ö. 73/692) naklettiğine göre Hz. Ebû Bekr'in cahiliye döneminde boşadığı müşrik annesi Kuteyle bt. Abduluzâ, Kureyş'in Hz. Peygamber ile yaptığı Hudeybiye barış anlaşması döneminde kızının özlemiyle küpe, peynir, yağ gibi bazı hediyelerle ziyaretine gelmişti. Sila-i rahim için annesini evine kabul edip edemeyeceğini Allah'ın Rasûlü'ne (s.a.s.) sorunca “*Evet, anneni kabul et, evinde ağırla,*”cevabını aldı. Allah annesi hakkında: “Sizinle din hususunda savaşmamış ve sizi yurtlarınızdan çıkarmamış olanlara iyilikten ve onlara adaletle muamele etmenizden Allah sizi men etmez...”⁹² âyetini indirdi. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.s.) ona, annesinin hediyelerini kabul etmesini ve evine girmesine de izin vermesini emretmiştir.⁹³ İslâm tarihindeki önemli olaylardan biri olan bu hadise, aile bağlarının koparılmaması aksine korunması ve inanç

⁸⁹ el-Mümtehine 60/1.

⁹⁰ el-Mümtehine 60/1.

⁹¹ Buhârî, “Cihâd”, 139; “Meğâzî”, 8, 44; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 161.

⁹² el-Mümtehine 60/8.

⁹³ Buhârî, “Edeb”, 7; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsne'd*, 3/209; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 4/5.

farklılıklarına rağmen akrabalarla ilişkilerin adalet ve iyilik temelinde sürdürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı, İslâm'ın insanî değerler üzerine kurulu evrensel mesajını yansıtmaktadır.

4.2. Yahûdîlerle İlişkiler

Müslümanların Yahûdîlerle ilişkileri, özellikle Medine'ye hicretin ardından sistemli bir şekilde başlamış, bu ilişkiler İslâm toplumunun şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hicretten önce Yahûdîler, her yıl kurulan panayırlara katılmak için ticaret amacıyla Mekke'ye gelip giderlerdi. Hicaz bölgesinde, özellikle Medine, Taif, Fedek ve Hayber gibi şehirlerde yerleşik olan Yahûdîler, sağlam kalelerde yaşamakta, tarım, zanaatkârlık, ticaret ve faizcilikle uğraşarak ekonomik açıdan önemli bir güç haline gelmişlerdi. Medine'de yaşayan Yahûdî grupları arasında Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kureyzâ kabileleri öne çıkıyordu.

Benî Kaynukâ Hazrec kabilesiyle, Benî Kureyzâ ise Evs kabilesiyle ittifak yaparak bölgedeki güç dengesinde yerlerini almışlardı. Yahûdîler bu ittifakları kullanarak Arap kabileleri arasında düşmanlık tohumları ekmiş, Evs ve Hazrec'i birbirine karşı kışkırtarak zayıflatmayı amaçlamışlardı. Bu strateji, kabileler arasında kanlı savaflara sebep olmuş ve Yahûdîlerin bölgede hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmıştır.

Hiz. Peygamber, Medine'ye hicret eder etmez ilk olarak Ensar ile Muhacirleri kardeş ilan ederek İslâm toplumu içinde birlik ve beraberliği sağlamıştır. Ardından, Medine'de yaşayan tüm kesimlerle bir vatandaşlık anlaşması olan (47 maddelik) Medine Vesikası imzalamıştır. Bu belge, Medine'deki sosyal düzeni tesis etmek, farklı inanç gruplarının bir arada barış içinde yaşamasını sağlamak ve dış düşmanlara karşı ortak bir savunma mekanizması oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır.

Medine Vesikası'nın ana maddeleri şunlardır:

“Müslümanlar ve Yahûdîler, kendi dinlerinde serbest olacak ve din özgürlüğü korunacaktır.

Taraflar birbirine saygı gösterecek, birbirine saldırmayacak ve ibadet özgürlüğüne riâyet edeceklerdir.

Medine'ye yapılacak dış saldırılara karşı Müslümanlar ve Yahûdîler birlikte savunma yapacaktır.

Taraflardan biri üçüncü bir düşmanla savaşa girerse, diğer taraf ona yardım edecek ve yapılacak barış anlaşmalarını tanıyacaktır.

Taraflardan hiçbiri, Kureyşlilere destek sağlamayacak ve suçluları gizlemeyecektir.

Müslümanlar ve Yahûdîler arasında çıkabilecek her türlü anlaşmazlıkta Hz. Peygamber hakemlik yapacaktır.”⁹⁴

Bu anlaşma, Medine toplumunun farklı din ve etnik gruplarının bir arada uyum içinde yaşamasını sağlayacak bir hukuk ve iş birliği zemini oluşturmuştur. Ancak zamanla Yahûdî kabilelerinden bazılarının anlaşmaya uymayarak ihanet etmeleri, ilişkilerde gerginliklere yol

⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1-2/501-504; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, (Beyrut: y.y., 1983), 57-58.

açmıştır. Buna rağmen, Medine Vesikası, dinî hoşgörü ve sosyal adaletin tarihî bir örneği olarak önemini korumuştur.

Tevrat'ta, gelecek son peygamberin özelliklerine yer verilerek onun Beşir ve Nezir (müjdeleyici ve uyarıcı) oluşu, sert ve kaba olmadığı, çarşı ve pazarda bağırmadığı, kötülüğe kötülükle karşılıkvermediği ve affedici özelliğinden bahsedilmişti.⁹⁵ Ancak “*kendi çocuklarını tanıdığı gibi peygamberin tüm özelliklerini bilen*”⁹⁶ Ehl-i Kitâb ile ilişkilerinin düzeyini Kur’ân belirlemiştir:

“Ey Rasûl! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla “inandık” diyen kimselerden ve Yahûdîlerden küfür içinde koşuşanlar(in hali) seni üzmesin. Onlar durmadan yalana kulak verirler ve sana gelmeyen (bazı) kimselere kulak verirler; kelimeleri yerlerini değiştirirler. “Eğer size şu verilirse hemen alın, o verilmezse sakının!” derler. Allah bir kimseyi şaşkınlığa (fitneye) düşürmek isterse, sen Allah'a karşı, onun lehine hiçbir şey yapamazsın. Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir. Onlar için dünyada rezillik vardır ve ahirette onlara mahsus büyük bir azap vardır. Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirse ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adaletle hükmet. Allah adil olanları sever. İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kılıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir.”⁹⁷

“Kitap ehlinden öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, bunu sana (eksiksiz) iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez.”⁹⁸

Kur’ân-ı Kerîm de ayrıca Ehl-i Kitâb'tan Yahûdî ve Hıristiyanların hazırladığı yiyeceklerinden yenilebileceği, namuslu ve iffetli hanımlarla da evlenilebileceği ifade edilmektedir.⁹⁹ Peygamber efendimiz de Yahûdî Huyey b. Ahtab'ın kızı Safiyye'yi (ö. 50/670) Hayber savaşından sonra esirler arasında iken onunla evlenmiştir. Hz. Ömer döneminde Safiyye bt. Huyey, Yahûdîlerce kutsal bir gün olan Cumartesi gününü sevdiği ve Yahûdîleri ziyarete gittiği onun cariyesi tarafından Hz. Ömer'e şikâyet edildi. Hz. Ömer, Safiyye annemize iddiaların aslını sormuş, bunun üzerine o “Allah, Cumartesi günü yerine Cuma gününü koyduktan sonra Cumartesiyi sevemem. Yahûdîlerle aramda bir akrabalık bağım var, bu yüzden de onları sıla-i rahim için ziyaret ediyorum.”cevabını verdi. Cariyesine neden böyle bir şikâyette bulunduğunu sorunca da O, şeytanın sebep olduğunu belirtince onu hürriyetine kavuşturup serbest bırakmıştır.¹⁰⁰ Ebû Sâ’lebe Cürsüm b. Nâşim el-Huşenî (ö. 75/694), Rasûlullah’a (s.a.s.):

‘Ey Allah'ın Rasûlü! Biz gittiğimiz yerde Yahûdi, Hıristiyan ve Mecûsi olan kişilerin yanına uğrayan göçebe bir kabileyiz, bu kişilerin kaplarını kullanmaktan başka da yolumuz yok tavsiyeniz nedir?’ dedim.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/174; Buhârî, “Buyû’”, 50.

⁹⁶ el-Bakara 2/146; el-En’âm 6/20.

⁹⁷ el-Mâide 5/41-43.

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/75.

⁹⁹ el-Mâide 5/5.

¹⁰⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fi ma’rifeti’l-ashâb*, (Beyrut: y.y., 1992), 4/1872; Ebû’l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Hüseyin er-Remlî (İbn Raslân), *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, (Feyyûm: y.y., 2016), 18/91; Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *el-İsâbe fi temyizi’s-sahâbe*, (Beyrut: y.y., 1415), 8/211.

Allah Rasûlü: “Eğer başka kap bulamazsanız bunları su ile yıkayın, sonra o kaplardan yiye ve için!” buyurdu. Bir diğer rivâyetinde ise: ‘Ya Rasûlallah! (Bazen) Ehl-i kitaba ait ülkelerde yaşıyoruz ve onlar ise (bize haram olan) domuz eti yiyorlar, şarap da içiyorlar. Ehl-i kitabın kullandığı bu kap ve tencereleri kullanmamız doğru olur mu? Kullanmak durumunda kalırsak nasıl istifade edelim?’ Hz. Peygamber şu cevabı verdi: ”Şayet başka kap bulamazsanız onları yıkayın, sonra bu kapların içinde (yemek) pişirin ve ondan (su) için!”¹⁰¹

Allah Rasûlü, kendisini davet eden kim olursa olsun davetlerine icabet eder ve kullandığı kaplardan ev sahipleri ile beraber yemek yedi. Peygamber olması hasebiyle onlara İslâm’ı tebliğ görevini ifa etmek durumundaydı. Sosyal yönü itibarı ile güçlü olması gereken Allah Rasûlü, insanî ilişkileri önemser, her fikirden farklı insanla oturup konuşur ve birlikte yemek yedi. Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711) nakledildiğine göre, Yahûdîlerden biri Allah Rasûlü’nü (s.a.s.) arpa ekmeği ile kokusu farklılaşmış bir et yağı yemeğine davet etti, o da bu daveti kabul ederek yemeğe gitmişti.¹⁰²

Gayrimüslimlere iyi davranmayı teşvik eden hadisler İslâm ahlâkının evrensel insani değerlerini yansıtan önemli bir kaynağıdır. Komşuluk hakları, din ayrımı gözetmeksizin her birey için geçerlidir. Bu bağlamda, bir Müslüman’ın gayrimüslim komşusu hastalandığında onu ziyaret etmesi, geçmiş olsun dileklerinde bulunması, vefatında cenaze merasimine katılması, defin işlemleri sırasında destek olması ve taziyede bulunması İslâm ahlâkının komşuluk hukukunun bir gereğidir. Aynı şekilde, bir çocuğun doğumu, bir misafirin gelişi veya herhangi bir önemli olay, iyi dilek ve temennilerle kutlanmalıdır. Hz. Peygamber, komşuluk hukukuna dair bu prensipleri bizzat uygulamış; örneğin, hastalanan bir Yahûdî çocuğunu ziyaret ederek bu evrensel ilkeyi hayata geçirmiştir.¹⁰³ Bu hasta ziyaretleri Yahûdîlerin bir kısmının Müslüman olmasına vesile olmuştur. Abdullah b. Mes’ûd’dan (ö. 32/652) şu rivâyeti nakleder:

Allah, kulunu cennete koymak için (ona) peygamberini göndermişti. Hz. Peygamber ashâbiyla birlikte bir havraya gitti ve orada Yahûdîlerle buluştu. Onlardan biri diğerlerine Tevrat’tan âyetler okuyordu. Okuyan kişi gelecek peygamberin özellikleri ile ilgili bölüme gelince onu durdurdular. Yanlarında da bir hasta vardı. Peygamberimiz neden okumayı durdurduklarını sordu. Hasta dedi ki: ‘Gelecek peygamberin vasfı ile ilgili bölüme geldiği için durdurdular.’ Sonra o hasta kişi emekleyerek geldi, Tevrât’ı aldı ve okumaya başladı, gelecek peygamberin ve ümmetinin özelliklerine gelince: ‘İşte bu âyetler, senin ve ümmetinin özellikleridir. Ben şahitlik ediyorum ki Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur ve sen de Allah’ın Peygamberisin’ diyerek vefat etti. Allah Rasûlü de beraberindeki ashâba: “Kardeşinizi (alın ve cenâze ile ilgili) görevinizi yerine getirin!” buyurdu.¹⁰⁴

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/193-195; Buhârî, “Zebâih”, 4; Müslim, “Sayd”, 8.

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/270, 133, 180, 208, 210-211, 232, 238, 252, 288, 289-290; Buhârî, “Buyû”, 14; “Rehn”, 1; “Meğâzî”, 29.

¹⁰³ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn, (Beirut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1992), “Cenâiz”, 5.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/416, Bennâ senedinin ceyyid olduğunu belirtir. bk. Ahmed Abdurrahman b. Muhammed es-Sââtî (Bennâ), *Bülûğu’l-emânî min esrârî’l-Fethi’r-rabbânî*, (b.y.: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 2. Baskı, ts.), 1/99. Heysemî, senedindeki Atâ b. es-Sâib’in ihtilât ettiğini söyler. bk. Nûruddîn b. Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid ve membe’u’l-fevâid*, (Beirut, y.y., 1986), 8/231.

Hz. Peygamber, çevredeki Arap kabilelerine ve komşu ülkelere İslâm'ı tebliğ etmek ve çeşitli diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla elçiler ve mektuplar göndermiştir. Kısra, Kayser, Mukavkıs ve Necâşi gibi devlet başkanlarına hitaben yazılan mektuplar, tebliğ görevinin bir parçasıdır.¹⁰⁵ Elçilerini seçerken, Peygamberimiz onların güvenilir, ahlâklı, etkili iletişim yeteneğine sahip, güler yüzlü ve saygın bir kişiliğe sahip olmalarına özen göstermiştir.¹⁰⁶ Ayrıca, elçilerin fiziksel görünümünün de dikkat çekici olması tercih edilmiştir; örneğin, Hirakliyus'a gönderilen Dihye b. Halîfe el-Kelbî'nin (ö. 50/670) sahâbe arasında yakışıklılığıyla tanındığı bilinmektedir. Mukavkıs'a gönderilen elçi, Hâtıb b. Ebî Beltaa'dır.¹⁰⁷ Peygamber Efendimiz'in Mukavkıs'a (ö. 21/642) yazdığı mektup, İslâm'a davet içeriğiyle dikkat çekmektedir. Mektupta şu ifadeler yer verilmiştir:

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'ın kulu ve Peygamberi Muhammed'den, Kıptîlerin lideri Mukavkıs'a; Allah'ın selâmı, hidâyete erenlerin üzerine olsun! Seni İslâm'a davet ediyorum. Müslüman ol ki esenliğe kavuşasın. Müslüman olursan, Allah ecini iki kat verecektir. Eğer bu davetten yüz çevirirsen, Kıptîlerin günahı senin boynuna olacaktır. Ey Kitap Ehli! Bizimle sizin aranızda eşit bir söze gelin: Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'tan başka birbirimizi rab edinmeyelim.”¹⁰⁸

Mukavkıs, bu davete cevap olarak Hz. Peygamber'e hediyeler göndermiştir. Bu hediyeler arasında Mâriye bt. Şem'ûn el-Kıbtıyye (ö. 16/637) ve kız kardeşi Sîrin bt. Şem'ûn da bulunmaktaydı. Mâriye, Hz. Peygamber'in eşlerinden biri olmuş ve ondan Hz. İbrahim dünyaya gelmiştir. Sîrin ise, Peygamberimiz tarafından şair Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) ile evlendirilmiş ve bu evlilikten Abdurrahman isimli bir oğulları olmuştur.¹⁰⁹ Bu gibi örnekler, Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde diplomasi, hoşgörü ve insan onuruna saygıyı esas aldığını göstermektedir. İslâm'ın evrensel mesajını ulaştırma yolunda izlediği bu yöntemler, Müslümanların farklı inanç gruplarıyla olan ilişkilerinde de rehber niteliğindedir.

Peygamberimiz efendimiz Yahûdî cenazelerine de saygı göstermek için ayağa kalkardı. Bir keresinde cenaze geçerken hürmeten ayağa kalktı, kendisine o kişinin bir Yahûdî olduğu ifade edilince “o da bir can değil mi?” diyerek karşılık vermiştir.¹¹⁰ Cenaze ister Müslüman, ister Yahûdî, isterse Hıristiyan olsun mutlaka ayağa kalkılması gerektiğini, cenazeye eşlik eden meleklerin olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹

¹⁰⁵ Müslim, “Cihâd”, 75.

¹⁰⁶ Buhârî, “Âhâd”, 1; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 53-55. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın (r.a.) “ümmetin emîni” olduğunu ve diğer bazı sahâbenin özelliklerini kısaca ifade eden hadisler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/184, 281; Tirmizî, “Menâkıb”, 32.

¹⁰⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 4/12, 24/306; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Mahmûd et-Tahhân, 10 cilt, Riyad, 1985, 7/213; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/339.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/64.

¹⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 4/12; 24/306; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/213; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/41.

¹¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, 1/61, (No. 54).

¹¹¹ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, (Mısır, Dâru Hecer, 1419/1999), 1/136, 426, (No. 157, 530).

Müslüman olmayan millet ve devletlerle ticarî ilişkilerin olması kaçınılmazdır. Asr-ı saadet devrinde ticarî faaliyetler sürekli devam etmiştir. Rasûlullah (s.a.s.), vefatından hemen öncesinde zırhını aile fertlerinin gıdasını temin edebilmek için bir Yahûdî'ye rehin olarak verdiği rivâyet edilmiştir.¹¹² Günümüzde bazı Yahudiler bir toplumu ortadan kaldırmak, katliam yapmak ve yayılcı politikalarla arazilerine, evlerine, mal ve mülklerine el koymak gibi zalimane bir tavır içindedirler. Bu durumda onların mallarını boykot edip ticari ablukaya alarak bir takım caydırıcı tedbirlere başvurmak her Müslüman'ın hatta her vicdan sahibi insanın ana görevlerinden biridir. Bu anlamda hılfu'l-fudul benzeri uluslararası gönüllü kuruluşlar devreye girmeli ve zalimlerin karşısında durmalıdır.

4.3. Hıristiyanlarla İlişkiler

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilk görüşme nübüvvetinin beşinci yılında Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 8/629) başkanlığında bir grup Müslüman'ın ilk hicreti ile Habeşistan'da gerçekleşti.¹¹³ Habeşistan Hıristiyanları ile güzel ilişkiler geliştirildi. Habeş Necâşi'si Ashame b. Ebcer'in (ö. 9/630) Müslüman oldu. "O, Meryem oğlu İsa'nın müjdelediği peygamberdir. Onun peygamberliğini kabul ediyorum. Şu yönetim vazifem olmasaydı gider, onun ayakkabılarını taşırdım," dedi.¹¹⁴ Devlet başkanlarının birbirleri için yaptıkları iltifatlar örnek alınması gereken uygulamalar arasında zikredilebilir.¹¹⁵ Necâşi Ashame vefat ettiğinde Medine'de cemaatle gıyâbi cenaze namazı kılınmıştır.¹¹⁶

Hıristiyanlarla diğer bir karşılaşma, Negrân heyeti ile oldu. Arabistan'ın güneyinde Yemen bölgesinde en çok Hıristiyan nüfusa sahip Negrân, ticaret kervanlarının yolu üzerinde bulunan bölgedir. Arapların içinde Tağlib oğulları ile birlikte iki şerli kabile olarak tanıttığı Negrânlılar,¹¹⁷ Yahûdî bir kralın yönetiminde yaşıyorlardı. Ashâb-ı Uhdûd olarak bilinen Hıristiyanları ateş dolu büyük hendeklere attırarak yaktırdı. Hz. Peygamber bu Hıristiyanlara bir mektup göndermiştir:

"Muhammed'den Negrân papazlarına: İbrahim, İshak ve Yakub'un Rabbi Allah'ın adıyla! Ben sizi yaratıklara tapmaktan, Allah'ın kulluk ve ibadetine davet ediyorum ve sizi yaratıklarla yapılmış olan ittifak anlaşmalarının ötesinde, Allah ile ittifaka çağırıyorum. Bu duruma göre şayet reddedecek olursanız, cizye gelir; şayet cizyeyi de reddedecek olursanız, size harp açarım. Ve's-selâm." Mektubu teslim alan Negrânlılar, kalabalık bir heyeti, Hz. Peygamber'e gönderdiler. Heyet çok değerli hediyelerle Medine'ye geldiler. İkinci namazını bitiren Hz. Peygamber ve ashâbı onların

¹¹² Buhârî, "Cihâd", 89; Tirmizî, "Buyû", 7.

¹¹³ Buhârî, "Humus", 15.

¹¹⁴ Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 62.

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/229; 6/119; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/537, (No. 2169); Ebû Dâvûd, "Libâs", 9; "Hâtem", 8; "Nikâh", 20, 29; "Tahâret", 50; Tirmizî, "Edeb", 55; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 4/238, (No. 7559).

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvatta'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Kahire: y.y., 1382/1962), "Cenâiz", 14; Buhârî, "Cenâiz", 4; Müslim, "Cenâiz", 62.

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/386.

mescidde kendi dinlerine göre doğuya yönelerek ibadet etme talebi ile karşılaştılar. Peygamberimiz onları ibadetleri ile baş başa bıraktı.¹¹⁸

İbn Abbâs'ın (ö. 68/687) nakline göre Rasûlullah (s.a.s.) Necdîlilerle her yıl cizye alma ve Yemen'de muhtemel Müslümanlara yönelik bir saldırıda savaş araç gerecini emanet vermeleri gibi maddelerden oluşan antlaşma yaptı. Necdîliler anlaşma maddeleri arasında kullanmamaları gereken faizle iştiğal ettiler.¹¹⁹ Peygamberimiz Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ın (ö. 18/639) elinden tutarak “*ümme'tin emini'dir*” diye nitelendirerek onlara elçi gönderdi.¹²⁰

Günümüzde Hristiyanlar, dünya nüfusunun en büyük dini grubunu oluşturmaktadır. Tarihsel ve kültürel bağlar göz önüne alındığında, sevgi, muhabbet ve değer paylaşımı açısından Müslümanlara en yakın¹²¹ topluluklardan biri olarak kabul edilirler. Bu bağlamda, İslâm'ın evrensel mesajını ulaştırma gayesiyle Hristiyan kitlelere yönelik davet mektupları göndermek ve bu vazifesini yerine getirecek güvenilir, ahlâki değerlere sahip, iletişim yeteneği güçlü davetçileri seçmek, İslâm'ın yeryüzünde daha geniş bir şekilde tanınması ve benimsenmesi adına etkili bir yöntem olacaktır.

Tarih boyunca Hz. Peygamber'in uyguladığı diplomatik davet yöntemleri, çağdaş İslâm davet çalışmalarına örnek teşkil etmektedir. Efendimiz, Kisra, Kayser, Mukavkis ve Necâşi gibi liderlere gönderdiği davet mektuplarıyla hem dini hem de insani bir iletişim dili kullanmış, hoşgörülü ve hikmet dolu bir üslup benimsemiştir. Benzer şekilde, günümüzde de Hristiyan topluluklara yönelik davet çalışmalarında, ortak değerler, dinler arası diyalog ve karşılıklı saygı çerçevesinde bir yaklaşım benimsemek, etkili bir strateji olacaktır. Bu süreçte, davetçi olarak görevlendirilecek kişilerin, Hz. Peygamber'in elçilerinden ilham alarak, güvenilirlik, ahlâki olgunluk, iletişim becerileri, hoşgörü ve temsil yeteneği gibi özelliklere sahip olmaları gerekir. Bu nitelikler, hem İslâm'ın mesajını doğru bir şekilde aktarmayı hem de davet edilen kesimle sağlıklı bir ilişki kurulmasını sağlayacaktır. Netice olarak, Hristiyan dünyasına yönelik hikmetli ve nazik bir üslupla gerçekleştirilecek davet çalışmaları, İslâm'ın evrensel barış, adalet ve sevgi mesajının daha geniş kitlelere ulaşmasında önemli bir adım olacaktır. Bu çabalar, insanların İslâm'ı tanımalarını, önyargılarından sıyrılmasını ve evrensel hakikati arama yolculuğunda İslâm ile tanışmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.4. Münafıklarla İlişkiler

Rahmet peygamberinin, kendilerini yalandan Müslüman olarak tanıtan¹²² ve her türlü fitne ve fesattan geri durmayan Münafıklarla ilişkisi de çok dikkat çekicidir. Kur'ân'da bu ilişki kısaca şu şekilde ifade edilmiştir:

¹¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 5/52-57; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, (b.y.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2003), 356.

¹¹⁹ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 2; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (İbn Ebî Şeybe), *el-Kitâbü'l-Musanneffî'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, (Riyad: Meketebetü'r-Rüşd, 1409), 7/426.

¹²⁰ Buhârî, “Fezâilü's-sahâbe”, 21.

¹²¹ el-Mâide 5/82.

¹²² el-Münâfikûn 63/1.

“Onlara: Allah'ın indirdiğine (Kitab'a) ve Rasul'e gelin (onlara başvuralım), denildiği zaman, münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün. Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felaket gelince hemen, biz yalnızca iyilik etmek ve arayı bulmak istedik, diye yemin ederek sana nasıl gelirler! Onlar Allah'ın, kalplerindeki bildiği kimselerdir; onlara aldırma, kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle. Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Rasul de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.”¹²³ “Başüstüne” derler, ama yanından ayrılınca onlardan bir kısmı, senin dediğinden başkasını gizlice kurar. Allah da onların gizlice kurduklarını yazar. Sen onlara aldırma ve Allah'a dayan; sana vekil olarak Allah yeter.”¹²⁴

Münafıklar Medine’de huzursuzluk meydana getirebilmek amacıyla entrikalar kurmuş, Müslümanların moral güçlerini zayıflatmak için gayret etmiş, savaflara katılmamak suretiyle Mü’minlerin cihad heyecanını köreltmeye gayret etmiş, kurdukları Dırar mescidi ile nifak tohumları ile fitne ve fesat fideleri yetiştirmişlerdir. Ayrıca Hz. Âişe’ye iftira atma cesaretini de gösterebilmişlerdi.¹²⁵ Müslüman gözükmekle birlikte ömrünün sonuna kadar Mekkeli Müşrik ve Medine Yahûdileri ile işbirliği içinde olduğu için Münafıkların reisi olarak bilinen bu münafığın cenaze namazını Rasûlullah (s.a.s.) kıldırarak istedi, ancak Hz. Ömer bir münafığın namazını kıldırmasına karşı çıkma durumunda kalmıştır. Buna rağmen cenaze namazını kıldırarak¹²⁶ Hz. Peygamber, daha sonra bu konuda Allah tarafından:“(Ey Peygamber!) Onlardan ölen hiçbirisinin asla namazını kılma ve kabri başında durma...”¹²⁷ âyeti ile ikaz edilmiş, böylece Hz. Ömer’in haklı olduğu bizzat Allah tarafından tescil edilmiştir. Efendimiz onun için af diledi. Allah (c.c.), “Sen onların bağışlanmasını ister dile ister dileme. Şayet yetmiş defa onlar için bağışlanma dileğinde bulunsan da yine onları Allah bağışlamayacaktır. Onlar Allah’ı ve Peygamber’ini inkâr etmişlerdir,”¹²⁸ buyurdu. Bütün Münafıkları bildiği halde bunu bir sır olarak saklayan Allah Rasûlü onların hile ve tuzaklarını bozmuş ve onlarla iyi geçinmek için gayret göstermiştir. Bunun en güzel örneği baş münafık Abdullah b. Übey b. Selûl (ö. 9/631) ile ilişkilerinde görmekteyiz.

Sonuç ve Öneriler

Farklı inanç ve yaşam tarzlarına sahip bireylerle sağlıklı ilişkiler kurmak, toplumun barış ve uyum içinde yaşamasına önemli katkılarda bulunmaktadır. Hak ve hukuk gözetildiğinde, bireyler kendilerini değerli hissetmekte ve aralarındaki ilişkiler daha samimi hale gelmektedir. Bu tür ilişkiler, toplumda dayanışmanın artmasına olanak tanımakta ve hem bireysel hem de toplumsal gelişime katkı sağlamaktadır.

Hz. Peygamber’in “Gerçek mümin, diğer insanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimsedir” hadisi Müslümanlar'ın irtibat ve iletişim kurduğu kişilere karşigüven veren, emniyet

¹²³ en-Nisâ 4/61-64.

¹²⁴ en-Nisâ 4/81.

¹²⁵ en-Nûr 24/11-12.

¹²⁶ İbn Hibbân, *es-Sahih*, 7/449, (No. 3176).

¹²⁷ et-Tevbe 9/84.

¹²⁸ et-Tevbe 9/80. Ayrıca bk. el-Münâfikûn 63/6.

ve huzur veren bir vafa sahip olmalarını teşvik etmektedir. Bütün peygamberler her şeyden önce tebliğ hizmetinin karşılığını Allah'tan bekleediklerini, kendilerinden bir ücret istemediklerini ve davalarında samimi olduklarını söyleyerek onlara güven vermişlerdir. Allah Rasûlü de daha peygamber olmadan önce Muhammedü'l-emin (güvenilir Muhammed) olarak tanınmış ve hayatı boyunca ilişki kurduğu tüm kesimlere samimi, kararlı ve güven veren bir üslupla yaklaşmıştır. Eline, diline, beline sahip çıkma prensibi de bu kültürel mirasın bir eseridir.

Peygamberimiz hangi inanç ve dinden olursa olsun insanlara insanca muamele etmiş, kendisine ve İslâm toplumuna zarar vermediği sürece onlarla iyi ilişkiler içinde olmuştur. Savaşta bile ibadetiyle meşgul insanları, kadın, çocuk ve yaşlılara saldırılmamasını öğütlemiştir.

Hz. Peygamber'in sünnetiyle ruhunu bezeyen ve Anadolu'da gönüller fetheden Yunus'un "Yaratılanı severiz Yaratan'dan ötürü" beyitleri sevgi toplumunun temelini oluşturacak insana verilen değer boyutlarını göstermiştir. Yine mesajını tüm insanlara ulaştıran ve asırlardır hayırla yâd edilen Mevlânâ Celaleddin er-Rûmî'nin de dergâhının umutsuzluk ve ümitsizlik dergâhı olmadığını vurgulaması, yetmiş iki millete kucak açması İslâm'ın insana verdiği değeri ifade etmesi açısından manidardır. Kâbe'den daha kıymetli görülen insan kalbinin kırılmaması bu kültürün en güzel armağanıdır.

İnsana, onurunu kırmadan insanca muamele etmek, selâmlaşmak, güven vermek, tebessüm etmek, tatlı dil ve üslupla konuşmak, hastalandığında ziyaret etmek, ikramlarda bulunmak, hediyeleşmek, vefat ettiğinde cenazesine eşlik etmek insani vazifeler arasında sayılabilir. Hz. Âdem'in evlatları kardeşlik hak ve hukukunu yerine getirmek adına hılfu'l-fudul benzeri birliktelikler sağlamalı, zalimlerin karşısında, mazlumların da yanında yer alabilmelidirler. Dünyada kardeşliğin, barışın tesisi için, herkes üzerine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirmelidir.

Kaynakça / References

- Abdullâh b. Mübârek, et-Türkî el-Mervezî. *el-Müsned*, thk. Subhî el-Bedrî. Riyad. y.y., 1407.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavud. 50 cilt. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1416/1996.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. çev. ve thk. Rifat Oral – Süleyman Sarı. Konya: Ensar Yayıncılık, 2003.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Târîhi*. 4 cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986.
- Bennâ, Ahmed Abdurrahman b. Muhammed es-Sââtî. *Bülûğu'l-emânî min esrâri'l-Fethi'r-rabbânî*. 24 cilt. b.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Kitâbü's-Süneni'l-kebîr*. 10 cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Nâsır. 9 cilt. Riyad: Dâru Turuki'n-necât, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: y.y., 3.baskı, 1989.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn. 4 cilt. (Beyrut: el-Mektebetü'l-ariyye, 1992
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 cilt. Mısır: Dâru Hecer, 1419/1999.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. 4 cilt. Beyrut: y.y., 1990.
- Heysemî, Nûruddîn b. Ali b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâid ve membe'u'l-fevâid*. 10 cilt, Beyrut: y.y., 1986.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kuraşî el-Esedî el-Mekkî. *el-Müsned*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 2 cilt. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî el-Kurtubî. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. 4 cilt, Beyrut. y.y., 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Meketebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî. *el-Müsned*. 2 cilt. Riyad: y.y., 1997.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*. 8 cilt. Beyrut: y.y., 1415.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *es-Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 18 cilt, Beyrut. y.y., 1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ. 4 cilt. Beyrut: y.y., 2006
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 cilt. b.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 cilt. Riyad: y.y., 1981.
- İbn Raslân, Şihâbüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hüseyin er-Remlî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 20 cilt. Feyyûm: y.y., 2016.
- İbn Râhûye, İshâk b. İbrâhîm el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Abdulğafûr b. Abdülhak el-Belûşî. 5 cilt. Medine: y.y., 1991.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 cilt, b.y.: y.y., 1399.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh el-Mısrî. *el-Câmi'*. b.y.: Dâru'l-vefâ. 2005.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.

- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme. *Müsnedü's-şihâb*. 2 cilt, Beyrut, y.y., 1986.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'* (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* içinde). nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Mevlânâ, Celâlüddîn er-Rûmî. *Mesnevî*. trc. Derya Örs – Hicabi Kırlangıç. 6 cilt. Konya. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Muhammed Hamîdullah. *el-Vesâiku's-siyâsiyye*. Beyrut, y.y., 1983.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Suyûtî. Celâlüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr*. 8 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali es-San'ânî. *Fethu'l-kadîr*. 6 cilt, Beyrut-Dımaşk: y.y., 1414.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, 25 cilt. Kahire: *el-Mektebü'l-İslâmî*, 1405/1984.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazilleh -Abdülmuhsin el-Huseynî, 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd, 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm*. 15 cilt, b.y.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2003.

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Bu makale, İntihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. /

This article has been scanned by İntihal.net. No plagiarism detected.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

“Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber’in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri” başlıklı makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayının organına gönderilmemiştir. /

The article titled “Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad’s Relations with Different Religious Groups” has been prepared in accordance with scientific research methods and academic ethical principles. No distortion or manipulation has been made on the data, it has not been plagiarized, either partially or entirely, from any other research, and it has not been submitted to any other publication outlet for publication purposes.

Etik Kurul Beyanı / Ethics Committee Declaration

“Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber’in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri” başlıklı makale bilimsel araştırma teknikleri ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayının organına gönderilmemiştir. /

The article titled “Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad’s Relations with Different Religious Groups” has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, no partial or complete plagiarism has been made from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

“Hak, Hukuk ve Toplumsal Barış: Hz. Peygamber’in Farklı İnanç Gruplarıyla Münasebetleri” başlıklı başlıklı makalenin diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması ihtimali söz konusu değildir. /

The article titled “Rights, Law, and Social Peace: The Prophet Muhammad’s Relations with Different Religious Groups” has no potential conflict of interest with other individuals or institutions.

İthaf /Dedication

Bu çalışma, İsrail’in Gazze’deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail’in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail’in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir. /

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel’s brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel’s attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All

Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür. /

The study was conducted with an author.

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi
Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 168-179, December/Aralık 2024.

Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu'tezilî Politik Anlayışa Etkisi*

The Madhhab (School of Thought) Orientation of Baghdad's Chief Judge Abu Abdillâh ad-Damaghâni and the Mu'tazili Politics in the Seljuk Empire

Hamza Yeşildal¹

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Yeşildal, Hamza. "Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu'tezilî Politik Anlayışa Etkisi". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 168-179. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14567447>

CC BY-NC 4.0

Öz

Büyük Selçukluların ilk dönemi Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğinin revaçta olduğu bir dönemdir. Sultan Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu coğrafyasında bu birliktelik önemli bir komumdadır. Bu iki ekolün birbiri ile uyum içinde olması hem siyasî hem de ilmî yönden kendisine dayanak bulmuştur. Siyasî yönden özellikle Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve onun veziri Amîdülmülk el-Kündürî önemli şahıslardır. Fakat bunun yanında konunun en önemli yönü, ilmî boyutudur. Konu bu açıdan ele alındığında siyasî boyutundan ziyade ilmî açıdan da bu birlikteliği destekleyen veya en azından bu birlikteliğin dönemin uleması tarafından nasıl değerlendirildiği açığa kavuşturulmalıdır. Konuyu irdelediğimizde karşımıza en önemli şahıs olarak Bağdat baş kadısı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) çıkmaktadır. Zira kendisi, Büyük Selçuklu devletinin kuruluş yıllarında yaklaşık otuz yıl Bağdat baş kadılığı yapmış, bu görevi süresince Hanefî-Mu'tezilî politikalar Selçuklu ülkesinde revaç bulmuştur. Ayrıca kendisi Kādilkudât/Baş kadı olduğundan diğer kadıların atamasında söz sahibi biri olarak Hanefî-Mu'tezilî politikaların Selçuklu ülkesinde yayılmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmada Büyük Selçuklu devletinin ilk döneminde Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan dönemlerinde Hanefî-Mu'tezilî politikaların Selçuklu ülkesinde etkili olmasında Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin rolü ve Mu'tezile mezhebiyle olan ilişkisi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Büyük Selçuklu Devleti, Dâmegânî, Baş Kadı, Hanefî-Mu'tezilî, Bağdat.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 31.10.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 29.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

¹ Dr., TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Müftülüğü, Baş Vaiz. Ankara, TÜRKİYE. E-Mail: hamzaabi61@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9179-2514>.

Öne Çıkanlar

- Büyük Selçuklu Dönemi din-siyaset ilişkisi birden fazla alternatife sahiptir. Kuruluş dönemi dikkate alındığında Tuğrul Bey döneminde Hanefî-Mu'tezilî siyaset revaçta iken sonraki Sultan Alparslan döneminde bu uygulama Eş'arî-Şâfiîlik düzlemine kaymıştır.
- Selçuklu dini siyasetinde en önemli aktörler başta Sultanlar olmak üzere vezirler ve kadılık görevlerine getirilen kişilerdir.
- Özellikle vezirler ve onların göreve getirdiği kadılar, ülkedeki dini siyaseti yöneten ve yönlendiren en önemli kişilerdir ki Bağdat baş kadısı Ebu Abdillah ed-Dâmegânî bunların en önemlilerinden biridir.
- Abdullah ed-Damegânî'nin mezhebi kimliği hakkında dile getirilen en önemli yön Hanefîliktir. Fakat onun döneminin genel siyasî seyri ve atanan kadılar ve medrese müderrisleri dikkate alındığında Mu'tezilenin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.
- Bu makale, Bağdat başkadısı Ebu Abdillah ed-Dâmegânî'nin Hanefîlik yönünün yanında Mu'tezile ile olan ilişkisinin de ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır.

Abstract

The early period of the Great Seljuks is marked by a prominent alignment between the Hanafi and Mu'tazili schools. During Sultan Tughril Bey's rule, this alignment held significant importance across the Great Seljuk territories. This union found support both politically and intellectually. Politically, key figures included the Great Seljuk Sultan Tughril Bey and his vizier, Amid al-Mulk al-Kunduri. However, the most crucial aspect of this topic lies in its intellectual dimension. When examining this aspect, it becomes essential to clarify how this alliance was viewed or supported by the scholars of that era beyond its political influence. One of the most notable figures in this context is Abu Abdillah Muhammad b. Ali b. Muhammad ad-Damaghani (d. 478/1085), who served as the Chief Judge of Baghdad for nearly thirty years during the foundational years of the Great Seljuk state. Throughout his tenure, Hanafi-Mu'tazili policies were widely accepted in Seljuk territories. Furthermore, as the Chief Judge (Qadi al-Qudat), he held authority over the appointment of other judges, thus playing a role in the spread of Hanafi-Mu'tazili policies across the Seljuk Empire. This study aims to shed light on Abu Abdillah ad-Damaghani's role in advancing Hanafi-Mu'tazili policies in the Seljuk territories during the early period of the Great Seljuk Empire, particularly under Sultan Tughril Bey and Sultan Alp Arslan, as well as to explore his association with the Mu'tazili school.

Keywords: *History of Islamic Sects, Great Seljuk Empire, Damaghani, Chief Judge, Hanafi-Mu'tazili, Baghdad.*

Highlights

- The religious politics of the Great Seljuk period offered multiple alternatives. In the founding era, particularly during the reign of Tughril Bey, Hanafi-Mu'tazili politics were predominant, whereas under Sultan Alp Arslan, this focus shifted towards Ash'ari-Shafi'ite practices.
- Key figures in Seljuk religious politics included the sultans, viziers, and those appointed to judicial positions.
- Viziers, along with the judges they appointed, were the most influential figures in shaping and directing the religious policies of the realm, with Baghdad's Chief Judge, Abdullah ad-Damaghani, being one of the most prominent among them.

- The most notable aspect of Abdullah ad-Damaghani's religious identity is his Hanafi affiliation. However, given the political atmosphere of his time and the appointment of judges and madrasa teachers, it is evident that Mu'tazilism also held significant influence.
- This article aims to explore the relationship between Baghdad's Chief Judge, Abdullah ad-Damaghani, and the Mu'tazili school in addition to his Hanafi identity.

1. Giriş

Büyük Selçuklular dönemi, dinî siyaset açısından birden fazla alternatife sahiptir. Kuruluş dönemi dikkate alındığında bu dönemde uygulanan dinî siyasetin Sultan Tuğrul Bey döneminde Hanefî-Mu'tezilî bir etkinin hâkimiyetinde cereyan ettiği, bir sonraki aşama olan Sultan Alparslan döneminde Eş'arî-Şâfîlik düzlemine kaydığı, Sultan Mes'ud döneminde ise hem Mu'tezile'nin hem de Eş'arîliğin devre dışı bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Şüphesiz bu siyasetin izlenmesinde en önemli faktör, bir yandan iktidarda olan dönemin sultanları, diğer yandan da sultanlardan sonra yönetimde en büyük yetkiyi ellerinde bulunduran dönemin vezirleridir. Bu doğrultuda dinî siyasetin en önemli dinamikleri arasında önemli merkezlerdeki kadılar sayılabilir ki bunlardan biri hiç kuşkusuz Bağdat baş kadısı olan Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî (398/1077-478/1085)'dir. Zira kendisi hem Bağdat Baş kadısıdır hem de kadı atamalarında söz sahibi olan yetkili bir şahsiyettir. Dâmegânî'nin Hanefî kimliği üzerinde birçok görüş dile getirilmiştir. Fakat Mu'tezile ile olan bağı pek dillendirilmemiştir. Hâlbuki onun Mu'tezile ile olan bağı, icraatlarında açıkça görülmektedir. Zira onun döneminde atanan kadılara bakıldığında Hanefî-Mu'tezilî olmaları oldukça dikkat çekicidir. Bu atamalarla o dönemde hem Hanefî düşüncenin hem de Mu'tezilî etkinin güç kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda onun Hanefîlik yönünün yanında Mu'tezilî yönü de araştırmaya değerdir. Bu çalışmada Büyük Selçuklular döneminde Hanefî-Mu'tezilî politikaların icrasında söz konusu Baş kadının rolü ve mezhebî yönü ele alınacaktır.

2. Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.1. Hayatı

398/1007 tarihinde² İran'ın Simnân eyaletine bağlı Rey ve Nîşâbur arasında bulunan büyük bir yerleşim yeri olan Dâmegân'da³ doğan Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî, ilk tahsilini doğduğu yerde yaptıktan sonra Nîşâbur'a gitti ve burada birçok âlimden dersler aldı.⁴ Burada belirtmek gerekir ki Dâmegân, İran'ın önemli ve büyük merkezlerinden biridir. Haliyle buradan birçok âlim yetişmiştir. Bunun sonucunda da Dâmegânî nisbesini kullanan birden fazla müellif gerek tarih gerekse coğrafya kitaplarında zikredilmektedir. Kendisiyle aynı nispeyi taşıyan ve *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserin müellifi olan Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (449/1057)

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâ'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951), 2/74.

³ Ebû'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb* (Beirut: Dâru Sâdir 1400/1980) 1/406; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*, (Leiden: E. J. Brill, 1937), 1/460.

⁴ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayp el-Arnavutî-İbrahim ez-Zübeyk (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 18/485.

başka bir kişidir.⁵ Bazı müellifler, aynı nispeyi taşıdıklarından her iki şahsı ya karıştırmış ya da tek kişi gibi kabul etmişlerdir. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201),⁶ Suyûtî (ö. 911/1505)⁷ ve Zerkeşî (ö. 794/1392)⁸ bu müelliflerin isim ayrıntısına girmeden sadece 'Dâmegânî' nisbesini kullanmakla yetinirken Taşköprüzâde (ö. 968/1561) İbn ed-Dâmegânî⁹ şeklinde kullanmayı tercih etmektedir ki bu durumda hangi Dâmegânî'nin kastedildiğini kestirmek zordur. Carl Brockelmann ve muhtemelen ondan mütevellit Hayrettin ez-Ziriklî (ö. 1976), Dâmegânî nisbesini kullanan iki müellifi *ez-Zevâid ve'n-Nezâir* adlı eseri bağlamında¹⁰ birbiriyile karıştırmışlardır.¹¹ Bağdatlı İsmail Paşa ise biraz daha farklı bir kullanımı tercih ederek Muhammed b. Ali b. Abdilvehhâb Ebû Abdullah ed-Dâmegânî el-Hanefî¹² isimlendirmesini tercih eder.

Eğitim hayatının önemli bir bölümü Dâmegân'da geçen Dâmegânî'nin, önce Horasan'a sonra da Bağdat'a giderek burada da başta Kudûrî (ö. 478/1037) olmak üzere devrin meşhur birçok âliminden başta Hanefî fihri ve hadis olmak üzere dersler aldığı bilinmektedir.¹³ Onun hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında öğrencilik yıllarında fakirlikten dolayı eski elbiseler giydiği,¹⁴ hatta bir süre gece bekçiliği yapmak¹⁵ gibi birçok zorluğa katlanmak zorunda kaldığı görülmektedir. İlim öğrenmede gayet kabiliyetli olduğu bilinen¹⁶ Dâmegânî, İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082)'nin vefatından sonra 447/1054 yılında¹⁷ Bağdat Kādilkudâtlığına getirilmiştir.¹⁸ Yaklaşık otuz yıl bu görevde kalan Dâmegânî,¹⁹ 478/1085 yılında²⁰ seksen yılı aşkın bir ömür²¹ sonucu vefat etmiştir. Rivayete göre cenazesi önce kendi evinin olduğu yere defnedilmiş fakat

⁵ Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz ve Me'ânihâ*, nşr. Fâtıma Yusuf el-Haymî (Dımaşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1998), Neşredenin Girişi, 1.

⁶ Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir*, thk. M. Abdülkerim Kâzım er-Râzî (Beyrut: 1404/1984), 83.

⁷ Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Rayb el-Buğra (Beyrut: 2002), 1/379.

⁸ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl (Beyrut: 1972), 1/102.

⁹ Usamuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftahu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzuâtî'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 2/415.

¹⁰ Ebû Gays Muhammed b. Hayrettin ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsi Terâcîm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 7/163.

¹¹ Esmâ Çetin, *Dâmegânî'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 18.

¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 2/74.

¹³ Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Osman et-Türkmânî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Sa'îd b. Beysûnî, Zağlul (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/339; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

¹⁴ Ebû'l-Fida İmaduddîn İsmail b. Şihabuddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Hasan Abdülmennân (Beyrut: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, 1411/1990), 7/129.

¹⁵ Cengiz Kallek, "Dâmegânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 8/453.

¹⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: 1422/2002), 3/109.

¹⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; Cemaleddin Ebû Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira fi mulûki Mısır ve'l-Kâhira* (Kahire: 1353/1935), 5/121; Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. A. ez-Za'bî (Beyrut: 1418/1998), 2/182; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/485.

¹⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/485.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

²⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 2/74; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339.

daha sonra Ebû Hanife'nin kabrinin olduğu yere nakledilmiştir.²² Cenazesinde çok büyük bir kalabalığın toplandığı ve âlimlerin, onun ölümünden duydukları üzüntü sebebiyle cenaze merasiminde cübbelerini çıkardıkları²³ rivayet edilir.

2.2. İlmî Kişiliği

Eğitim yıllarını oldukça zorluklarla ve fakirlikle geçiren Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî,²⁴ Horasan'da gördüğü eğitimden sonra Hanefî ulemanın önde gelen âlimlerinden olan Kudûrî (ö. 428/1037)'den dersler aldı.²⁵ Bağdat'ta kaldığı dönemde Saymerî (ö. 436/1045), Ebû Bekir el-Harezmi (ö. 383/993), Cassâs (ö. 370/981), Kerhî (ö. 340/952) ve Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) başta olmak üzere önemli Hanefî âlimlerden fıkıh okudu.²⁶ Yine buna ilaveten İbn Nûgûr (ö.?) ve Ebû Abdillâh es-Sûrî (ö.?) gibi âlimlerden de hadis dersleri aldı. Abdülvehhâb el-Enmâdî (ö.?) başta olmak üzere bazı kişiler de ondan hadis dersleri almış,²⁷ bunun dışında birçok talebe yetiştirmiştir.²⁸ Kendisi Hanefî kadı olarak meşhur olması yanında Şafîî fıkıhına da hâkim olan biridir. Onun hakkında 'Şafîî fıkıhını Şafîîlerden bile daha iyi bilirdi'²⁹ şeklinde övgüler yapılmıştır. Fakat Hanefîliğe olan bağlılığı ve katkısı çok büyük olmalıdır ki onun dönemini değerlendirenler 'Dâmegânî ile Irak mezhebinin (Şafîîliğin) liderliği sona ermiştir' fikrine sahiptir.³⁰ Görünen o ki sadece Hanefî ve Şafîî mezhepleri değil diğer mezheplere vakıf olma açısından önemli bir şahsiyettir.³¹ İlmî münazaralara da katılan Dâmegânî'nin özellikle Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083) ile olan dostluğu ve yaptığı münazaralar oldukça hoşsohbet bir havada geçtiği rivayet edilir.³² Şöhreti oldukça yaygınlaşınca Kâim Biemrillâh ve Muktedir Billâh gibi Abbâsî halifelerine vezirlik yapmıştır.³³ Otoriter ve ilmî kişiliği sebebiyle Abbâsî hilafet merkezinin yanı sıra Selçuklu yönetiminin de dikkatini çekti.³⁴ Bu sayede itibarı ve şöhreti artınca Sultan Tuğrul Bey onu fark etti ve kendisine hürmet gösterdi.³⁵ Hakkındaki

²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²³ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 7/121.

²⁴ Ebû'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980), 1/406; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; Selahaddîn Halil b. İbek es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Eymen Fuat Seyyid, (Beyrut: 1411/1991), 4/139.

²⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, 1/406; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²⁶ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129.

²⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²⁹ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁰ Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 57/121; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

³¹ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

³² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³³ Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, 4/139.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12//129.

³⁵ ez-Zehebî, *el-A'lâm*, 18/485 vd.; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/446.

“iffetli, zeki, çok faziletli, ilim ehline karşı şefkatli, insanlara değer veren, çok bilgili, işlerini daima düzgün yapan”³⁶ gibi ifadeler, onun kişiliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî, ilmî kişiliği ve kadılık dönemindeki uygulamaları sebebiyle İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin talebesi ve Hanefîliğin önemli imamlarından Ebû Yûsuf'a benzetilir.³⁷ Hatta zamanın Ebû Yûsuf'u diye anıldığı olmuştur.³⁸ Otuz sene bu görevi ifa eden Kādilkudât olması ve aynı zamanda diğer kadıların atanmasında söz sahibi olan birisi olması,³⁹ bu dönemde Hanefîliğin yayılmasına büyük katkı yapmıştır. Böylece atanan Hanefî kadılar, atandıkları ve görev yaptıkları yerlerde Hanefî mezhebinin intişarına büyük katkı yapmışlardır. Devletin siyasi desteği de alındığından onun döneminde bir yandan Hanefîlik, diğer yandan da Mu'tezile kolayca yayılma imkânına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Uzun süre görevde kalmasından da anlaşılacağı üzere Dâmegânî, dönemin yöneticilerince önemli bir kadı olarak telakki edilmiştir. Öyle ki ölümünden sonra onun yerine Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 344/955) adlı Şâfiî kadı⁴⁰ getirilmiş, fakat kısa bir süre sonra tekrar Hanefîlik eksenli uygulamaya dönüldüğünden eş-Şâşî görevden alınarak Abdullâh ed-Dâmegânî'nin oğlu Ebû'l-Hasan Ali ed-Dâmegânî bu makama getirilmiştir.⁴¹ Bu uygulama, onun dönemin yönetimi açısından ne derece önemli bir kadı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kendisine nisbet edilen eserler *Mesâilü'l-Hitân ve't-Turûg*, ve *ez-Zevâid ve'n-Nezâir* adlı eserlerdir.⁴² Ayrıca Hâkim eş-Şehid'in *Muhtasar* adlı eserine de şerh yazdığı⁴³ zikredilmektedir.

2.3. Hanefî Yönü ve Görüşleri

Hanefîlik, Abbâsîlerden itibaren Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde halkın benimsediği ve oldukça yaygın bir mezhep halinde gelmişti.⁴⁴ Sultan Tuğrul Bey döneminde de Hanefîlik Selçuklu ülkesinde revaçtadır ve Tuğrul Bey'in iktidarı boyunca da bu durum devam etmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî de tasarruflarını Hanefî-Mu'tezilî yönde kullanmıştır. Vezirin bu yöndeki en önemli icraatlarından biri, daha önce uzun süre Şâfiî mezhebi mensuplarının getirildiği baş kadılık/Kādilkudâtlık makamına Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'yi getirmesidir. Dâmegânî'nin Hanefîlik yönü birçok müellif tarafından dile getirilmiştir fakat Mu'tezilî yönüne kaynaklar neredeyse hiç vurgu yapmamıştır. Hâlbuki onun

³⁶ Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/129; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁷ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 269 vd.; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁹ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

⁴⁰ bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/162; Zehabî, *el-İber*, 2/359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/146.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/253.

⁴² Brockelmann, *GAL*, 1/460.

⁴³ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

⁴⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 2/387. Ayrıca Ehl-i Rey'e derinlik kazandıran Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Mâverâünnehir âlimleri arasındaki konumuna işaret eden akademik çalışma için bk. Metin Avcı, “Horasan Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 30 (2021).

bu makama geldiği dönem Hanefî-Mu'tezile birlikteliğinin oldukça revaçta olduğu bir dönemdir. Hem dönemin Sultanı Tuğrul Bey hem de vezirlik makamında bulunan Kündürî, Hanefî-Mu'tezilî olan kişilere öncelik verip, özellikle Mu'tezile karşıtı tavır takınan kişilere mobbing uyguladığı, onların tüm görevlerden azledilerek her türlü işkence ve hatta hapis hayatı dâhil birçok zorluklara maruz kalmalarına sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Eş'arîlik karşıtı tavrını Mu'tezile-Hanefîlik taraftarlığı ile ön plana çıkaran Kündürî, başta İbn Füreke (ö. 406/1015), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Abdülmelik el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) gibi Mu'tezile karşıtlığı ile öne çıkan birçok âlime baskıcı politikalar uygulamış, sonuçta onlar ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁵ Kündürî'nin Mu'tezile karşıtlarına açıkça cephe alarak her türlü baskıyı uygulaması dikkate alındığında onun nezdinde baş kadılık makamına gelen Dâmegânî'nin böyle bir baskıya maruz kalmaması ve hatta uzun süre bu görevi sürdürmesi, her şeyden önce mezhebi açıdan da vezirle ortak noktalara sahip olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bu durumda Dâmegânî'nin Mu'tezilî düşünceyle olan bağı her ne kadar kaynaklarda ön plana çıkmasa bile üzerinde araştırma yapmaya değerdir.

3. Mu'tezile ile Olan İlişkisi ve Onun Döneminde Öne Çıkan Önemli Şahıslar

Tuğrul Bey'in insiyatifi ve vezir Kündürî'nin onayı ile Dâmegânî'nin baş kadılık görevine gelmesi⁴⁶ Hanefîlik açısından olduğu kadar Mu'tezile için de önemli bir adımdır.⁴⁷ Zira daha önce bu görevde Şafî mezhebine mensup olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) bulunmaktaydı. Onun vefatından sonra bu makama Hanefî kimliği ile temayüz etmiş birinin getirilmesi, Şafî çevrelerden tepkiler almışsa da⁴⁸ burada esasen bazı dengelerin korunmaya çalışıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Zira Dâmegânî, Hanefî fikhının yanında Şafî fikhına da hâkim bir kişidir. Fakat Dâmegânî'nin kadı olduktan sonraki icraatlarında Hanefî-Mu'tezilî kişilere öncelik tanıdığı bir gerçektir.⁴⁹ Dâmegânî'nin Mu'tezile ile olan ilişkisi, özellikle onun tasarruflarının değerlendirilmesiyle anlaşılabilir. Kadı atamalarında söz sahibi biri olması sebebiyle atadığı kadıların Mu'tezilî yönleri dikkat çekmektedir. Yine onun Eş'ârî-Şafîlilere yönelik yıldırma politikalarına açıkça itiraz ettiği halde Mu'tezilî atamalara karşı herhangi bir itirazının olmaması dikkate değerdir.

Sultan Tuğrul Bey dönemi genel dinî politikası, Tuğrul Bey açısından Hanefî, vezir Kündürî açısından da Mu'tezilî şahısların öncelenmesi şeklindedir. Sultan ile vezirin önelediği mezhepler dikkate alındığında doğal olarak durum, Hanefî-Mu'tezilî şahısların ön plana çıkması şeklinde tezahür edecektir. Vurgulamak gerekir ki vezir Kündürî döneminde yapılan kadı

⁴⁵ Ebû Bekr Necmuddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhâtü's-Südûr ve Âyâtü's-Sürûr*, "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri", ter. Ahmet Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 1/96 vd; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 3/389.

⁴⁶ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 170.

⁴⁷ Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname* 34/2 (2017), 519.

⁴⁸ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 4/245-252.

⁴⁹ bk. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi (1040-1092)*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 63-64.

atamalarında medreselerden eğitim veren hocalara kadar tüm tasarruflarda öncelikle Hanefî-Mu'tezilî şahıslar tercih edilmiştir. Özellikle Horasan bölgesi dikkate alındığında burada Mu'tezile-Hanefîlik birlikteliğine yatırım yapıldığı açıkça görülmektedir. Bu durum hem Mu'tezile açısından hem de Hanefîlik açısından olumlu neticeler doğurmuştur. Böylece halk tabanında saygınlığı olan Hanefîlik, Mu'tezile'nin meşru bir zemine oturtulmasına katkı yapmıştır. Diğer taraftan bu birliktelik, dönemin en saygın Mu'tezilî ilim adamlarının özellikle yabancı akımlara karşı İslâmı savunma refleksi sayesinde Hanefîliğe bilimsel anlamda birikim kazandırmıştır. Neticede durum bazen Hanefîlik-Mu'tezile dayanışması olarak tezahür ederken bazen de Hanefîliğin Mu'tezilî öğretiyi koruyan bir refleks olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Mu'tezile'nin Hanefîlikle birlikte hareket etmesinin bir başka sebebi ise, Abbâsî halifesi Kadir Billâh'ın (991-1031) 'Kadiri İtikadı' adı altında Ehl-i Sünneti güçlendirme amacıyla⁵¹ yayınladığı bildiridir. Bu bildiri sebebiyle güç kaybına uğrayacağını anlayan Mu'tezile, gücünü koruyabilmek için Hanefîlikle olan bağını sağlam tutmak durumunda kalmıştır.

Bu dönemde özellikle kadılık görevine getirilenlere baktığımızda karşımıza öncelikle Mu'tezilî kimliği ile bilinen Ebû Yûsuf Abdüsselam b. Muhammed el-Kazvînî (415/1024) çıkmaktadır. Kazvînî, Tuğrul Bey dönemi Selçuklusunda en önemli kadılardan biridir. Kendisini 'Kazvinli Mu'tezilî Ebû Yûsuf'⁵² şeklinde tarif eder. Mu'tezilî kimliğini vurgulamasından da anlaşılacağı üzere kadılık yaptığı süre içerisinde Mu'tezilî politikaları öncelendiği⁵³ rahatlıkla söylenebilir. Yine Rey kadılığı yapan ve Hanefî-Mu'tezilî fikirleri ile bilinen Abdullah en-Nâsîhî (447/1055), Mu'tezilî fikirlerin savunulması hususunda dikkatlerin üzerine çekilmesinden olacak ki Nişabur kadılığına atandıktan kısa bir süre sonra bu görevden alınarak Rey kadılığına getirilmiştir.⁵⁴ Bir diğer atama, yine Mu'tezilî-Hanefî kimliği ile bilinen Ali b. Hasan es-Sandâlî (484/1091)'nin Nişabur'a hatip olarak atanmasıdır.⁵⁵ Ayrıca Sultan Tuğrul Bey döneminde kendisine Hatibülhüttab unvanı verilmiştir.⁵⁶ Yine Rey kadısı olan Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Esterâbâdî (541/1146) Mu'tezile'ye meyilli bir kişidir.⁵⁷ Bunların dışında Küdürî döneminde Basra Kadılığına getirilen Abdullah b. Ahmed el-Buhârî de Mu'tezilî kimliği olan ve saygınlığıyla bilinen bir şahıstır. Öyle ki Nizâmülmülk, vezirliğe geldiğinde Selçuklu ülkesinde mezhebî siyaset Hanefî-Mu'tezilî yapıdan Şafî-Eş'ârîlik düzlemine kaymasına rağmen Abdullah el-Buhârî, liyakati gereği olacak ki görevde kalmaya devam etmiştir.⁵⁸ Dâmegânî'in, Hanefî olduğu

⁵⁰ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayıncılık, 2023), 211.

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulâk*, 5/287; krş. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 252.

⁵² ez-Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, 18/617-618, es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 3/230; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 3/385.

⁵³ Hamza Yeşildal, *Büyük Selçuklu Dönemi Din-Siyaset İlişkisi, Mu'tezile-Hanefîlik Bağlamında* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 105.

⁵⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 3/184.

⁵⁵ İbn Asâkîr, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, 108.

⁵⁶ İbn Asâkîr, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, 180; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 93; Ferhat Koca, "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler 2* (Konya 2001), 32.

⁵⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 2/81.

⁵⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 3/44.

açık olmakla birlikte Mu'tezilî yönü belirgin olmayan⁵⁹ Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Velîd el-Kerhî (ö ?) ile olan yakınlığı,⁶⁰ Mu'tezile ile olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıdaki bilgilerden de açıkça anlaşılacağı üzere Dâmegânî'nin kadılık yaptığı yıllarda Selçuklu ülkesinde dini siyaset, Hanefî-Mu'tezilî eksenslidir. Dolayısıyla gerek kadı atamalarında gerekse medreselerde görevlendirilen hocaların Hanefî-Mu'tezilî olmalarına özen gösterilmiştir. Bu tasarruflar hem Sultan Tuğrul Bey hem de vezir Küdürî tarafından icra edilerek izlenen politika uyum içinde sürdürülmüştür. Bu durumda Dâmegânî'nin Mu'tezilî düşünceyi her ne kadar ön plana çıkarmadığı görülse de Hanefî-Mu'tezilî olmanın bir ayrıcalık ve tercih sebebi kabul edildiği dönemde baş kadılığa getirilmiş olması, önemli bir olaydır.

4. Sonuç ve Öneriler

Büyük Selçuklular dönemi dini siyaseti, ülke yönetiminde bulunan sultanlar dikkate alındığında farklı alternatiflere sahiptir. Kuruluş dönemi olan Tuğrul Bey zamanında vezir Küdürî, Hanefî-Mu'tezilî bir siyaset izlemiş, Şafî-Eş'ârî kesime karşı oldukça sert bir tavır takınarak onları hem medreselerden uzaklaştırmış hem de kadılık ve hatiplik gibi görevlere gelmelerine engel olmuştur.

Dini siyasetin bir diğer ayağı ise kadılar ve medreselerde eğitim veren âlimlerdir. Tuğrul Bey döneminde özellikle vezir Küdürî'nin kadı atamaları ve medreselerde görevlendirilen âlimler dikkate alındığında Mu'tezilî-Hanefîlerin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Bu atamaların en önemlilerinden biri olarak kabul edebileceğimiz kişi Abdullah Dâmegânî'dir.

Kendisinden önce Şafîî olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) bu makamda bulunuyordu. Onun vefatı üzerine bu göreve gelen Dâmegânî, görev yaptığı dönemde gerek kadı atamalarında gerekse yaptığı icraatlarda Hanefî-Mu'tezilî politikaların uygulayıcısı olmuştur. Tuğrul Bey dönemi genel siyasetinin de Hanefî-Mu'tezilî olduğu dikkate alındığında esasında Dâmegânî'nin bu göreve getirilirken hangi dengelerin korunmaya çalışıldığı da ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹ bk. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2022), 25/285-287.

⁶⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485-488.

Kaynakça / References

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Apaydın, Yunus. "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Avcı, Metin. "Horasân Ve Mâverâünnahir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 30 (2021).
- Aydın, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi*. 2.Baskı. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Literatur, (GAL)*. Leiden: E. J. Brill, 1937.
- Çetin, Esmâ. *Dâmegânî'nin el-Vucûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l Arabî, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fihki Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya-Kerim AYTEKİN-ABDÜLKADİR ŞENER. İstanbul: ts.
- Ed-Dâmegânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-Nezâir li İfâzi Kitâbillâhi'l- azîz ve me'ânihâ*. nşr. Fâtîma Yusuf el-Haymî. Dimaşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1998.
- Hatib el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medineti's-Selâm)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: 1422/2002.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. El-Hasen el-Hibetullah. *Tebyînü kezîbi'l-Müfterî fimâ ünsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Dimaşk: 1347/1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Şihabüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n nihâye*. nşr. Hasan Abdülmannân. Beyrut: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 1411/1990.
- İbn Tağriberdi, Cemaleddin Ebû Mehâsin Yusuf. *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira*. Kahire: 1353/1935.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahman b. Ali. *Nüzhetü'l-ayinü'n nevâzîr*. nşr. Muhammed Abdülkerim Kazım er-Râzî, Beyrut: 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhu'l-Ümem ve'l Mulûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men zehab*. thk. A. el- Arnavut-M. El-Arnaut. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-Ârifîn Esâi'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. İslâmiyye, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951.
- Kallek, Cengiz. "Dâmegânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Koca, Ferhat. "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışı". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. Konya: 2001, 29-52.
- Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Beyrut: 1993.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. A. ez-Za'bî. Beyrut: 1418-1998.

- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi-(1040-1092)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Râvendî, Ebû Bekr Necmuddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhâtü's-südûr ve Âyâtü's-sürûr I. "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri"*. çev. Ahmet Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Safedî, Selahaddin Halil b. İbek. *Kitâbü'l-Vâfi el-Vefâyât*, thk. Eymen Fuad Seyyid. Beyrut: 1411/1991.
- Sem'ânî, Ebûs-Sa'd Abdüklerim b. Muhammed el-Mervezî. *el-Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Abdullah el-Bârûdî. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Subkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. El-Hulv M. Muhammed el-Tanahî. Halep: Matbaatü İsa el-Halebî, 1964-1968.
- Suyûtî, Celalettin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân I-II*. nşr. Mustafa Rayb el-Buğa. Beyrut: 2002.
- Taşköprüzâde, Usamuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *Miftahu's-Sa'âde ve Misbâhu's-siyâde fi Mevzuati'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1422/2002.
- Yavuz, Ömer Abdullah. "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları". *Bilimname* (2017/2), 34/511-532.
- Yeşildal, Hamza. *Büyük Selçuklu Dönemi Din-Siyaset İlişkisi, Mu'tezile-Hanefilik Bağlamında*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî ed-Dışmakî. *el-İber fi Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hacir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405-1985.
- Zehabî, Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî ed-Dışmakî. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavuti-İbrahim ez-Zübeyk, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân I-IV*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut: 1972.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed b. Hayrettin ed-Dımaşkî. *el-A'lâm Kâmûsi terâcîm li eşhuri Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteřrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
-

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Bu makale, İntihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by İntihal.net. No plagiarism detected.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

Bu makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir. / This article has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, no partial or complete plagiarism has been made from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Etik Kurul Beyanı / Ethics Committee Declaration

Bu makale literatür taraması tekniği ile elde edilen verilere dayanmaktadır ve bu nedenle etik kurul kararı gerektirmemektedir. / This article is based on the data obtained with the literature review technique and therefore does not require an ethics committee decision.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

Herhangi bir kişi veya kuruluş ile çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest with any person or organization has been declared.

İthaf / Dedication

Bu çalışma, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir. / This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür. / The study was conducted with a single author.

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 1, ss. 180-194, June/Haziran 2024

Ayetler Çerçevesinde Fatıha Sûresindeki “Sırât-ı Müstakîm” Tabirinin Kavramsal Analizi*

Conceptual Analysis of the Expression “Sirat-i Mustaqim” in Surah Fatıha within the Context of Verses

Hanife ERSOY¹ Fatih TOK²

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Ersoy, Hanife – Tok, Fatih. “Ayetler Çerçevesinde Fatıha Sûresindeki “Sırât-ı Müstakîm” Tabirinin Kavramsal Analizi”. *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 180-194. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14582212>

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makale, Fatıha sûresinde yer alan “Sırât-ı Müstakîm” (dosdoğru yol) tabirinin kavramlarını ve anlamını ayetler çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda öncelikle sırât ve müstakîm kelimelerinin anlamları araştırılmakta ve bu kelimelerin yakın veya eşanlamlı kavramlarla olan anlam ilişkileri değerlendirilmektedir. Bu araştırma, “sırât” ve “müstakîm” kavramlarının anlamlarının tam olarak anlaşılması için lügat anlamlarının yanı sıra, Kur’ân’daki kullanımlarını ele almaktadır. Bu çalışma dilbilimsel analizler, ilk dönem sözlükler, klasik ve modern dönem tefsirlerinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma, tümevarım metoduyla sırât-ı müstakîm tabirinin kelimelerini tek tek inceledikten sonra bir bütün olarak kazandığı anlamı tespit etmeye çalışacaktır. Bu bağlamda özellikle her gün namazda okunan “Bizi sırât-ı müstakîme ilet” sözü ile tam olarak neyin kastedildiği anlaşılacak istenmektedir. Sonuç olarak da sırât-ı müstakîm tabirinin hem birey hem de toplum açısından ne anlam ifade ettiği ortaya konulmaktadır. Araştırma, zikredilen yolun bir ahlak ve doğruluk yolu olduğunu göstermektedir. Bu ise bireyin hem Allah ile ilişkisinde hem de sosyal yaşantısında istikamet üzere olması anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Sırât, Müstakîm, Yol.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 05.11.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 31.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

- Bu çalışma ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç. Dr. Fatih TOK danışmanlığında yürütülen “Sırât-ı Müstakîm” Tabirinin Kur’ân’daki Anlam Alanı” başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: hanersoy26@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1958-7611>.

² Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: ftok@ogu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4881-5455>

Öne Çıkanlar

- Sırât-ı Müstakîm, kendinde eğrilik ve sapma olmayan, her türlü iyi ve güzel davranışlara götüren ve üzerindeki kimseyi hedefine kolayca ulaştıran bir yoldur.
- İrade sahibi insan, her gün beş vakit namazda Yüce Allah’tan “Bizi dosdoğru istikametli yola hidayet et” duasını yapar.
- İnsan, halifelik görevini layıkıyla ve hakkını vererek, adalet üzere dimdik ve dosdoğru yaptığında dünya ve ahiret saadetine kavuşmaktadır.
- Bu çalışma sorumluluk sahibi insana sırât-ı müstakîm üzerinde olmanın önemini göstermekte ve İblis’in adımlarını takip etmenin sakıncalarını hatırlatmaktadır.
- İslam Dini, istikamet üzere olmayı önemsemektedir.

Abstract

This article examines the concepts and meanings of the expression “Sırât-ı Müstakîm” (straight path) in the Surah Fatiha within the framework of verses. In this context, firstly, the meanings of the words sırât and müstakîm are investigated and the semantic relations of these words with close or synonymous concepts are evaluated. In order to fully understand the meanings of the concepts “sırat” and “müstakîm”, this research examines their literal meanings as well as their usage in the Quran. Linguistic analyses in this study were carried out by using early dictionaries, classical and modern period commentaries. The research will try to determine the meaning of the term sırât-ı müstakîm as a whole after examining each word one by one using the inductive method. In this context, it is aimed to understand what exactly is meant by the phrase “Guide us to the sırât-ı müstakîm”, which is recited especially in prayers every day. As a result, the meaning of the term “sırât-ı müstakîm” for both the individual and society is presented there. The research shows that the mentioned path is a path of morality and truth. This means that the individual is on the right path both in his relationship with Allah and in his social life.

Keywords: *Tafsîr, Qur’an, Sırat, Mustaqîm, Path.*

Highlights

- Sırat al-Mustaqîm is a path without deviation, guiding one towards all good and virtuous deeds and leading its adherents smoothly to their ultimate destination.
- Possessing free will, humans engage in daily prayers, invoking Allah with the supplication, “Guide us to the straight path.”
- When humans fulfill their role as Allah’s stewards with justice, upholding the path of righteousness, they attain happiness in both worldly life and the hereafter.
- This study demonstrates to the responsible individual the nature of being on the Sırat al-Mustaqîm, while also reminding them of the consequences of following in Iblis’s footsteps.
- Islam emphasizes the importance of being on the right path.

1. Giriş

İnsanlık tarihi, Yüce Allah’ın meleklere çamurdan bir insan yaratacağını bildirmesi ile başlamaktadır.³ Allah, yarattığı insana iyi ve kötü olma potansiyeli, imkânı ve hakkı vermiştir.⁴ İradesiyle tercihte bulunabilen insan ya nefsinin iyi olma yeteneklerini harekete geçirerek Allah’ın dosdoğru yolunda yaşamını sürdürüp felaha kavuşur ya da onun apaçık düşmanı olan

³ es-Sâd 38/71.

⁴ eş-Şems 26/91

İblis'in adımlarını takip edererek felakete sürüklenir.⁵ Yüce Allah peygamberler göndererek bu konuda insanları uyarılmış ve onları "sırât-ı müstakîm" üzere olmaya ve kalmaya davet etmiştir.

Araştırmamızın başlıca amacı, Kur'ân'ın temel tabir ve terkiplerinden biri olan "sırât-ı müstakîm" kavramının anlam alanını tespit etmektir. Bu bağlamda özellikle şu hususları inceleyeceğiz:

Kur'ân'da sırât ve müstakîm kelimeleri buldukları ayetlerde farklı anlamlar içeriyor mu?

Bu kelimelerin eşanlamlı ya da yakın anlamlıları var mıdır? Varsa hangi kelimeler ve nasıl bir anlam ilişkileri vardır?

Tabir olarak sırât-ı müstakîm Fatiha sûresinde nasıl bir anlam kazanmıştır?

İlk defa Mekke'de beşinci sırada nazil olan Fatiha suresinde geçen "sırât-ı müstakîm" ifadesinin, Fatiha kıraatinin zorunluluğu dolayısıyla beş vakit namazda tekrar tekrar okunması bu tabirin araştırılmasını önemli kılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu kavramın nasıl bir anlam çerçevesine sahip olduğunu yakın ve benzer anlamlı kelimelerin lügat ve Kur'ân'daki anlamları üzerinden tespit etmeye çalışacağız.

Hidayet rehberi olan Kur'ân-ı Kerim'de bulunan kelime, kavram ve tabirlerin doğru anlaşılması için bazı hususlara dikkat etmek gerekmektedir. Bu çerçevede, ayetlerdeki kelimelerin sözlük anlamlarının dikkate alınması, bununla birlikte o anlamların ötesine geçilmesi ve daha geniş bir çerçevede araştırılması icap etmektedir. Keza ele alınan kelimelerin, başka türevlerine bakılmalı, indiği zaman ve coğrafyada kullanıldığı manalar da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayetler bağlamından koparılmadan Kur'ân bütünlüğü içinde değerlendirilmelidir.⁶

Araştırmamızın konusu olan "sırât-ı müstakîm" tabirinin Fatiha sûresi çerçevesindeki anlamını araştırırken temel amacımız, bu tabirle verilmek istenen ilahî mesajın ne olduğunu anlamaya çalışmaktır. Bu yolun insanı nasıl Allah'la sağlıklı bir iletişime götüreceği ve sosyal yaşantıda refah ve huzura kavuşturacağı araştırılacaktır.

Araştırmamızda lügatlerden, ilk dönem ve modern dönem tefsirlerinden, bu konuda yazılmış olan müstakîl eserlerden yararlanılacaktır. Araştırma boyunca, Fatiha sûresindeki sırât-ı müstakîm terkiplerini oluşturan kelimelerin tek tek anlamları ile terkiplerin bütün olarak anlam alanını tespit etmek için Kur'ân'daki benzer ve yakın anlamlı kelimelerden de istifade edilecektir. Bazı akademik çalışmalarda kısmen değinilen sırât-ı müstakîm tabirini, müstakîl bir başlık halinde ve odak ifade olarak ele alıp inceleyeceğiz.

⁵ el-Hicr 15/39-40; el-Â'raf 7/17

⁶ Ali Rıza Gül - Mehmet Halil Çiçek vd. *Tefsir Usulü* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 270.

2. Sırât-ı Müstakîm Kavramının Analizi

İnsanoğlu ulaşmak istediği hedefe varmak ve iç dünyasında huzur bulabilmek için her zaman bir yol arayışındadır. Kur’ân-ı Kerim insanın huzur bulacağı yolu “sırât-ı müstakîm” olarak ifade etmektedir. Şimdi de bu ifadedeki kelimelerinin sözlük ve terim anlamlarını inceleyerek tabirin anlam alanını tespit etmeye çalışacağız.

2.1. Sırât Kavramı

Sırât kelimesi, Kur’ân’da yirmi beş surede, kırk beş ayette geçmektedir. Kırk üç ayette isim olarak, iki ayette zamire bitişerek isim tamlaması şeklinde gelmektedir.⁷ Sırât kelimesi Arapçaya, eski İran dillerinden Pehlevice yol anlamındaki “srat” sözcüğünden geçmiştir.⁸ İsfahânî, “sâd” harfi ile yazılan sırât kelimesine “doğru yol” anlamı verdikten sonra bu kelimenin “sîn” harfiyle sırât şeklinde de telaffuz edilebileceğini söylemektedir.⁹ Sîn harfiyle yazıldığında ise kelimenin “kolay yol” anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹⁰

Sırât isminin ilk harfinin farklı telaffuzu ile ilgili İbn Manzur, kelimedeki “sâd” harfinin aslının “sîn” olduğu, aynı şekilde “sâd”, “sîn”, “ze” harfleriyle de yazıldığını belirtmiştir. Ona göre bunların hepsi de üzerinde yürünen “yol” anlamına gelmektedir.¹¹ Zemahşerî, bir adam bir şey yuttuğu zaman kullanılan “sırât” kelimesi, kendisini takip edenleri adeta yuttuğu için yola da isim olmuştur, demektedir.¹²

Sırât kelimesinin telaffuzu, sîn, sâd, ze ile ifade edilse dahi “yol, doğru yol, kolaylık yolu” anlamlarına geldiğini görmekteyiz. Kur’ân’da sırât kelimesi, “yol” anlamında geçmektedir.¹³ Bu yolun nasıl bir yol olduğu ise sırât kelimesinin yanına gelen diğer kelimeler, sıfatlar ya da bağlamdan anlaşılmaktadır.

2.2. Kur’ân’da Sırât / Yol Anlamında Kullanılan Kelimeler

Kur’ân’da aralarında anlam bakımından küçük farklılıklar olsa da “yol” anlamına gelen sebîl, tarîk, din, millet, şeriat, hidâyet, minhâc kelimeleri de yer almaktadır. Aşağıda bu kelimelerin anlamları üzerine kısa bir inceleme yapacağız.

2.2.1. Sebîl

Kur’ân-ı Kerîm’de sebîl kelimesi, elli dokuz surede, yüz yetmiş iki ayette geçmektedir. Sebîl kelimesine İsfahânî, “engebesiz, dosdoğru yol” anlamı vermektedir. Çoğulunun “sübülen” olduğunu ifade ettikten sonra Kur’ân’dan örnekler vererek sebîl kelimesinin “hak yol”

⁷ el-Fâtıha 1/6-7; el-Bakara 2/142-213; el-Âl-i İmrân 3/51-101; en-Nisâ 4/68-175; el-Mâide 5/16; en-Nahl 16/76-121; el-Meryem 19/36-43; el-Hac 22/24-54; el-Fetih 48/2-20;

⁸ Etimolojik Açıdan Ak Sözlük, “sirat”, (Erişim 30 Aralık 2024).

⁹ Râgıp el-İsfahânî, Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid el-Kîlânî, (Beyrut: Dâru’l-marife, ts.), 280.

¹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 230.

¹¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzur, *Lisânü’l-Arab* (Kahire: Nâşir Yayıncılık, 1119), 2432.

¹² Cârullah Ebü’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 1/450.

¹³ el-Fâtıha 1/7; el-Bakara 2/142; el-En’âm 6/39; el-Âraf 7/16; es-Sâffât 37/118.

anlamına geldiğini söylemektedir. Sebîl kelimesine ister iyi ister kötü olsun kendisiyle bir şeye ulaşılan her şey için kullanıldığını belirtmektedir.¹⁴

İbn Manzur sebîl kelimesine, Allah'ın davet ederek çağırdığı yol, her türlü iyiliğe götüren, ilim isteyen, söz tutan, yerine getiren, vakfeden, adayan, hedefe ulaştıran, kendisinde hiçbir eğim ve sapma olmayan yol anlamı vermektedir.¹⁵ Bu yönüyle sebîl, her peygamberin takip ettiği ve insanları çağırdığı, özünde tevhit inancı olan Allah'ın belirlediği yol, dinin adı, kendisiyle Allah'a yaklaşılabilir, özünde iyi ve temiz niyet şartı olan, her türlü hayırlar dâhil, ilahi iradenin ezelden ebede güzelliklerin yansıdığı hayır ve ahlâkî prensipler yoludur. Bu tarifler ışığında sebîl kelimesi “Allah uğrunda”, Allah yolunda”, “O'nun için “anlamlarında olduğu da görülmektedir.

Yukarıda sebîl kelimesine verilen anlamlardan “engeli olmayan dosdoğru yol”, “hak yol”, “Allah'ın davet ettiği yol”, “her türlü iyilik ve güzelliğe götüren yol”, “ahlâkî ve manevî her türlü yapılan çalışmaların adı” olduğu anlaşılmaktadır. Bu da sebîl kavramının maddî yönünden daha ziyade manevî yönünün ağır bastığını göstermektedir.

2.2.2. Tarîk

Tarîk kelimesi Kurân-ı Kerim'de dokuz ayette isim olarak geçmektedir.¹⁶ Kelime ayetlerde daha çok “yol” anlamında geçmekle birlikte bir surede “gök”¹⁷, bir surede de “hayat tarzı”¹⁸ anlamına gelmektedir.

Lügat olarak tarik, “ayaklarla vurulan yol”, “göğün tabakaları”,¹⁹ “yol”, “cadde”, “hal”, “gidiş”, “tarikât”, “mezhep”²⁰ anlamlarında kullanılmaktadır. Tarîk kelimesinin çoğulu olan “tarâik” kelimesini Kur'ân, toplumda farklı düşünce ve davranışta bulunanların ve onların türlü türlü yollara ayrılışlarını anlatırken kullanılmaktadır.²¹ Müennes kalıpta toplumun gelenek ve ilkelerini anlatmak için “tarîkat” ifadesi kullanılmaktadır.²²

Tarîkat, dinin metafizik yönüyle, insanı Allah'a yaklaştıran, Allah'ın hoşnutluğunu kazandıran, irfan, aşk, cezbe ve neşve yolunun adı olarak bilinmektedir.²³ Bu anlamlardan tarik kelimesinin de sırât ve sebîl kelimeleri gibi fizikî bir yol olmadığı, insanı yaratıcısına ulaştıran ve O'nun koyduğu sınırları ve ilkeleri hayat tarzı haline getiren bir yol olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 223.

¹⁵ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Kahire: Nişâr Yayıncılık, 1119), 1930

¹⁶ en-Nisâ 4/168-169; et-Tâhâ 20/63, 77; el-Ahkâf 46/30.

¹⁷ el-Mü'minûn 23/17.

¹⁸ et-Tâhâ 20/14.

¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 303.

²⁰ Bekir Topaloğlu - Hayreddin Karaman, *Yeni Kamus* (İstanbul: Elit Ofset Tesisleri, 1983), 243.

²¹ el-Cin 72/11-13.

²² et-Tâhâ 20/63.

²³ İrfan Başkurt, *Adalet Ölçü Denge Sırât-ı Müstakîm* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2000), 91.

2.2.3. Din

Evrensel bir özellik taşıyan ve bireylerin manevi dünyasını zenginleştiren din olgusu,²⁴ kelime olarak Kur’ân’da kırk bir surede yüz bir defa geçmektedir. Bu ayetlerde “din”,²⁵ “ceza”,²⁶ “borç”,²⁷ “kanun”,²⁸ “kulluk”²⁹ anlamları kazanmaktadır. Din, “d-y-n” kökünden türeyen, çoğulu “edyân” olan bir isimdir. Lügat olarak, “borç”, “millet”, “itaat”, “şeriat”, “ibadet”, “İslam”, “ceza”,³⁰ “mükâfat”, “takva”,³¹ “hesap günü”,³² “iman”, “hal gidişat”, “âdet”, “durum”, “takva”, “hesap”, “saltanat”, “idare”, “hüküm”, “tedbir”³³ gibi geniş bir anlam alanına sahiptir.

Dinin, her bilim alanında farklı tanımları bulunmakla birlikte, ortak bir tanımda uzlaşılmamıştır.³⁴ Dinin, “Akıl sahiplerini, peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhi bir kanundur.” ve “Akıl sahibi insanları kendi iradeleriyle şimdiki halde salâha, gelecekte felâha sevk eden, Allah tarafından konulmuş olan bir kanundur.”³⁵ gibi farklı tanımları bulunmaktadır. Din, sırât kelimesi gibi yol anlamına da gelmektedir. Ancak bu yol ilâhi vahye dayanan, Allah’ın kanunları ve buyruklarının olduğu, kişinin de kendi hür iradesiyle girdiği bir yoldur.

2.2.4. Millet

Millet kelimesi, Kur’ân’da on bir surede onbeş defa geçmektedir. On dört ayette “din”, bir ayette de “yol”³⁶ anlamına gelmektedir. Sözlükte millet, “din”, “şeriat”, “yol”, “deftere yazmak”,³⁷ “sünnet”,³⁸ anlamlarına gelmektedir. Millet, “bir topluluğun etrafında toplandığı, üzerinde yürüdüğü ilkeler ve yoldur.”³⁹ Kur’ân’da millet kavramıyla sosyal gerçekliğe dikkat çekilmektedir.

İsfahânî, millet kavramı ile din kavramı arasında fark olduğunu, millet kavramının sadece şeriatın öncülleri olan peygamberlere isnat edilebileceğini, hiçbir zaman Allah’a nispet edilemeyeceğini söylemektedir.⁴⁰ Din ile millet kavramlarının uyuşmayacağı, dinin kişisel bir

²⁴ Gülcan Çelikel, “Namaz İbadetinin Toplumsal Bütünleştirme Etkisi”, *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 1/1 (Aralık 2023), 2.

²⁵ el-Âl-i İmrân 3/19-24; el-Mâide 5/3-54; el-Ankebût 29/65.

²⁶ el-Hicr 15/35; el-Vâkıa 56/86; es-Sâd38/78; es-Sâffât 37/20-53.

²⁷ el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/11-12.

²⁸ el-Yusuf 12/76.

²⁹ en-Nahl 16/52.

³⁰ İsfahânî, *Müfredat*, 175.

³¹ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, 1468.

³² el-Fâtıha1/4.

³³ Topaloğlu -Karaman, *Yeni Kamus*, 112.

³⁴ Detaylı bilgi için bk. Yılmaz Arı, “Din ve Otorite Kavramları Bağlamında Sünnilikte Dini Otorite”, *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, ed. F. Rençber vd., 2021/Mayıs, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 163-188.

³⁵ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/314.

³⁶ el-Bakara 2/120-130; el-Âl-i İmrân 3/95; el-Hac 22/78; el-En’âm 6/161; en-Nahl 16/123.

³⁷ Muhammed b. Yakubel-Ferûzâbâdi, *el-Kamûsü’l-Muhît* (Beyrut: h.817), 1058.

³⁸ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, 4271.

³⁹ Hatice Öztürk, *Millet Kavramının Anlam Alanı ve Teorik Çerçevesi* (Genç Mütefekirler Dergisi, 1/2, Aralık 2020), 91-135.

⁴⁰ İsfahânî, *Müfredat*, 471-472.

durum/inanç hali, milletin ise dinin toplumsallaşması, inanç ve törenler halinde somutlaşması hali olduğu da ifade edilmektedir.⁴¹ Anlaşıldığı kadarıyla millet kavamı, din anlamını da içermekle birlikte hem bireysel hem de toplumsal kullanımı açısından din kavramından daha kapsamlı bir muhteveya sahiptir.

2.2.5. Şeriat

Şeriat kelimesi, Kur'ân'da dört surede beş defa tekrar edilmektedir. Üç ayette isim olarak⁴² iki ayette mazi fiil kalıbında gelmektedir.⁴³ İsim olarak geldiği ayetlerde “bir şeriat” ve “akın akın” anlamları alırken, fiil olarak geldiği iki ayette “hukuk düzeni yaptı” ve “şeriat kıldı” anlamlarındadır. Sözlükte şeriatın, “yol”, “sünnet”, “âdet”, “yöntem”, “tarz”, “gelen yasa”, “büyük ve geniş dosdoğru yol”, “sırât-ı müstakîm”, “sebîl”, “suyun takip ettiği yol”, “suyun dolduğu yer”, “herkese açık olan kapılar”, “kapısı caddeye açılan bina”⁴⁴ “ışık veya hava deliği” ve “gemi yelkeni”⁴⁵ gibi pek çok manaya geldiği görülmektedir.

İstilah anlamı olarak şeriat, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği dininde, emirlerinde ve yasaklarında “oruç, namaz, zekât, hac, iyilik ve güzel ameller” gibi şekillendirdiği kanunlar bütünüdür.⁴⁶ Arapçada “şerea” yol yapmak, “teşrî” anayasa anlamında olduğundan, şerea, şeriat ve şâri kelimelerinin anayasa, kanun ve kanun koyucu şeklinde karşılık bulduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kanun koymak ve nizam tesis etmek, Rab, Velî ve Hâkim olan Allah'ın hakkıdır. O da bu hak sebebiyle din ve şeriat vermiştir.⁴⁷

Şeriat, insanı suyun kaynağına götüren, insanı hayata/ suya bağlayan yoldur. Şeriat tüm peygamberlerin ortak kaynağına kendi zaman ve zeminlerinden açılan özgün yol ve yöntemlerdir. Bu şeriat terimi, sonradan dinin kaynağı olan vahiylerden elde edilen pratik kurallar bütününe isim olmuştur.⁴⁸ Bu tanımlar şeriat kavramının sırât kelimesi gibi yol anlamına geldiğini ancak şeriatın çok daha geniş bir anlam alanına sahip olduğunu göstermektedir.

2.2.6. Hidâyet

Hidâyet kelimesi Kur'ân'da altmış iki surede, üç yüz on bir defa tekrar etmektedir. Seksen altı yerde isim olarak,⁴⁹ iki yüz yirmi beş yerde fiil kalıbında geçmektedir.⁵⁰ İsim olarak geldiği ayetlerde “doğru yol”, “doğru gider”, “yol gösteren Kur'ân”, “doğru yolda olanlar”, “yol gösterici”, “yola getiren”, “hidâyet”; fiil olarak geldiği ayetlerde ise “doğru yola iletmek”,

⁴¹ Başkurt, *Adalet Ölçü Denge*, 89.

⁴² el-Câsiye 45/18; el-Ârâf 7/163; el-Mâide 5/48.

⁴³ eş-Şûrâ 42/13-21.

⁴⁴ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 2238-2239.

⁴⁵ Topaloğlu -Karaman, *Yeni Kamus*, 206-207

⁴⁶ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 2238.

⁴⁷ Mevdudi, *Tefhimü'l Kuran*, 5/212.

⁴⁸ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2008), 993.

⁴⁹ en-Necm 53/23; el-Hadîd 57/26; el-Mülk 67/22; el-Alak 96/11; el-Leyl 92/12; el-Cin 72/13;

⁵⁰ el-Fâtîha 1/6; eş-Şuarâ 26/62-78; er-Rûm 30/29; es-Secde 32/3-24-26; el-İnsan 76/3.

“hedefi göstermek”, “sizi iletin”, “hidayet etse”, “bizi götür”, tanıyabilmek”, “doğru yola iletmez” anlamlarında kullanılmaktadır.⁵¹

“Hüdâ” doğru yola iletecek olan, Kur’ân’da insana Allah’ı hatırlatan şey, vahyedilen kitabın tümü de “hidâyet” olarak görülmektedir.⁵² Medine halkının hidayet kelimesini “vav” ile “hüdâvâ” şeklinde telaffuz ettikleri söylenmektedir.⁵³ Hidayeti sadece Yüce Allah’ın vereceğini bunun da dört şekilde olacağını söyleyen İsfahânî, bunları şöyle ifade etmektedir: Birincisi, akıl, zekâ ve zaruri bilgilerle donatılan insanın yükümlü tutulduğu hidâyet. İkincisi, peygamberlerin dili, Kur’ân ve benzeri kitaplarla insanlara çağrı şeklinde yaptığı hidâyet. Üçüncüsü, sadece hidâyete erenlerin elde ettikleri tevfiğ. Dördüncüsü, ahirette cennetin yolunu göstermedir.⁵⁴

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere hidâyet kelimesi sırât kelimesi gibi yol anlamına gelmektedir. Ancak isim olarak telaffuz edildiğinde yolu gösteren “rehber”, “kılavuz” anlamı kazanmaktadır. İnsanın doğru yola davet edip çağırabileceği, ancak hidâyet vermenin sadece Allah’a mahsus olduğunu, “*Rasulüm, sen sevdiğini hidayete erdiremezsin, bilakis Allah dilediğine hidâyet verir ve hidâyete girecek olanları da en iyi O bilir.*”⁵⁵ ayeti hatırlatmaktadır.

Kur’ân’da sırât kelimesine anlam açısından yakın ve benzer kullanımları dikkate aldığımızda lafzî açısından benzerlik arz eden *sebîl*, *tarîk* gibi kelimeler kullanılırken, sırât kelimesine Kur’an’ın kazandırdığı muhteva açısından ise *din*, *millet*, *şeriat*, *hidâyet* gibi kelime ve kavramlar kullanılmıştır.

2.3. Kur’ân’da Müstakîm Kavramı

Müstakîm, Arapça “ka-ve-me” kökünden türeyen bir kelimedir. Üçlü bâb olan bu kökün mastarı “kıyâm”dır. Bu kökten türeyen “ikamet”, “kayyım” ve “istikâmet” kelimeleri de Kur’ân’da bulunmaktadır. Müstakîm kelimesi, Kur’ân’da yirmi iki surede, otuz yedi ayette geçmektedir. Yirmi iki ayette isim olarak, onbeş ayette sıfat olarak gelmektedir.⁵⁶ Bu ayetlerin hepsinde müstakîm kelimesi “dosdoğru” anlamında kullanılmaktadır.

Müstakîm, “hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, sağlam ve kuvvetli olan”⁵⁷ anlamlara gelmektedir. Müstakîm üzere olan kimse doğruluktan meyiletmez. Ayrıca onun günahları silinir ve sevapları artar. O kimse batıl her yeri sarmışken apaçık doğruluk üzeredir.⁵⁸ Bu kazandırdığı anlamlardan, müstakîm üzere olan bir kimsenin dosdoğru bir hayat yaşantısına

⁵¹ el-Alak 96/11; el-Cin 72/13; el-Hadîd 57/26; el-Câsiye 45/20; es-Saff 61/5-7; el-Muhammed 47/5

⁵² Toshîhiko Izutsu, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 5. Basım, 2013),297.

⁵³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 4/299.

⁵⁴ İsfahânî, *Müfredat*, 538.

⁵⁵ el-Kasas 28/56.

⁵⁶ el-En’âm 6/126-153; el-Yûnus 10/25; el-Hûd 11/56; el-Fâtîha 1/6; el-Bakara 2/142-213; el-Âl-i İmrân 3/51-101.

⁵⁷ Uğur Gülbil, *İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 48.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3784.

girmiş olduğunu, Yüce Allah'ın koyduğu sınırları aşmadan hayatını idâme ettiğini göstermektedir.

Kur'ân'da, “*kâme*” fiili on iki ayette “*ekîmû's-salât*” şeklinde telaffuz edilerek “namazı dosdoğru kılın” anlamına gelmektedir.⁵⁹ *Kâme* fiili, Arap edebiyatı ve Kur'ân'da “ayakta durmak”, “sabit kılmak”, “mutedil olmak”, “kararlı olmak” ve “bakıp gözetmek”⁶⁰ gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. *Kâme* fiilinin mastarı olan “*kıyâm*”, namazın rükûnlarından biridir. Namazın ayakta ve sabit olarak dosdoğru kılınmasını, tadili erkâna uymanın önemini de göstermektedir. Ayrıca namazlara kararlı ve sabit olarak devam edilmesini, namazların korunmasını bildiren ayetler de bulunmaktadır.⁶¹

Aynı kökten gelen “*ekâme*”, “*ikamet etmek*”, “*ayağa kaldırmak*”, “*devam etmek*”, “*bir şeyi düzgün yapmak*”,⁶² “*bir şeyin hakkını vererek yapmak*”⁶³ gibi anlamlara gelmektedir. Yapılan her işin hakkını vermek, intizam göstermek, yapılan iş ne olursa olsun en güzel şekilde onu tamamlamak dosdoğru müstakîm üzere olan kimsenin özelliklerini de göstermektedir.

Kayyım kelimesi, “*başkan*”, “*idareci*”, “*velî*”, “*düzgün*”, “*kıymetli*”,⁶⁴ “*bir işi yerine getiren, üstlenen kimse*”⁶⁵ anlamlarına gelmektedir. Kur'ân'da “*dînen kayyimen*” kalıbında “*değişmez bir sabite olarak, onların hem dünya hem de ahiret hayatlarını düzenleyen*”⁶⁶ anlamında, “*ed-dînü'l-kayyım*” kalıbında ise dinin sıfatı olarak “*haram aylara gösterilmesi gereken saygı*”, “*dosdoğru olan din*”, “*sağlam din*” anlamlarındadır.⁶⁷ Kayyım kelimesinin terim anlamı, “*hâkim tarafından kısıtlı, gaib gibi nedenlere bağlı olan kimseler adına tasarrufta bulunmak üzere tayin edilen kişi*” olarak tarif edilmektedir.⁶⁸

İstikamet, Kur'ân'da yedi ayette fiil olarak geçmektedir. Bu ayetlerde “*doğru gitmek*”, “*doğru hareket etmek*”, “*dürüst davranmak*” anlamlarına gelmektedir.⁶⁹ Arapça lügat ve divanlarda istikamet, “*ayakta durmak*”, “*devamlı olmak*”, “*dosdoğru olmak*”, “*mutedil olmak*”, “*methetmek*”, “*yerinde sabit kalmak*”, “*bir mala fiyat koymak*” anlamlarındadır.⁷⁰

İstikamet, düz bir çizgi üzerinde olan yola denir ve haklı olanın yolu da buna benzer diyen İsfahânî, insanın istikametinin de doğru yolu izlemek olduğunu ifade etmektedir. Ardından

⁵⁹ el-Bakara 2/43; en-Nisâ 4/103; el-Mâide 5/12; el-En'âm 6/72; el-A'râf 7/170; et-Tevbe 9/5; er-Râd 13/22.

⁶⁰ Necdet Ünal, *Kur'ân-ı Kerim'de İstikâmet Kavramı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2005), 23.

⁶¹ el-Mü'minûn 23/9; el-Meâric 70/23-34.

⁶² Ünal, *İstikâmet Kavramı*, 52.

⁶³ İsfahânî, *Müfredat*, 416-417.

⁶⁴ Topaloğlu – Karaman, *Yeni Kamus*, 361.

⁶⁵ İsmail Özmel, “*Kayyım*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/107.

⁶⁶ İsfahânî, *Müfredat*, 416-417.

⁶⁷ et-Tevbe 9/36; el-Yûsuf 12/40; er-Rûm 30/30; el-Beyyine 98/5.

⁶⁸ İsmail Özmel, “*Kayyım*”, *DİA*, 25/107.

⁶⁹ et-Tevbe 9/7; el-Ahkâf 46/13; el-Fussilet 41/30; el-Cin 72/16.

⁷⁰ Ünal, *İstikâmet Kavramı*, 79.

da “Rabbimiz Allah’tır deyip, dosdoğru (istikametli) yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner”⁷¹ ayetini delil göstermektedir.⁷² İstikamet kelimesi, “dînî ve ahlâkî hükümlere uygun olarak hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip, Hz. Muhammed’in sünnetine uyma” şeklinde kısa ve öz bir tanımla da ifade edilebilir.⁷³

2.4. Fatiha Suresindeki Sırât-ı Müstakîm Tabiri

Sırât-ı müstakîm tabiri, Kur’ân’da yirmi bir surede, otuz üç ayette geçmektedir. Bu tabir nüzul tertibinde ilk Fâtiha suresinde “bizi dosdoğru/istikametli yola ilet”⁷⁴ anlamında dua şeklinde gelmiştir. Tabir birçok surede “dosdoğru/istikametli yol” anlamındadır.⁷⁵ Bu dosdoğru yolun nasıl bir yol olduğu ya da bu yollarda kimlerin olduğunu yine ayetlerden anlamaktayız. Fatiha suresinde bu yolun kendilerine nimet verilen kimselerin yolu olduğu ifade edilmektedir. Nisa suresindeki, “Onları elbette doğru yola iletirdik. Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.”⁷⁶ ayetinde de nimet verilenlerin kimler olduğu açıklanmıştır. Anlaşılan o ki bu yol “Allah’ın yolu”,⁷⁷ “Peygamberlerin yolu”,⁷⁸ “nimet verilenlerin yolu”,⁷⁹ “Allah’a kulluk edenlerin yolu”⁸⁰, şehitlerin, şahitlerin salihlerin yolu anlamlarına gelmektedir. Bu dosdoğru olan yola ulaşabilmenin Yüce Allah’ın dilemesi ile olacağını bildiren ayetler de bulunmaktadır.⁸¹

Nüzul tertibinde ilk defa Fatiha suresinde gelen “sırât-ı müstakîm”⁸² tabiriyle ne kastedildiğine dair müfessirler çeşitli yorumlar yapmıştır. Tercümânü’l-Kur’ân ünvanına sahip Abdullah b. Abbas bu tabirin, “bizi dosdoğru yola ilet”, “kendisinden razı olduğun dosdoğru dine ki, bu din İslam’dır. Bizi irşâd et. Bizi sırât-ı müstakîm üzere sabit kıl. Sırât-ı müstakîm Allah’ın Kitabıdır. Bizi Kitabın helal ve haramına ve ondaki şeylerin beyanına ilet.”⁸³ anlamında olduğunu söylemektedir.

Fâtiha suresindeki “sırât-ı müstakîm” tabirini siyak ve sibakı dikkate alarak değerlendiren Zemahşerî, bu bağlamda önce kulluk etmenin gelmesinin, ihtiyacın talep edilmesinden önce vesilenin zikredilmesinin, talebe cevap verilmesini gerektirdiğini ifade etmektedir. Yardımın türünün bildirilmemesi, her türlü yardımı kapsaması içindir. Bu durumda “ihdinâ/bizi ilet”

⁷¹ el-Fussilet 41/30.

⁷² Isfahânî, *Müfredat*, 418.

⁷³ Mustafa Çağrı - Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/348.

⁷⁴ el-Fâtiha 1/6

⁷⁵ el-Âl-i İmrân 3/101; el-Hicr 15/41; el-Mü’minûn 23/73; el-Mülk 67/22.

⁷⁶ el-Fâtiha 1/6

⁷⁷ el-En’âm 6/126; el-Âraf 7/16; el-Hûd 11/56; el-Zuhruf 43/61.

⁷⁸ el-En’âm 6/161; el-Hac 22/67; el-Yâsîn 36/4; eş-Şûrâ 42/52; ez-Zuhruf 43/43.

⁷⁹ el-Fâtiha 1/7; en-Nisâ 4/68-70; en-Nahl 16/121; es-Sâffât 37/118.

⁸⁰ el-Âl-i İmrân 3/51; el-Meryem 19/36; Yâsîn 36/61; ez-Zuhruf 43/64.

⁸¹ el-Bakara 2/142-213; el-En’âm 6/39; el-Yunus 10/25; el-Hac 22/54; el-Fetih 48/2-20.

⁸² el-Fâtiha 1/6

⁸³ İbn Abbâs, *Tefsîr-i İbn Abbâs*, der. Muhammed Firuzâbâdi, 1. Basım, çev. Cevher Caduk (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2016), 1/44.

ifadesi talebi açıklamış olmaktadır. Adeta “size nasıl yardım edeyim? denilmiş, onlar da “Bizi dosdoğru yola ilet” cevabını vermişlerdir.” Yine o, Hz. Ali ve Ubeyy b. Kâb’ın “Bizi dosdoğru yola ilet” ifadesini “bizi dosdoğru yolda sabit kıl” anlamında tefsir ettiklerini aktarmaktadır.⁸⁴

İbn Kesîr’e göre, Fâtîha suresi Allah’a hamd ile başladığı için arkasından isteklerin gelmesi uygundur. Bu durum isteyenin en iyi halidir ki isteneni methetmekte ve sonra ihtiyacını zikretmektedir. Hatta mümin kardeşlerinin de ihtiyacını dile getirerek, “Bizi dosdoğru yola hidayet et” telebinde bulunmaktadır. İhtiyacın en güzel şekilde ifade edilmesiyle Allah da kulunu dosdoğru yola, hidayete yöneltmektedir.⁸⁵

Modern dönem müfessirlerinden Abduh ayetin tefsirinde,

Allah bize bir yol tayin etmiştir. O yol saadet üzeredir. O yoldan sapan da bahtsız olacaktır. İşte bu yol üzerinde olup istikameti korumak ibadetlerin özüdür. Allah, ‘bizi dosdoğru yola eriştir’ duasını yapmamızı istemektedir. Bunun da ‘Allah’ım! Kendi katından sapıklığa, hataya düşmekten koruyacak özel bir koruma ile birlikte bizi doğru yoluna eriştir anlamına geldiği yorumunda bulunmaktadır.⁸⁶ Elmalılı, sırât-ı müstakîmi istemeden önce Allah’a “yalnızca Senden yardım dileriz” dediğimizi ve bunun da Allah’tan yardım talebinin gerekliliğini gösterdiğini açıklamaktadır. Her hak olan yolun aslı hayırdır. Bu Allah’ın rahmetinin tecellisini göstermektedir. O yola giren gayesine ulaşır. Yaratılanların iyi ve kötü, fayda ve zarar anlayışlarının farklı olduğuna da değinen müfessir, bu yollardan birinin Allah’ın rızasına diğerinin ise Allah’ın öfkesine götüreceğini ve sırât-ı müstakîm ayetinin hak yoldan daha hususi ve daha açık bir mana telkin ettiğini söylemektedir.⁸⁷

Yüce Allah peygamber ve vahiy göndererek tüm insanlığı sırât-ı müstakîm olan dosdoğru yola davet etmektedir. Kul da kendi isteğiyle ya Allah’ın yolu olan dosdoğru yolu tercih etmiş ya da tam aksine İblis’in adımlarını takip ederek sapkın yollara yönelmiştir. İnsanın yapacağı bu tercih hem bu dünyada hem de ahirette onu Allah’ın rahmetinden uzaklaştıracak, gazabına yakınlaştıracaktır. İnsan sonu gazaba çıkan yola düşmekten kaçınmalı, bunun için de Allah’ın tanımladığı, peygamberlerin bildirdiği, kitapların rehberlik ettiği sırât-ı müstakîm yani dosdoğru yol üzere olmaya çalışmalıdır.

3. Sonuç

Araştırmamız göstermektedir ki, sırât-ı müstakîm tabirindeki “sırât” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de “yol” anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu yolun fiziki bir yol olmaktan ziyade insanı manevî olarak huzura ve mutluluğa ulaştıran bir yoldur. Yine sırât kelimesiyle yakın anlamlarda kullanılan sebîl, tarîk, din, şeriat, millet, hidayet kelimeleri de bazı nüans farklılıkları olsa da lügatta “yol” anlamına gelmektedir.

⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşaf*, 1/90-92.

⁸⁵ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlıağa-Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984), 2/108.

⁸⁶ Muhammed Abduh – M. Reşid Rıza, *Tefsiru’l-Menar*, çev. Mehmet Erdoğan vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 1.Basım, 2011), 1/84-87.

⁸⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (Ankara: Berikan Yayınları, 2.Basım, 2004), 1/115.

Müstakîm kelimesi ise, ayağa kalkmak, dik ve dümdüz olmak, dosdoğru olmak, adil olmak, itaat etmek, itidâl üzere olmak, haddi aşmamak, ölçülü olmak gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Sırât-ı müstakîm ifadesi kavram olarak ise “Allah’ın yolu”, “Allah’ın yasaları”, “İslam dini”, “Kur’ân’ın yolu”, “Peygamberlerin yolu”, “sadıkların, şehitlerin, şahitlerin ve salihlerin yolu” kısacası “kendilerine nimet verilenlerin yolu” anlamlarına gelmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’in mesajının doğru ve sağlıklı anlaşılması, onun kelime, kavram ve tabirlerine doğru anlamlar verilmesine bağlıdır. Kur’ân’ın önemli tabirlerinden biri olan sırat-ı müstakim ifadesinin anlaşılması da Yüce Allah’ın insanlara mesajının doğru idrak edilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede sırat-ı müstakim kavramını inceleyen bu araştırmamızın tefsir ve Kur’ân araştırmaları alanına kısmen de olsa katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça / References

- Abduh, Muhammed – Rıza Reşid, Muhammed. *Tefsiru'l-Menar*. çev. Mehmet Erdoğan vd. İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Arı, Yılmaz. “Din ve Otorite Kavramları Bağlamında Sünnilikte Dini Otorite”. *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*. ed., F. Rençber vd., 2021/Mayıs, Ankara: Gece Kitaplığı, 2021, 163-188.
- Başkurt, İrfan. *Kur’ân Açısından Din Eğitiminde Adalet, Ölçü, Denge, Sırat-ı Müstakîm*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.
- Çağrı, Mustafa – Uludağ, Süleyman. “İstikamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/348-349, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelikel, Gülcan. “Namaz İbadetinin Toplumsal Bütünleştirme Etkisi”. *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 1/1 (Aralık 2023), 1-13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10413220>
- Etimolojik Açıdan Ak Sözlük. “sirat”. Erişim: 30 Aralık 2024, <http://aksozluk.org/>
- Ferûzâbâdi, Muhammed İbn Yakub. *el-Kamûsü'l-Muhît*. Beyrut: h.817.
- Gül, Ali Rıza vd. *Tefsir Usulü*. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2. Basım, 2020.
- Gülbil, Uğur. “İstikâmet Kavramına Semantik Yaklaşım”. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Halil b. Ahmed. “Kitâbu'l-Ayn”. Beyrut: Dar Al-Kütüb- El- İlmîyeh.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 5. Basım, 2013.
- İbn Abbâs. *Tefsîr-i İbn Abbâs*. çev. Cevher Caduk. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 1. Basım, 2016.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâîmâdüddînismâîl b. Ömer. *Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsîri*. çev. Bekir Karlağa-Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1984.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Nâşir Yayıncılık, 1119.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur’ân*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2008.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâl-il Kur’ân*. çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce. İstanbul: Daru'ş-Şuruk Yayınevi, 9. Basım, 1980.
- Mâtürîdî, Ebu Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur’ân*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Ensar Vakfı, 4. Basım, 2019.
- Mevdudî, Ebu'l-Al'â. *Tefhimu'l-Kur’ân: Kur’ân'ın Anlamı ve Tefsiri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Özmel, İsmail. “Kayyım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/107-108, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Hatice. “Millet Kavramının Anlam Alanı ve Teorik Çerçevesi”. *Genç Mütefekkirler Dergisi* 1/2 (Aralık 2020), 91-135.
- Râgıp el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur’ân*. thk. Muhammed Seyyid el-Kîlânî, Beyrut: Dâru'l-marife, ts.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Taberi Tefsiri*. thk. Muhammed Ali Sâbûnî, çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Yeni Neşriyat, 1995.
- Topaloğlu, Bekir – Karaman, Hayreddin. “Yeni Kamus”. İstanbul: Elif Ofset Tesisleri, 10. Basım, 1983.
- Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünal, Necdet. “Kur’ân-ı Kerim’de İstikamet Kavramı”. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2005.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. Ankara: Berikan Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te’vil*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları 70, 2016.

Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-Belâga*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

Makale, bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir. / The article has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, it has not been plagiarized partially or completely from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

Bu makaleyle ilgili olarak diğer kişi veya kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir. / There is no conflict of interest with any other person or organization in relation to this article.

İthaf / Dedication

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir. / This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Çalışma iki yazarlı olarak yürütülmüştür. Birinci yazar Hanife ERSOY %70, ikinci yazar Doç. Dr. Fatih TOK %30 katkıda bulunmuştur. / The study was conducted by two authors. The first author Hanife ERSOY contributed 70%, the second author Assoc. Prof. Dr. Fatih TOK contributed 30%

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi

Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 195-215, December/Aralık 2024

Semerkant Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi*

The Struggle of Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand

Said Muhammed AKTAŞ¹

Erşahin Ahmet AYHÜN²

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Aktaş, Said Muhammed, Ayhün, Erşahin Ahmet. "Semerkant Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 195-215. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14583445>

CC BY-NC 4.0

Öz

Emir Timur ve Emir Hüseyin arasındaki mücadele, siyasi istikrarsızlıkların sürdüğü XIV. yüzyılın Orta Asya'sında yaşanmış önemli bir güç savaşı olarak tarihe geçmiştir. Timur, liderlik ve strateji yetenekleri sayesinde hızla yükselirken, aynı hedefleri paylaştığı kayınbiraderi Hüseyin ile ittifak kurmuştur. Genç yaşta yolları kesişen iki lider arasındaki bu dostluk ve müttefik ilişkisi, zamanla yerini amansız bir mücadeleye bırakmıştır. Bu mücadele, zaman zaman Timur ve Hüseyin arasındaki kadim dostluk ve akrabalık sebebiyle yatışmış olsa da Emir Hüseyin'in bölgede tek başına hâkim olma arzusu, Timur'un büyüyen siyasi ve askeri gücüyle çatışmasına sebebiyet vermiştir. Bu rekabet, Orta Asya'daki siyasi birlikteliği sağlamak ve Mâveraünnehir bölgesinin kontrolünü ele geçirmek adına yapılan çeşitli savaşlarla sürmüştür. Netice itibarıyla Timur, Hüseyin'i mağlup ederek Mâveraünnehir bölgesinin hâkimi olarak Timurlu Devleti'nin temellerini atmıştır. Timur'un Hüseyin ile mücadelesi, Semerkant'ı yeniden imar etmesi ve askeri başarıları Türk-İslam tarihinde önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Bu mücadelenin sonuçları aynı zamanda bir dönemin kapanışını ve Timur önderliğinde yeni bir devrin başlangıcını simgelemektedir. Timur'un bu zaferi, Orta Asya'daki siyasi dengelerin yeniden şekillenmesine sebebiyet vermesi ve Türk-İslam dünyasında bıraktığı derin etkiler bakımından ayrıca önem teşkil etmektedir. Bu çalışmada; Emir Timur'un hayatı, karakter oluşumuna etki eden olayları ve yönetim hususunda prensip edindiği siyaset anlayışına dair genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Semerkant, Emir Timur, Emir Hüseyin, Maveraünnehir, Kürekan.

Öne Çıkanlar

- Semerkant, Orta Asya'da askeri, siyasi ve ekonomik açıdan kritik bir konuma sahiptir.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 13.11.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 31.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: said.m.aktas16@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8881-8301>.

² Dr. Öğretim Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Eskişehir, TÜRKİYE. E-Mail: eyahun@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2444-439X>.

- Timur'un ilim adamlarına gösterdiği önem, devlet yönetimi konusunda günümüzü aydınlatan değerli dersler barındırmaktadır.
- Timur, bilim adamlarına devlet yönetimine ilişkin düzenlemeler yaptırmıştır.
- Timur'u tarihteki diğer başarılı komutanlardan ayıran en önemli noktalardan biri; devlet yönetiminde ilim adamlarından fikir almayı kendisine prensip edinmiş olmasıdır.
- Timur'un Semerkant'ı hakimiyeti altına almasıyla birlikte imar faaliyetlerine başlaması ve burada ilim adamlarını toplaması Semerkant'ı bir Türk-İslam başkentine dönüştürmüştür.
- Emir Timur, yalnızca askeri dehası ve geliştirdiği savaş teknikleriyle değil yönetim becerileriyle de karşımıza çıkmaktadır.

Abstract

The struggle between Emir Timur and Emir Hussein has gone down in history as an important power struggle in the politically unstable Central Asia of the fourteenth century. As Timur rose rapidly thanks to his leadership and strategic skills, he formed an alliance with his brother-in-law Hussein, with whom he shared the same goals. This friendship and alliance between the two leaders, whose paths crossed at a young age, gave way to a relentless struggle. Although at times this struggle subsided due to the ancient friendship and kinship between Timur and Hussein, Emir Hussein's desire to dominate the region alone caused him to clash with Timur's growing political and military power. This rivalry continued with various wars fought to ensure political unity in Central Asia and to gain control of the Mâveraunnehir region. As a result, Timur defeated Hussein and laid the foundations of the Timurid State as the ruler of the Mâveraünnehir region. Timur's struggle with Hussein, his reconstruction of Samarkand and his military successes earned him an important place in Turkish-Islamic history. The results of this struggle also symbolize the end of an era and the beginning of a new era under Timur's leadership. This victory of Timur is also important in terms of the reshaping of the political balances in Central Asia and the profound effects it left on the Turkish-Islamic world. This study provides an overview of the life of Emir Timur, the events that influenced his character formation, and his political approach to governance.

Key Words: *Samarkand, Emir Timur, Emir Hussein, Transoxiana, Kurekan*

Highlights

- Samarkand holds a critical position in Central Asia in terms of military, political, and economic aspects.
 - Valuable lessons for the present can be drawn from the regulations on state governance personally dictated by Timur to scholars.
 - Timur had scholars draft regulations regarding state governance.
 - One of the most significant aspects that set Timur apart from other successful commanders in history is his principle of seeking advice from scholars in state governance.
 - Timur's initiation of reconstruction activities and gathering of scholars in Samarkand after bringing it under his control transformed the city into a Turkic-Islamic capital.
 - Emir Timur stands out not only for his military genius and innovative war techniques but also for his exceptional governance skills.
-

1. Giriş

Türklerin Türkistan'da kurduğu en büyük devletlerden biri olan Timurluların tarihine bir nebze ışık tutmak amacıyla kaleme alınan bu makalede, görkemli yapılarıyla dikkatleri çeken, bir zamanlar Dünya siyasetinde oldukça önemli bir yere sahip olan Semerkant tahtına oturma mücadelesinde enişte ve kayınbirader arasındaki mücadele açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Türklerin Türkistan'da kurduğu en büyük devletlerden biri olan Timurluların tarihine bir nebze ışık tutmak amacıyla bu makale kaleme alınmıştır. Makalede görkemli yapılarıyla dikkat çeken ve bir zamanlar Dünya siyasetinde oldukça önemli bir yere sahip olan Semerkant tahtına oturma mücadelesinde enişte ve kayın arasındaki mücadele açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Uğrunda mücadele edilen Semerkant'ın öneminden bahsedildikten sonra, hemen hemen girdiği bütün savaşları kazanan Timur'un tarih sahnesine çıkışı, hayatı, kişiliği ve idari vasıfları ele alınmıştır. Önce müttefik iken sonradan hasım olan iki liderin taht mücadelesi ele alınmıştır.

2. Maveraünehir Bölgesinin İdare Merkezi Semerkant

VIII-XII. yüzyıllar arasında Türk-İslam Medeniyetinin gelişmesinde çok mühim bir yere sahip olan Maveraünnehir bölgesinde yer alan Semerkant, İslam tarihinde mümtaz bir yere sahiptir. Fethiyle birlikte Müslüman âlim, tüccar ve sanatkârlarını celbeden Semerkant, kısa zamanda bölgenin idâre merkezi haline gelmiştir. İlim ve kültürde zirveye ulaşan bu merkezde İslam Dünyasının büyük âlim, mütefekkir ve sanatkârları yetişmiştir. Ayrıca İpek yolu üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir ticaret merkezi olmuştur.³

Ayrıca, Semerkant'ın bilim tarihine en büyük katkılardan biri de kâğıt üretimidir. Kâğıt, Talas (751) muharebesinden sonra ilk kez Çin dışına çıkarılarak Semerkant'ta üretilmeye ve İslam coğrafyası başta olmak üzere bütün dünyaya ihraç edilmeye başlanmıştır.⁴ Kâğıt çağlar boyu önemini hiç yitirmeden bilim dünyasına hizmet etmektedir.

Tarihi açıdan Semerkant, Orta Asya'nın en eski ve kültürel açıdan en zengin şehirlerinden biridir. M.Ö. VII. yüzyılda Sakalar tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. M.S. IV. yüzyılda Büyük İskender tarafından ele geçirilen Semerkant, daha sonra Samanî, Gazneli ve Karahanlılar gibi çeşitli İslam devletlerinin egemenliği altında girmiştir. Şehir, özellikle XIV. yüzyılda Timur'un başkenti olmasıyla zirveye ulaşmıştır. Timur, Semerkant'ı bilim, sanat ve kültür merkezi haline getirmiş; burada medreseler, camiler ve türbeler inşa ettirmiştir. Timur'un torunu âlim sultan Uluğ Bey, Semerkant'ta önemli astronomi çalışmalarına ev sahipliği yapan bir rasathane kurmuştur. Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi ele geçirmesiyle XIX. yüzyıl sonunda yeni bir döneme giren ve günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunan

³ Osman Aydın, *Fethinden Yıkılışına Kadar (93-389/11-999) Semerkant Tarihi*, (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 15.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, (İstanbul, 1976), 36-38.

Semerkant, büyüleyici tarihi dokusunu korumaktadır.⁵ Semerkant tarihi ve önemi hakkında birçok tarihi kaynak⁶ ve güncel araştırmalar⁷ mevcuttur.

3. Timur'un Hayatı, Kişiliği ve Yönetim İlkeleri

Timur, 9 Nisan 1336 yılında günümüz Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Keş (Şehr-i Sebz) ilinin Hoca Ilgar Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Doğduğu yıl on iki hayvanlı Türk takvimine gören sıçan yılıdır. Babası, Barlas boyuna mensup Emîr Taragay, annesi ise Tekine Hatun'dur.⁸ Timur'un Babası; yalnızca mensubu olduğu boy içerisinde değil tüm Çağatay ulusunda itibarlı

⁵ Osman Aydın, "Semerkant", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi 2009), 481-844.

⁶ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Kitabu'l Buldan*, nşr. M. J. De Goeje, (Londra, 1891); Ebû Ali Ahmed b. Amr b. Rüşd, *el-A'lâku'n-nefise*, VII, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden 1891); Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Mahzûm, (Beirut, 1988); Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *Kitâbu'l-buldân*, thk Yusuf el-Hâvî, (Beirut, 1996); Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyin el-Mes'ûdî, *Murâcu'z-zeheb ve Medâinu'l-Cevher* thk. M. Muhammed Kamîha, I-IV, (Beirut, 1986); Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İştahrî, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden, 1967); Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, *Sûretu'l-arz*, thk. Kramers – Johannes Heind, (Leiden, 1938); Şihabuddin Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-IV, (Beirut: Dâru's-sâdir, ty.); Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *Kitâbu'l-ensâb*, thk Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, (Beirut, 1988); İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-ensâb*, I-III, (Beirut, ty.); Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, (Beirut, ty.); Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya el-'Umerî, (Riyad, 1985); Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'r-Rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, (Kâhire, ty.); Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbul-futûh*, I-IV, (Beirut, 1986); İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târih*, nşr. Carolus Johannes Tomberg, I-VIII, (Beirut, 1965); Necmeddîn Umer b. Muhammed b. en-Neseî, *el-Kand fî zikr-i ulemâi Semerkand*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî, (Suudi Arabistan: Mektebetu'l-kevser, 1991); Ebû Tâhir Semerkandî, *Semeriyye*, nşr. İrec Afşar, (Tahran, 1343/1924); Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târihu Buhârâ*, Farsçadan Arapçaya çev. ve thk. Emîn Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tırâzî, (Kâhire, 1965); Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiretu'l-huffâz*, thk. Abdurahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-IV, (Beirut, 1374); Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *A'lâmu'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb Arnavud-Huseyn Esed ve arkadaşları, I-XXV, (Beirut, 1990); Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-'Alâm*, thk. Umer Abdusselam et-Tedmûrî, I-XXXVII, (Beirut, 1990); İbn Hâcer Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-VI, (Beirut, 1991); Kâtip Çelebî Mustafa b. Abdillâh el-Kostantinî, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-Kutubi ve'l-funûn*, thk. Muhammed Şerafettin Yaltkaya, I-II, (İstanbul, 1941); Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara, 1990); Fuat Sezgin, *Târîhu't-turasi'l-Arabî*, Almancadan Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Saïd Abdurrahîm, I-II [IX cilt halinde], (Suudi Arabistan, 1983-1984).

⁷ Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, (Leiden 1962); Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütûhâtına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler*, (Erzurum 1984); W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (İstanbul, 1925); Bahaeddin Öngel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara, 1984); Nazmiye-Zeki Velidi Togan "Peygamber Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dîni Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tatvikleri Esntitüsü Dergisi*, IV, 1, (İstanbul, 1964), 21-64; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütûhâtı*, çev. M. Hakkı, (İstanbul, 1930); Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI, 5 (Ankara 1948), 385-415; Zeki Velidi Togan, *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul 1981); L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Macarcadan çev. Sadettin Karatay, (Ankara, 1986); David A. Law, *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel*, (Amerika, 1992); Bahaeddin Öngel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Londra, 1905); Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara, 1985); Eşref Buharalı "İstahrî ve Havkal'ın Haritalarına Göre Mâveraünnehir", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 99 (İstanbul 1995), 29-77; Şemsettin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın mûmi Vaziyeti*, (Ankara, ty.); Zekeriya Kitapçı, "İslamiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkand ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 25 (İstanbul 1983), 109-135; Hasan Kurt, *Emevi ve İlk Abbâsi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, (Ankara, 1997); Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, (Ankara, 1994); Osman Aydın, "Necmuddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî: el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand", *İLAM Araştırma Dergisi*, III, 1 (İstanbul, 1998), 229-236.

⁸ Şerefuddîn Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 25.

aynı zamanda mütevazı ve dindar fıtrata sahip bir bey idi.⁹ Bu sebeptendir ki Timur da babası gibi ilme ve âlime kıymet veren dindar bir kimse olarak yetişmiştir.

Timur; dünyaya gözlerini açtığı coğrafya itibarıyla Çağatay Hanlığının çökmeye yüz tuttuğu, Mâverâünnehir bölgesinde siyasi istikrarsızlıkların olduğu ve kabile reislerinin birbiri arasında sürekli güç savaşı verdiği bir bölgede çocukluğunu geçirmiştir.¹⁰ Timur, gençlik döneminde; Çağataylar ve Moğollar arasında sık sık gerçekleşen çatışmalara katılmış, kendisine müttefikler aramış ve savaş yetenekleri sayesinde genç yaşında adından söz ettirmiştir. Timur'un askeri başarıları büyük ölçüde yeteneklerini sergileyebileceği bir ortamda büyümesinden yani; Orta Asya'nın bu karmaşık siyasi yapısından kaynaklanıyordu. Hayat tecrübelerini böylesine kaotik bir ortamda edinmiş olan Timur; bu durumu yetenekleriyle yönetmeyi bilmiş ve düşmanlarına karşı mücadelede her zaman zekâyı ön planda tutmuştur. Din adamlarıyla sohbet ederek bilgisini arttırmaya çabaladığı kadar zekâ oyunlarına da ilgi duymuştur. Öyle ki en sevdiği oyun olan satrançtaki bilgisini geliştirmek için normalin iki katı büyüklüğünde ve ilave taşların eklendiği yeni bir satranç tahtası yaptırmıştır.¹¹ Bu çok daha karmaşık hale gelen yeni satranç tahtasında farklı taktikler deneyerek strateji yeteneğini geliştirmeye çalışmıştır.¹²

Timur; kendi zekâsını geliştirmeye özen gösterdiği kadar başkalarının fikirlerine de önem vermiştir. Öyle ki; detaycı kişiliği sebebiyle bütün ihtimalleri tek tek düşünür, meclisini toplayıp istişare etmeden asla harekete geçmezdi. Sefere çıkmadan önce her yana muhbirlerini ve casuslarını gönderir onlardan aldığı malumatlara göre stratejisini kurardı. Timur öyle tedbirler alırdı ki, bu tedbirleri aşmak mümkün değildi.¹³ Her kritik adımından önce istişare meclisi kurmayı âdet haline getirmiştir.”İnsanlardan istişare eden hiçbir zaman yanılmaz ve düzenli olarak işlerinin sonucunu tartışan kişi asla pişman olmaz. Benim istişare meclisimde herkes istediği kadar konuşsun ve hiç çekinmeden istediği fikri söylesin. Eğer hata ederse bir şey kaybetmez, ama isabet ederse kendisine iki sevap vardır,”¹⁴ diyerek devlet erkânını da kendi huzurunda çekinmeden konuşmaya teşvik etmiştir. Timur'un istişareyi bir yönetim ilkesi haline getirmesinde Pîrim dediği Ebû Bekir Taybâdi'nin kendisine yazdığı bir nasihat mektubunun büyük etkisi vardır. “*Ey muzaffer Timur! Devlet işlerinde şu üç şeyi ihmal etme: Birincisi istişare, ikincisi sabır, üçüncüsü sağlam ve uyanıklıkla iş yapma. Çünkü istişaresiz giden saltanat yolu yanlış, sonu pişmanlık olur.*” Timur, Pîri Ebû Bekir Taybâdi'nin öğütlerini tutmuş ve saltanat işlerinde en doğru kılavuzunun bu öğütler olduğunu, siyaset işlerinin dokuz kısmını istişareyle bir kısmını da kılıçla çözdüğünü söylemiştir.¹⁵

⁹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 4.

¹⁰ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih*, çev. Zuhal Bilgin, (İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2018), 30.

¹¹ Yezdi, *Zafername*, 473.

¹² Harold Albert Lamb, *Emir Timur*, çev. A. Göke Bozkurt, (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, 2022), 83.

¹³ Yezdi, *Zafername*, 474.

¹⁴ Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (Aralık 2004), 99.

¹⁵ Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, *Timur'un Günlüğü - Tüzükât'ı Timur-*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 24.

Meclisinde her zaman tarih, hukuk ve şeriat âlimlerini bulunduran Timur; tıpkı Cengiz Han gibi onlara huzurunda münakaşa ortamı hazırlar kendisi de gözlem yapardı.¹⁶ Timur'un tarihe ve âlimlere olan sevgisini daha iyi anlamak için meşhur âlim ve devlet adamı İbn Haldun ile görüşmesini örnek verebiliriz. Timur, Şam'ı kuşattığı sırada İbn Haldun'un Mısır Sultanı Ferec ile şehre geldiğini öğrenmiş, kendisini davet etmiş ve onu gayet güzel bir şekilde de ağırlamıştır. Timur, burada İbn Haldun'a karşı oldukça sıcak davranmış ve tüm isteklerini yerine getirmiştir. Bu görüşme ile aralarında samimi bir hava oluşmuştur.¹⁷ Timur, ilginç sorular yönelterek tarih bilgisiyle İbn Haldun'u da şaşırtmıştır.¹⁸ Nitekim Timur, tarih kitaplarına, peygamber kıssalarına, geçmiş hükümdarların hayat hikâyelerine karşı çok meraklıydı. Sürekli bu hikâyeleri okutur ve okuyan kişi bir yerde hata yapsa hemen ezberden hatasını düzeltirdi.¹⁹ Ayrıca Timur; tarihe ve tarihçiye olan ilgisini kendi dilinden şu cümlelerle anlatmıştır:

"... Tefsir, hadis âlimleri başta olmak üzere; Peygamberler, evliya kıssaları, padişah haberleri, bunların saltanat tahtına nasıl yetiştiklerini, devletlerin hangi sebeplerden dolayı zevâle uğradığını bunlara sorup işitir idim. Her birinin iş ve sözlerinden tecrübe çıkarıp, geçmiş gelecek dünya vakıalarından haberdar olurum. Onların sayesinde gelmiş geçmiş âlem durumundan haberdar olurum."²⁰

4. Timur'un Tarih Sahnesine Çıkışı

Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan halkı uzun yıllar Cengiz Han ve çocuklarının kurmuş olduğu devletlerin hâkimiyeti altında yaşadılar. Bölge halkının Cengiz Yasalarına göstermiş olduğu bağlılık yüzyıllar sonra bile hala geçerliliğini korumaktaydı. Tek bir siyasi gücün olmadığı dönemlerde dahi Cengiz'in torunlarına ve yasalarına karşı bakışları değişmemiştir.²¹ 1360 yılına gelindiğinde ise Semerkant ve civarındaki karışık durumdan yararlanmak isteyen Cengiz Han'ın torunlarından Doğu Türkistan bölgesinin hâkimi Tuğluk Timur; Mâverâünnehir'e geldiğinde bazı beyler bölgeyi terk etmişlerdi. Buna rağmen Timur, Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmiştir. Bu sebeple; atalarının yurdu olan Keş ve yöresi kendisine bırakılmıştır.²² Ayrıca Tuğluk Timur; 10 bin kişilik bir tümenin komutasını da Timur'a vererek güvenini göstermiştir. Timur o zamanlar 25 yaşları civarındaydı.²³

Bu sıralarda Emir Kazagan'ın torunu Hüseyin, Kazagan'ın oğlu Abdullah'ın öldürülmesinin intikamını almak üzere harekete geçmişti. Mâverâünnehir'de o sırada Abdullah'ın ölümünde rol oynayan ve hâkimiyetini Çağatay ulusuna tam anlamıyla kabul ettirememiş olan Suldız

¹⁶ Mahmut Esat Bozkurt, *Aksak Demir'in Devlet Politikası*, (İstanbul: Analiz Basım Yayınları, 2005), 34.

¹⁷ Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", 103.

¹⁸ Jean Paul Roux, *Aksak Timur İslam'ın Kutsal Savaşçısı*, çev. Ali Rıza Yalt, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994), 137.

¹⁹ Yezdi, *Zafernâme*, 474.

²⁰ Şakirov-Aslan, *Tüzükât'ı Timur*, 84.

²¹ İlyas Kılıç, *Emir Timur'un Devlet Kurma Mücadelesi 1336-1370*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 30.

²² Aka, *Timur ve Devleti*, 5.

²³ Roux, *Aksak Timur*, 57.

Bayan vardı. Suldız Bayan Yezdî'nin Zafername'sinde geçen ifadeye göre içkici ve aylak biriydi.

“Bu Suldız Bayan, halim selim ve zararsız bir kişiydi, ama çok içerdi. Gonca ve lale gibi şarap testisiz ve kadehsiz geçen vakti yok idi. Yılda bir hafta bile ayık gezmezdi. Bu yüzden insanlar arasında her yerde kavgalar çıktı.”²⁴ Nitekim bu bölgenin insanı böyle kimseleri lider olarak görmezdi. Emir Hüseyin, Mâverâünnehir'de sözü geçen güçlü beylerle ittifak kurarak Suldız Bayan'ın Bedeşan bölgesine kaçmasını sağladı.²⁵ Böylece Emir Hüseyin bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Timur ise Emir Hüseyin'in kız kardeşiyle evli olması sebebiyle aralarında doğal bir ittifak vardı.

Yaşanan son gelişmeler üzerine Tuğluk Timur, 1361'de ikinci defa Mâverâünnehir'e geldi.²⁶ Tuğluk Timur ikinci seferinde hâkimiyetini tam anlamıyla gerçekleştirmek için çok daha sert önlemler aldı. Emir Hüseyin'in kurduğu düzeni bozdu, isyan çıkartacağını düşündüğü kişileri öldürttü ve kabilelerini yok etti.²⁷ Daha sonra Tuğluk Timur, oğlu İlyas Hoca Oğlan'ı Mâverâünnehir bölgesinin idaresinde bırakarak Timur'u da hizmetine tayin etmiştir.²⁸ Timur bu durumdan büyük rahatsızlık duymuştur. Duyduğu rahatsızlığı kendi dilinden şu cümlelerle anlatmıştır:

“Bana verdiği sözü bozup (Tuğluk'un Keş bölgesini Timur'a daha önce vermesiydi) hükümeti benden alarak oğlu İlyas Hoca'ya teslim etti. Beni ona vezir ve başkumandan tayin etti. Benim bu işten rahatsız olduğumu görünce, benim dedem Kaçuvlu Bahadır ile onun dedesi Kubul Han arasında yapılan ahidnâme'yi gösterdi. Bu ahidnâme: -Hanlık Kubul oğullarında, Komutanlık Kaçuvlu oğullarında olsun diye pulat bir levha üzerine yazılmış idi. Bunu okuyup gördükten sonra uluların kararı bozulmasın diye kumandanlığı kabul ettim. Lâkin Mâverâünnehir'de bunların cebir ve zulümleri günden güne artmaya başlamıştı. Şöyle ki, peygamber evlâdı seyyidzâdelerden yetmiş kişiyi esir tutmuş idiler. İlyas Hoca ise siyaset işlerinden anlamadığından, hanlık heybeti de olmayınca, kendi emirlerini kötü işlerden vazgeçiremiyordu. Lâkin ben, bunlara karşı koyarak, her zaman üstün gelerek zâlimlerin elinden mazlumları kurtarıyordum.”²⁹

Mâverâünnehir bağımsız yaşamaya alıştı. Moğol hâkimiyeti altında yaşama zor dayandı. Ne iktidarı elinde bulunduran Türk soyluları ne de kent halkı bu yeni durumu memnuniyetle karşılamadılar. Moğollar yerli halka karşı küstahça davranmaya başlamışlardı ve yerli halk aşağılanıyordu. Vergiler de gitgide ağırlaştı. Ayrıca İlyas Hoca Oğlan babasının seviyesinde bir lider değildi.³⁰ İlyas Hoca Oğlan'ın siyaseten zayıf biri olması ve yerel halka zulmetmesi

²⁴ Yezdî, *Zafernâme*, 34.

²⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, 5.

²⁶ Yezdî, *Zafernâme*, 41.

²⁷ Kılıç, *Timur'un Devlet Kurma Mücadelesi*, 36.

²⁸ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 22.

²⁹ Şakirov-Aslan, *Tüzükât'ı Timur*, 29.

³⁰ Roux, *Aksak Timur*, 58.

sebebiyle Timur daha fazla tahammül edemedi ve Hiva yakınlarında Emir Hüseyin'e katılmak üzere terk-i diyâr eyledi.³¹

Timur'un bu vakitten sonra yeni bir plan ve yeni bir ittifak kurması gerekiyordu. Hanla ilişkisini kesmiş, bağımsız bir komutan olarak Timur için; kayınbiraderi Emir Hüseyin ile ittifak kurmak en mantıklı hareket olacaktır. Nitekim Emir Hüseyin de Han'dan kaçarak çöle sığınmıştı. Emir Hüseyin, Timur'dan birkaç yaş büyüktü ve bu sebeple kendisini ondan üstün görüyordu. Lâkin bir taraftan da genç Timur'un savaş yeteneklerini takdir ediyordu. Timur ise Hüseyin'in hırsına anlam veremiyor yalnızca bir müttefike sahip olmaktan dolayı seviniyordu.³² Birbirini iyi tanıyan bu iki eski dost aynı zamanda birbirlerine tam anlamıyla güvenemeyeceklerini de iyi bilecek kadar öngörülüydüler.³³ Timur'un eşi Olcay Hatun ise bu iki dostun arasındaki bir bağ idi. Keskin zekâlı ve güler yüzlü bir kadın; tam manasıyla Emir Kazgan'ın torunuydu.³⁴

5. Tuğluk Timur'a Karşı Oluşturulan İttifak: Timur ve Hüseyin

Timur; kendisinden daha güçlü olan düşmana karşı kurtuluşu kaçmakta aramış ve doğru zamanı beklemek üzere yeni ittifak planları kurmuştur. Karısını da yanına alarak 60 adamıyla birlikte dağlara sığınmış Mâverâünnehir'in dışına çıkararak kuvvetlenmeyi ümit etmiş ve daha önce çok defa yardımına koştuğu kayınbiraderi Emir Hüseyin ile ittifak kurmayı düşünmüştür. Yol boyunca adamları hep Timur'u terk etmiş en son Emir Hüseyin'in yanına vardığında yedi kişi kalmıştır. Timur yine de bu yedi kişiyle dünyayı fethedebileceğine olan inancını yitirmemiştir.³⁵

Hüseyin ve Timur; bu vakitten sonraki üç yılın çoğunu yanlarında bir avuç adam ile bir orada bir burada kaçak bir şekilde ve kendilerine destek arayarak geçirdiler. İkisi içinde çok zor geçen yıllarda yerel güçlerin elinde defalarca hezimete uğradılar. Ancak Timur yine de; Herat emiri Melik Mu'izzeddin, Mübarekşah Senceri gibi faydası dokunacak birkaç ittifak edinmeyi başarmıştır.³⁶ Timur; yaşadığı bu zorlu dönemi kendi ağzından saltanat mücadelesini, ordusunu ve devleti yönetme prensiplerini anlattığı *-Tüzükât'ı Timur-* eserinde şöyle ifade etmektedir;

"Harezmi çöllerinde başıboş gezinirken, her taraftan gelip bana katılanların sayısı altmış atlıya ulaştı. Bunu görünce kendime sordum: <Eğer aynı yerde devamlı kalırsam ne olacağı belli olmaz. Buradaki insanların niyetleri bozulup, düşmanlarımıza haber verirlerse, o zaman bize yeniden sıkıntı doğar. En iyisi, buradan giderek kimsenin gitmediği taraflara yerleşelim.> diye Horasan'a doğru yöneldim."³⁷

³¹ Manz, *Timurlenk*, 93.

³² Lamb, *Emir Timur*, 52.

³³ Kılıç, *Timur'un Devlet Kurma Mücadelesi*, 42.

³⁴ Lamb, *Emir Timur*, 53.

³⁵ Manole Neagoe, *Bozkırın Üç Atlısı*, çev. Müstecip Ülküsal, (İstanbul: Çatı Kitapları Yayıncılık, 2004), 133.

³⁶ Manz, *Timurlenk*, 93.

³⁷ Şakirov-Aslan, *Tüzükât'ı Timur*, 33.

Timur ile Hüseyin Horasan'a giderlerken ikisini yakalayıp bu durumu fırsata çevirmek isteyen Ali-Bek Canikurbani 60 adamı silahlandırarak onların peşine takmıştır. Netice itibariyle tuzağa yakalanan Timur ve Hüseyin, Mahan civarında karanlık ve pire dolu bir eve hapis oldular. 62 gün burada tutsak kaldıktan sonra serbest bırakılan Timur ve Hüseyin bu sürede Sencer Oymağının beyi Mübarekşah'dan çok yardım görmüşlerdir.³⁸ Bu vakitten sonra Timur ve Hüseyin Çağatay'dan bazı emirleri yavaş yavaş etraflarına toplamaya başladılar fakat yine de çok fazla dikkat çekmemek için birbirlerine ihtiyaç duydukları anda tekrar buluşmak üzere sözleşerek ayrıldılar.

Timur ile Hüseyin bin türlü cendereden geçtikleri bu zorlu süreçte hem hayatta kalmak için hem de yeni ittifaklar edinmek için bazen müşkül duruma düşmüş reislerin emrine giriyorlardı. Yine böyle düşmanlarına karşı zor bir duruma düşmüş olan Sistan hâkimi Melik Fahreddin onları yardıma çağırды. Timur ve Hüseyin burada 1000 kişilik bir kuvvetle destekte bulundular.³⁹ Çok çetin bir savaş oldu. Öyle ki; Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme* eserinde bu savaşı “o kadar hadsiz hesapsız adam öldürdüler ki artık adam öldürmekten usanç geldi. On bine yakın insan atların ayakları altında mahvoldu,”⁴⁰ şeklinde tarif etmiştir. Netice itibariyle Sistan Hâkimi'nin düşmanını uzaklaştırdılar. Fakat Sistan Hâkimi Melik Fahreddin savaş gerçekleşmezden önce; “Düşmanımı bertaraf ettiğinizde karşılık olarak istediğiniz kadar kumaş ve mücevher vereceğim ve canım tenimde olduğu sürece size minnettar kalacağım”⁴¹ demesine rağmen sözünde durmamıştır. Bunun üzerine minnet etmeden geri dönmeyi düşünen Timur ve Hüseyin Sistan'dan ayrılırken kalabalık bir grup tarafından baskına uğramış ve Timur burada iki ok yarası almıştır. Biri sağ dirseğinden diğeri sağ bacağından. Timur'a daha sonra verilecek olan Türkçe'de “aksak”, Farsça'da “leng” olan sıfatın takılmasına sebep bu çatışmalar sırasında aldığı yaralardan olmuştur.⁴²

Ağır yaralarının iyileşmesini bekleyen Timur; bu vakitten sonra asıl hedefi olan Mâverâünnehir için tek yolun İlyas Hoca'yı mağlup etmek olduğu kanaatine varmıştır. Mâverâünnehir halkı ve belirli gruplar da aynı fikirde olacaklar ki bu dönemde Timur ve Hüseyin'in ordusuna 5000 kişi kadar katılmak için gelmiştir. İlyas Hoca bu gelişme karşısında endişeye kapılmıştır. Nitekim karşısındaki gücün biri Emir Kazgan'ın torunu diğeri de Müslümanlara sözü geçen Barlasların nüfuzlu bir kimsesiydi.⁴³ İlyas Hoca'ya karşı ve dolayısıyla Tuğluk Timur'a ve Moğollara karşı büyüyen bu muhalefetin altında yatan sebeplerden biri de Çağatay Ulusuna karşı nüfuzlu beylerin idam edilmesidir. Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde Çağataylarda idamlar nadir uygulanıyordu ve burada işler aşiretlerin topluca intikam alması şeklinde yürütüldüğü için bu tarz aşiret reislerini idam ettirmek hiç de mâkul

³⁸ Yezdi, *Zafernâme*, 45.

³⁹ Aka, *Timur ve Devleti*, 5.

⁴⁰ Şâmi, *Zafernâme*, 36.

⁴¹ Yezdi, *Zafernâme*, 47.

⁴² Roux, *Aksak Timur*, 61.

⁴³ Roux, *Aksak Timur*, 61.

bir iş değildi.⁴⁴ Hal böyle olunca ilk iki seferinde çok güçlü bir direnişle karşılaşmayan Tuğluk Timur'a karşı artık güçlü bir muhalefet vardı ve halk Emir Kazgan'ın torunu Hüseyin'in yanında yer almaya istekliydi.

Timur ve Hüseyin ittifak kurmalarındaki nihai sebep olan Tuğluk Timur'u ortadan kaldırma gayelerine şu vakitten sonra hiç olmadığı kadar yakındırlar diyebiliriz. Büyük savaşın eşiğine geldiğini iki tarafta biliyor ve kaçınılmaz sona doğru ilerliyorlardı. Fakat Timur ve Hüseyin için farklı olan durum bu sefer feodal güçlere karşı değil hanın güçlü ve düzenli ordusuna karşı koymak zorunda olmalarıdır.⁴⁵

Timur; bu işleri nasıl yapıp edeceğini endişeli bir şekilde düşündüğü bir gün uykusunda ona; "tasalanma ve rahat ol, çünkü Tanrı zafer ve saltanatı sana verdi"⁴⁶ dediğini duymuştu. Bunu hiç kimseye söylemeden Emir Hüseyin'e giderek anlatmış ve çıkacakları savaş için moral kazanmışlardı. Nihayetinde iki ordu Kubbe-i Metin denilen yerde karşı karşıya gelmişti. İki ordu da iki kola ayrılarak düzen aldılar. Bu tarafta sağ cenahı Emir Hüseyin, sol cenahı Emir Timur komuta ediyordu. Karşı tarafta ise sağ cenahı İlyas Hoca ve Hamid-Bek, sol cenahı Tuğ Timur ve Bekkicik komuta ediyordu. Savaş çetin bir şekilde başlamış, davul ve zurnaların gürültüsünden, dilâverlerin nârâlarından sanki gökyüzü düşecekmiş gibi sarsılacak duruma gelmişti.⁴⁷ Savaşın seyrini ve Emir Timur'un bu savaşta gösterdiği cesareti ve kahramanlıkları Şerefüddin Ali Yezdî; *Zafername* isimli eserinde (-ki Emir Timur'un hayatının büyük bölümünü teşkil etmesi bakımından en kıymetli kaynaktır.⁴⁸) şu şekilde anlatmıştır:

"Düşmanın öncü kuvvetleri kendilerinden gayet emin ve mağrur bir şekilde Hazreti Sahipkıran'ı karşılayıp atlarını sürdüler. Hazreti Sahipkıran yerinden kıpırdamadan, devletin temel direği gibi sapa sağlam durdu. Nusret elini ok yayına uzatıp, sol kolunu elif, sağ kolunu "dal" (د) harfi gibi yapıp ok atmaya başladı. Bunun üzerine diğer savaşçılar da onun gibi yapıp düşmanı ok yağmuruna tuttular. O kadar çok ok attılar ki, yel gibi üzerlerine gelen düşman savaşçıları yağmur gibi toprağa düştüler ve hayat suyunu toprağa verip yere yıkıldılar. Bu çarpışma sırasında Bekrin kabilesinden bahadırılıkta emsalsiz olan iki bey (biri Tuğ Timur, diğeri Bekkicik'in kardeşi Devletşah) ve her biri bir bölüğün komutanı olan iki şehzâde hayatlarını kaybettiler. İki taraf birbiriyle hayli vuruştı ve çarpışmalar düşmanın aleyhine olarak devam etti. Kendisine ilahi müjde verildiği ve evliyanın ruhu kendisine medet verdiği için "bize verdiği söze sadık olana hamdolsun" âyeti Hazreti Sahipkıran'dan yana tecellî eder iken, "canları sıkılmış vaziyette gerisin geriye dönüp giderler" hükmü ile sayıları deniz damlaları ve ağaçların yaprakları gibi kalabalık olan düşman darmadağın olarak kaçtı. "Zafer, yalnızca mutlak güç ve hikmet sahibi Allah katındandır."⁴⁹

Timur ve Hüseyin uzun zamandır yaşadıkları kaçak hayatlarının ardından hayalini kurdukları gibi Semerkant'a muzaffer komutanlar olarak geri döndüler. Böylece Moğolların bölgedeki

⁴⁴ Manz, *Timurlenk*, 94.

⁴⁵ Roux, *Aksak Timur*, 61.

⁴⁶ Yezdî, *Zafername*, 54.

⁴⁷ Yezdî, *Zafername*, 55.

⁴⁸ İsmail Aka, "Timur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/177.

⁴⁹ Yezdî, *Zafername*, 56.

siyasi gücü kırılmış, bölge halkı da rahat bir nefes almıştır. İki Emir Çağatay Ulusunu geri kazanmak ve Semerkant'a geri dönmek için çok badireler atlattılar. Her ne kadar muzaffer komutanlar olarak geri dönmüş olsalar da bölgede hala Cengiz Han yasaları geçerliydi ve yasaya göre ülke yönetimi için bir Han gerekiyordu. İki Emir bu noktaya kadar ortak amaçlar uğruna birleşmişler, zafere ulaşmışlar fakat her zaman birbirlerine güvenmemeleri gerektiğini asla unutmamışlardı. Ve bu konuda her zamankinden fazla kavgaya tutuştular. Fakat netice itibariyle Cengiz Han yasalarından sapmanın olanaksız olduğu hususunda anlaşmaya vardılar.⁵⁰ İki Emir; bütün noyanları toplayarak bir kurultay tertitlediler. Burada Çağatay soyundan gelme Duva-Hân'ın şehzâdelerinden Kabul Şah Oğlan'ı Han tayin edip tahta oturtular.⁵¹ İki Emir'in hükümdarlığına meşruiyet kazandırmak için Kabul-Şah kukla bir lider olarak tahta oturmuştur. Sonrasında iki Emir kışı geçirmek üzere kendi merkezlerine doğru yol almışlardır.⁵² Geline bu noktada Timur ve Hüseyin Hint'ten Aral Denizi'ne kadar Asya'nın fiilen hâkimi olmayı başarmışlardı. Mânen Timur ve Hüseyin eşit konumdaydılar. Zira Timur ordunun başında ve kendi kuvveti de Hüseyin'e denkti. Fakat Emir Hüseyin; Kazagan'ın torunu, saltanat sahibi bir emirin oğluydu. Bu da siyasal üstünlük sağlıyordu. Bu şartlarda Timur, Hüseyin'den aşağı bir konumda bulunuyordu. Vergiyi toplayan Hüseyin idi. Fakat adalet dağıtan da Timur idi.⁵³ Bu durum Timur ve Hüseyin arasındaki küçük anlaşmazlıkları daha da derinleştiren bir mevzuya dönüşecekti. Anlaşılan o ki; gelinen bu nokta iki Emir için bir dönüm noktasıdır. İlerleyen süreçte aralarındaki ihtilaf büyümüş ve belki de en başından beri verdikleri güç savaşı gerçek bir kavgaya dönüşmüştür. Fakat sebebi her ne olursa olsun Semerkant tahtı bu iki Emir'e dar gelecektir.

6. Emir Timur ile Emir Hüseyin'in Mücadelesi

Timur; bu noktadan sonra Semerkant Emîri olan Hüseyin ile ittifakında birçok seferde onun destekçisi olmuş, askerî yeteneklerini ve siyasi becerilerini ispat etmiştir. Birbirleriyle hem ittifak hem dost hem de akraba olan iki Emir; bir döneme kadar çok iyi anlaşmışlar, girdikleri her beladan beraber kurtulmuşlardı. Fakat iki Emir'in de ortak olan hedefleri aynı zamanda birbirleriyle çatışan aynı hedefler demektir. İki Emir de Mâverâünnehir'e tek başına hâkim olmak istiyordu. Hal böyle olunca güçleri arttıkça istekleri de gizlenemez hale geldi. Anlaşmazlıklar arttı ve birisi için beklenen son yakın görünüyordu.⁵⁴

Timur'un Hüseyin'den ilk şüphelenmeye başladığı an, Şâmi'nin *Zafernâme* isimli eserinde şu şekilde aktarılmıştır:

“Emir Timur, Emir Hüseyin'den şüphelenmeğe başladığı zaman, kendi şeref ve haysiyetini muhafaza etmek için, ona muhalefet göstermeyi muvafık gördü. Çünkü eğer bir kimse hilekâr ve fenalık düşünen

⁵⁰ Roux, *Aksak Timur*, 63.

⁵¹ Yezdi, *Zafernâme*, 57.

⁵² Manz, *Timurlenk*, 96.

⁵³ Lamb, *Emir Timur*, 84.

⁵⁴ Kılıç, *Timur'un Devlet Kurma Mücadelesi*, 51.

gaddar bir düşmana itimad eder ise, kendi devlet ve saadetinin yüzünü kendi eliyle tırmalamış, yeis ve ümitsizlik toprağını kendi eliyle kendi emellerinin başına saçmış olur.”⁵⁵

İttifaklarının başladığı ilk günden itibaren birbirlerine karşı temkinli davranan bu iki dost zaman geçtikçe birbirlerini daha iyi tanımışlar ve ona göre davranmayı bilmişlerdi. Timur’un Emir Hüseyin hakkındaki düşüncelerini anlamanın en iyi yolu ise kendi ağzından yazılmış olan -Tüzükât-ı Timur- eserinde geçen cümlelerdir. Semerkant hâkimiyeti için İlyas Hoca’yla yapılan savaşın anlatıldığı on üçüncü kengeş bölümünün hemen sonunda Hüseyin hakkındaki fikirlerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Her Emîr kendini başkalarından büyük görerek <bu işi ben yaptım, düşmanı ben yendim, devlet benimdir> der. Bu emirleri kendime boyun eğdirmem lazımdı. Önceleri Mâverâünnehir’de saltanat kuran Emîr Kazagan’ın torunu Emîr Hüseyin benimle beraberdi. Onunla anlaşmam gerektiğinden, bunu kendime devlet ortağı kıldım. Bu kişi bana dost biri gibi görünse de bâtinî hasedden kaynaklanan gizli düşmanlığını içinde dâim saklardı. O kendini benden değerli görüp Turan tahtına oturmak isterdi.”⁵⁶

1365’te kış aylarını farklı yerlerde geçiren iki Emir; İlyas Hoca’nın Çağatay soylularını yok etmek üzere bahar aylarında geri geleceğini öğrendiler. Bu sebeple, Timur ve Hüseyin Moğolları durdurmak için tekrar bir araya gelmek zorunda kaldılar. Çarpışma, Taşkent ile Çınaz arasındaki Siriderya’nın kuzeyinde gerçekleşmiştir.⁵⁷ 22 Mayıs 1365’te Timur ve Hüseyin burada Moğollar tarafından ciddi bir yenilgiye uğramışlardır. Pek çok insan bu savaşta çamura saplanıp kalmış on binlerce kişi telef olmuştur.⁵⁸ Öyle yağmur yağmış ki; vakanüvisler de inanmamış olacak ki; bu yağmuru Moğolların büyü ile yağdırdıklarını, onların sihirbazlarının “yeddah” denilen taşları kullanarak doğa güçlerine hâkim olduklarını uzun uzadıya anlatmışlardır.⁵⁹ Oysaki Timur; gücünü ispat edeceği bu savaşı heyecanla beklemiş ve askerlerini yüreklendirmişti. Savaşın henüz başlarında da kendi komuta ettiği cenahı düşmana karşı üstün vaziyete getirmiş ve iki koldan saldırmak için Emir Hüseyin’den destek beklemişti. Emir Hüseyin’in kıskançlık damarları mı kabardı yoksa gerçekten ilerleme imkânı mı bulamadı, her nedense ordusunu yerinden kıpırdatmamıştır. Neticede Timur tek başına kalarak geri çekilmek zorunda kaldı. Timur kederinden bir daha Hüseyin’in ve habercilerinin yüzünü görmek istememiştir. Timur’un bu olay sonucunda Hüseyin ile birlikte bir daha savaşmamaya yemin ettiği söylenmektedir.⁶⁰ Çamur Savaşı⁶¹ olarak geçen bu hâdise Timur için bir ders niteliği taşımaktadır. Ordunun iki kişi tarafından yönetilmesi meşakkatli ve aynı zamanda büyük anlaşmazlıklar doğuruyordu. Her ne kadar olağanüstü derecede yağın yağmur iki Emir’in kollarını bağlasa da yenilginin asıl sebebi ordunun iki başlı yönetilmek zorunda olması ve aradaki inatlaşmadır.

⁵⁵ Şâmi, *Zafernâme*, 42.

⁵⁶ Şakirov-Aslan, *Tüzükât’ı Timur*, 46.

⁵⁷ Roux, *Aksak Timur*, 63.

⁵⁸ Yezdî, *Zafernâme*, 60.

⁵⁹ Lamb, *Emir Timur*, 77.

⁶⁰ Lamb, *Emir Timur*, 80.

⁶¹ Yezdî, *Zafernâme*, 58.

İlyas Hoca bu galibiyet neticesinde önceden yöneticisi olduğu Semerkant'ta muzaffer bir komutan olarak karşılanacağını düşünüyordu. Fakat halk savaşmaya karar vermişti. O günlerde şehirde bir lider bulunmamasına rağmen halk takdire şâyan bir direniş göstermiştir. Yezdî, şehir halkının kendini savunmasını Zafernâme isimli eserinde şu şekilde anlatmıştır: “halk öyle savaştı ki, melekler gökyüzünde onları övdüler. Böylece onlar Cete ordusunun şehre yaklaşmasına izin vermediler.”⁶² İlyas Hoca şehrin bu beklenmedik direnişinden sonra bir de hayvanlarına salgın hastalık bulaşmasıyla birlikte kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Geri dönmek üzere hayvanlarını tekrardan temin etmek istedi. Bunun için Moğolistan'a döndü fakat burada Duğlat Emiri Kamerüddin tarafından öldürüldü.⁶³

Semerkant üzerindeki kuşatma kalkınca iki Emîr birlikte şehre girdiler. Daha önce kötü davranışlar sergilediğini düşündükleri begleri cezalandırdılar. Emir Hüseyin; servete çok düşkün olmasından sebeptir ki; Çamur savaşındaki ağır yenilgiden sonra Timur'un begleri de dâhil olmak üzere pek çok beg üzerindeki vergilerini arttırdı. Timur'un begleri durumu arz edince Timur eşinin küpeleri dâhil kendi maişetinden vergileri ödemek zorunda kaldı.⁶⁴ Emir Hüseyin'in bunu servet düşkününü olmasından sebep yaptığına ispat olan şey, kız kardeşinin küpelerini tanınmasına karşın yine de onları almasıdır. Esasen Timur ile Hüseyin'in arasındaki anlaşmazlığı su yüzüne çıkartan bir başka olay da Olcay Hatun'un Çamur savaşından sonra ani bir şekilde vefat etmesidir.⁶⁵ Olcay Hatun'un vefat etmesiyle birlikte Timur ile Hüseyin arasında bulunan akrabalık bağı da ortadan kalkmış oldu. Emir Hüseyin, kız kardeşine çok defa kötü muamelede bulunmuştu. Timur'un gönlünde bu bir yara olarak kalmıştı.⁶⁶ Bu yüzden arada bulunan Olcay Hatun bağı da koptuktan sonra Timur ile Hüseyin'in arasındaki anlaşmazlık iyice su yüzüne çıkmıştır. Askerler ve halk arasında da Timur'un cömertliğine karşın Hüseyin'in servet düşkünlüğü bilinir hale gelmişti. Bu noktada Timur'un yanındakiler için yaptığı fedakârlıkların ve cömertçe davranışların Emir Hüseyin'i daha da hırçınlaştırdığını söyleyebiliriz.

Hüseyin'in zaman içinde iyice hırçınlaşması Timur açısından alttan alınması zor durumları karşısına çıkartıyordu. Bu yüzden Timur'un da zaman içinde fikirleri değişmiş artık Hüseyin'i ortadan kaldırmanın tek çözüm yolu olacağını düşünmesine sebep olmuştur. Timur'un Hüseyin ile arasında büyüyen problemlerin ancak kılıçla çözüleceğini düşünmeye başlaması onun ağzından şu şekilde aktarılmıştır:

“Emîr Hüseyin ile aramızda akrabalık olduğundan, gönlünde bana hased saklamışsa da ona türlü iyilikler gösterip uzlaşmaya çalıştım; ama dost olmadı. Belh vilâyetini, Hisar şehrini benden ayırıp aldı. Karındaşı olan eşimin hatırı için onun bu işine darılmadım. Bana karşılık vermekte olan emirlerin hepsi boyun eğip itaate geldilerse de Emîr Hüseyin içtiği kasemi, kıldığı ahdi bozup daima gizli

⁶² Yezdî, *Zafernâme*, 61.

⁶³ Roux, *Aksak Timur*, 64.

⁶⁴ Yezdî, *Zafernâme*, 62.

⁶⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, 6.

⁶⁶ Lamb, *Emir Timur*, 82.

düşmanlık yapıyordu. Şimdi bunun boynunu kılıçla eğmekten başka çarenin kalmadığını kesin anladım.”⁶⁷

İki Emir arasındaki büyüyen anlaşmazlıkların tek sebebi elbette Emir Hüseyin’in duyduğu kıskançlıktan ibaret olamazdı. Diğer bir sebep de iki Emir arasına giren fitneydi. Yezdî’nin *Zafernâme* adlı eserinde “Emir Hüseyin ile Hazreti Sahipkıran arasına kara kedilerin girişi” başlığında anlatılan olaya göre; Bayezid Celayir’in oğlu Musa-Beg ile kayınbiraderi Ali-Derviş birlik olarak Timur’un ağzından sahte bir mektup yazmışlardır. Bu mektuba göre; Timur, Hüseyin’e karşı darbe hazırlığındadır. Emir Hüseyin bu mektubun doğruluğunu araştırmamış ve sezgilerine göre hareket etmiştir.⁶⁸ Timur bu vakitten sonra Hüseyin’in başlıca rakibiydi. 1366 ile 1370 yılları Timur için Hüseyin’e karşı ittifaklar arama çabası ile geçmiştir. Bu süre zarfında Timur; kendi kabilesi Barlaslar içerisindeki konumunu güçlendirdi, halk nezdinde ismini ve cömertliğini yayacak faaliyetlerde bulundu ve askerlere karşı adaletli davranmaya özen gösterdi. Emir Hüseyin ise vergileri ağırlaştırdı, komutanların gönlünü kıracak davranışlar sergilemeye devam ederek yavaş yavaş saygınlığını yitirmeye başladı. Halkın nezdinde Emir Hüseyin’in önceki Moğol hükümdarlardan farkı yoktu. Emir Hüseyin Mâverâünnehir’i uzun zamandır özlemine çektiği refaha kavuşturamamıştı. Timur ile ilişkilerinde ise barış yapmak ile birbirlerini ortadan kaldırmaya çabalamak arasında gidip gelen bir dört yıl geçirdiler.

İki Emir’in de çok iyi bildiği kaçınılmaz son karşı karşıya gelecek olmalarıydı. Emir Timur daha önce davranarak hükümrانlık kurduğu Keş’den ayrıldı. Hızlı bir şekilde Amuderya’yı geçerek Bahtiryan’ı ele geçirdi. Baskına uğrayan Kunduz teslim olmuştu. Emir Hüseyin’in yönetimi altında yılgınlık yaşayan birçok bey de Timur’un saflarında yer almıştı.⁶⁹ Bu da Timur’un elini kuvvetlendiriyordu. Hüseyin’in ordusu, Timur’un orduları tarafından Amuderya’nın güneyinden atıldı. Dağlara doğru kaçışıp dağıldılar. Nihayetinde Belh civarı kuşatılmış oldu.⁷⁰ Emir Hüseyin daha geniş çaplı bir savaş hazırlığı yapamadan Timur Belh önlerine gelmişti.⁷¹ Timur burada sığındığı kalenin etrafını kuşatmış vaziyette Hüseyin’den teslim olmasını istedi. Emir Hüseyin; burada aman dilenerek Mekke’ye gitmek istediğini söylese de Timur; teslim olmaktan başka çaresi kalmadığını bildirmiştir. Bu şekilde elçilerin gelip-gittiği görüşmelerden sonra ertesi gün Emir Hüseyin’e aman verilmesine karar verildi. Fakat Hüseyin buna güvenmediği için gece gizlice kaleden kaçmak sûretiyle yakınlardaki bir cami minaresine saklandı.⁷² Emîr Hüseyin’in burada tesadüf eseri bir köylü tarafından bulunmasıyla ilgili bir hikâyeyi Yezdî; *Zafername* adlı eserinde şöyle anlatmıştır:

⁶⁷ Şakirov-Aslan, *Tüzükât’i Timur*, 46.

⁶⁸ Yezdî, *Zafernâme*, 63.

⁶⁹ Lamb, *Emir Timur*, 95.

⁷⁰ Lamb, *Emir Timur*, 101.

⁷¹ Roux, *Aksak Timur*, 67.

⁷² Aka, *Timur ve Devleti*, 7.

“Tesadüf bu ya, birisi atımı kaybetmiş ve aramadık yer bırakmamıştı. İçinden “Şu minareye çıkıp her yanı tarayayım. Bakarsın atımı bulurum” diye düşündü. Minareye çıkınca Emîr Hüseyin’i görüp tanıdı. Emîr Hüseyin hayatta kimseye zırnık vermeyen biriydi, fakat korkusundan bir avuç inci çıkarıp adama verdi. Ardından “Eğer bu beladan kurtulursam sana mevkiler vereceğim” dedi ve “ama bundan kimseye söz etmeyeceksin” diye şart koştu. Adam yemin ederek minareden indi ve doğruca Hazreti Sahipkıran’ın huzuruna vardı ve “Bana çok yalvardı ve yemin ettirdi, ama bu sırrı saklamaya benim gücüm yetmez” dedi. Hazret ve beyleri bu sözleri dinledikten sonra atlı ve yaya bir miktar askeri minare tarafına gönderdiler. Emîr Hüseyin kalabalık bir grubun o tarafa geldiğini görünce, minareden inip caminin içinde bir deliğe girdi. Fakat bahtından elbisesinin bir ucu deliğin dışında kalmıştı. Onu arayanlar orada buldular ve ellerini bağlayıp Hazreti Sahipkıran’ın huzuruna getirdiler.”⁷³

Emir Timur esasen eski dostluklarından dolayı Hüseyin’i öldürmeyi düşünmüyordu. Beylerine de “ben onu bağışladım” dedi. Fakat Timur’un beylerinden Keyhüsrev Huttelanî ağabeyinin kanını dava etti. Kısas yapmak istediğini söylediye de Timur onu teskîn ederek bağışlaması gerektiğini söylemiştir. Daha sonrasında Timur’dan izinsiz olarak Hüseyin ve iki oğlu yine de kan davasına öldürülmüştür. Timur bu olayı duyunca hüzünlenmiş ve şu beyti okumuştur:

“Menge yok idi anga meyl-i cefa

Hayalim idi kılsam anga vefa

Ve lekin kıldı köngül özge tavr

Felek yetkürür anga dehr içre cevvr.”⁷⁴

3. Sonuç ve Öneriler

Emir Timur 9 Nisan 1370 tarihinde Ramazan ayı içerisinde bir Çarşamba günü beylerden biat alarak Mâverâünnehir tahtına oturdu. Mâverâünnehir bölgesine tek başına hâkim olduğunda Timur otuz dört yaşında idi. Büyük bir şölen tertipleyerek hazineleri açtırmış ve bütün beylere mertebelerine göre hediyeler dağıtmıştır.⁷⁵ Bu mücadelenin sonunda Emir Hüseyin’in hazinelerinin yanında bir de haremi Timur’un eline geçmişti. Timur; ele geçirdiği Emir Hüseyin’in haremını kendi itibarını arttırmak ve yanında yer alan beyleri memnun etmek için dağıtmıştır. Emir Timur, Emir Hüseyin’in eşlerinden dördünü kendisine ayırdı. Bunların arasında Kazan Han’ın kızı olduğu için Çağatay Hanedanıyla bağlantı kurmasını sağlayan Saray Mülk Hanım da bulunuyordu. Diğerleri ise ona yararlı aşiret ittifakları sağlayan Bayan Süldüs’ün kızı Ulus Aga ile Hızır Yesuri’nin kızı İslam Aga da vardı. Geri kalanlarını da beylere dağıttı.⁷⁶ Timur; Kazan Han’ın kızı Saray Mülk Hanım’ı çocuğu olmamasına rağmen kendi haremında “baş hatun” yapmıştır. Bu evlilik Timur’a “Kürekan” (Han Güveyisi) unvanını kazandırmıştır. Timur bu unvanı ömrünün sonuna kadar taşımaya devam etmiştir. Böylece Emir Timur, atlattığı bin türlü bâdireden sonra Semerkant’ta bir kurultay toplayarak ve Çağatay Ulusunun resmen başına geçerek Timurlu Devleti’nin temellerini atmıştır.

⁷³ Yezdî, *Zafernâme*, 96.

⁷⁴ Yezdî, *Zafernâme*, 97.

⁷⁵ Yezdî, *Zafernâme*, 98.

⁷⁶ Manz, *Timurlenk*, 107.

Semerkant Emir Timur döneminde yeniden imar edildi. Timur zafer kazandığı yerlerden lim ve fikir adamlarını Semerkant'ta getirerek, sadece Timurlu Devleti'nin değil bütün dünyanın başkenti haline getirmiştir. Diğer ülkelerin kralları ve yöneticileri kendi meselelerine çözüm aramak için Semerkant'a geliyorlardı.

Kaynakça / References

- Aka, İsmail. "Timur". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41/173-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Akbulut, Dursun Ali. *Arap Fütûhâtına Kadar Mâveraünnehir ve Horasan'da Türkler*. (Erzurum 1984).
- Aydınlı, Osman. "Necmuddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî: el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 (1999), 229-236.
- Aydınlı, Osman. "Semerkant". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36/481-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aydınlı, Osman. *Fethinden Yıkılışına Kadar (93-389/11-999) Semerkand Tarihi*. İstanbul: İSAM, 2011.
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç. *Four Studies on the History of Central Asia*, (Leiden 1962).
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara, 1990).
- Bozkurt, Mahmut Esat. *Aksak Demir'in Devlet Politikası*. İstanbul: Analiz Basım Yayınları, 2005.
- Buharalı, Eşref. "İstahrî ve Havkal'ın Haritalarına Göre Mâveraünnehir", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 99 (İstanbul 1995), 29-77.
- el-Cezerî, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. Carolus Johannes Tomberg, I-VIII, (Beirut, 1965).
- Eberhard, Wolfram "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (İstanbul, 1925).
- İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Esîr. *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-ensâb*, I-III, (Beirut, ty.).
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Orta Asya'da Arap Fütûhâtı*, çev. M. Hakkı, (İstanbul, 1930).
- Günaltay, Şemsettin. *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umûmi Vaziyeti*, (Ankara, ty.).
- Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya el-'Umerî, (Riyad, 1985).
- H el-Hamevî, Şihâbuddin Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu'cemu'l-buldân*, I-IV, (Beirut: Dâru's-sâdır, ty.).
- İbn Hâcer Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, I-VI, (Beirut, 1991).
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal. *Sûretu'l-arz*, thk. Kramers - Johannes Heind, (Leiden, 1938).
- el-Hemedânî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *Kitâbu'l-buldân*, thk Yusuf el-Hâvî, (Beirut, 1996).
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullâh b. Hurdazbih. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Mahzûm, (Beirut, 1988).
- el-İştahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İştahrî. *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden, 1967).
- Kâtip Çelebî Mustafa b. Abdillâh el-Kostantinî, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-Kutubi ve'l-funûn*, thk. Muhammed Şerafettin Yaltkaya, I-II, (İstanbul, 1941).
- el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'İbâd*, (Beirut, ty.).
- Kılıç, İlyas. *Emir Timur'un Devlet Kurma Mücadelesi 1336-1370*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kitapçı, Zekeriya. "İslamiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkand ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 25 (İstanbul 1983), 109-135.
- Kurat, Nimet Akdes. "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6/5 (Ankara 1948), 385-415.

- Kurt, Hasan. *Emevi ve İlk Abbâsi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, (Ankara, 1997).
- Kutlu, Sönmez. *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, (Ankara, 1994).
- Lamb, Harold Albert. *Emir Timur*. Çev. A. Göke Bozkurt. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2022.
- Law, David A. *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel*, (Amerika, 1992).
- Ligeti, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*, Macarcadan çev. Sadettn Karatay, (Ankara, 1986).
- Manz, Beatrice Forbes. *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihî*. Çev. Zuhâl Bilgin. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2018.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyin el-Mes'ûdî. *Murûcu'z-zeheb ve Medâinu'l-Cevher* thk. M. Muhammed Kamîha, I-IV, (Beyrut, 1986).
- Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbul-futûh*, I-IV, (Beyrut, 1986).
- Neagoe, Manole. *Bozkırın Üç Atlısı*. Çev. Müstecip Ülküsal. İstanbul: Çatı Kitapları Yayıncılık, 2004.
- en-Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî. *Târihu Buhârâ*, Farsçadan Arapçaya çev. ve thk. Emîn Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşir et-Tırâzî, (Kâhire, 1965).
- en-Nesefî, Necmeddîn Umer b. Muhammed b. en-Nesefî. *el-Kand fî zikr-i ulemâi Semerkand*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî, (Suudi Arabistan: Mektebetu'l-kevser, 1991).
- Öngel, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Londra, 1905).
- Öngel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara, 1984).
- Roux, Jean Paul. *Aksak Timur İslam'ın Kutsal Savaşçısı*. Çev. Ali Rıza Yalt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994.
- İbn Rüşd, Ebû Ali Ahmed b. Amr b. Rüşd. *el-A'lâku'n-nefise*, VII, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden 1891).
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî. *Kitâbu'l-ensâb*, thk Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, (Beyrut, 1988).
- Sezgin, Fuat. *Târihu't-turasi'l-Arabî*, Almancadan Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Saïd Abdurrahîm, I-II[IX cilt halinde], (Suudi Arabistan, 1983-1984).
- Şakirov, Kutlukhan – Aslan Adnan. *Timur'un Günlüğü -Tüzükât'ı Timur*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Şâmi, Nizamüddin. *Zafernâme* Çev. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara, 1985).
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Târihu'r-Rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, (Kâhire, ty.).
- Ebû Tâhir Semerkandî, Semeriyeye, nşr. İrec Afşar, (Tahran, 1343/1924).
- Togan, Nazmiye. "Peygamber Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyâsî ve Dînî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tatvikleri Esntitüsü Dergisi*, IV, 1, (İstanbul, 1964), 21-64.
- Togan, Zeki Velidi. *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul 1981).
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Kitabu'l Buldan*, nşr. M. J. De Goeje, (Londra, 1891).
- Yezdî, Şerefüddin Ali. *Emir Timur (Zafernâme)*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*, (İstanbul, 1976).
- Yüksel, Musa Şamil. "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2004), 85-126.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. *A'lâmu'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb Arnavud-Huseyn Esed ve arkadaşları, I-XXV, (Beyrut, 1990).
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-'Alâm*, thk. Umer Abdusselam et-Tedmûrî, I-XXXXVII, (Beyrut, 1990).

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. *Tezkiretu'l-huffâz*, thk. Abdurahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-IV, (Beyrut, 1374).

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Makale genel kabul gören İntihal.Net sisteminde taranmış ve benzerlik oranı %20'yi geçmemiştir. / The article was scanned in the generally accepted Intihal.Net system and the similarity rate did not exceed 20%.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

“Semerkant Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi” başlıklı makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir. / The article titled “The Struggle Between Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand” has been prepared in accordance with scientific research methods and academic ethical principles. No data has been falsified or distorted, and it has not been partially or fully plagiarized from any other research. Additionally, it has not been submitted to any other publication for the purpose of publication.

Etik Kurul Beyanı / Ethics Committee Declaration

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan, etik kurul onayı gerekmemektedir. / Ethics committee approval is not required as the research is based on document review

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

“Semerkant Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi” başlıklı makalede kişi ve kurumlarla hiç bir çıkar çatışması söz konusu değildir. / There are no conflicts of interest with individuals or institutions in the article titled “The Struggle Between Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand.”

Teşekkür / Thank Text

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına çok teşekkür ederiz. / We would like to sincerely thank the staff of the Eskişehir Osmangazi University Library.

DEDICATION / İTHAF / إهداء

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي

وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما فعله إسرائيل من هجمات تنافى مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

“Semerkant Tahtına Giden Yolda Emir Timur ile Emir Hüseyin Mücadelesi” başlıklı çalışmada Said Muhammed Aktaş'ın katkısı %60, Dr. Erşahin Ahmet AYHÜN'ün katkısı %40'tır. / In the study titled “The Struggle Between Emir Timur and Emir Hussein on the Road to the Throne of Samarkand,” Said Muhammed Aktaş contributed 60%, while Dr. Erşahin Ahmet AYHÜN contributed 40%.